

М.М.Пещак

РОЗВИТОК
ДАВНЬОРУСЬКОГО
І СТАРОУКРАЇНСЬКОГО
НАУКОВОГО
ТЕКСТУ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

М. М. Пещак

Р О З В И Т О К ДАВНЬОРУСЬКОГО І СТАРОУКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТЕКСТУ

ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНОЗНАВСТВО“

Київ – 1994

Монографія написана на основі дослідження структури тексту рукописних історичних пам'яток XI-XVII ст. Пропонується опис мовного оформлення композиційної структури наукових творів, способи включення чужого до авторської розповіді, особливості розгортання тексту при наявності в ньому таблиць і малюнків, мовні ознаки поділу давньоруських і староукраїнських історичних писемних пам'яток на первинну і вторинну наукову літературу, розвиток ознак поділу наукових творів на книжки і томи.

Розрахована на науковців, аспірантів, викладачів вузів, студентів і вчителів середніх шкіл, істориків, мовознавців та книгознавців.

Відповідальний редактор *В. Німчук*

Редактор *Н. Матвійчук*

Оформлення художника *О. Пономаренка*

Художній редактор *Г. Сергеев*

Коректор *С. Германов*

Підготовлено на комп'ютерному обладнанні, наданому Інститутіві української археографії Фондом Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади

В рамках Державної програми видання фінансується Державним комітетом України з питань науки і технологій

ЗМІСТ

Передмова.	5
<i>Розділ I Макроструктура тексту.</i>	9
Розвиток наукових жанрів.	9
Оформлення початку стародавніх наукових книжок.	14
Смислове членування основного тексту.	23
Формальні ознаки для орієнтації у змісті.	25
Східнослов'янські літописи.	27
Перший ступінь композиційної сегментації літописного тексту.	33
Другий і наступні ступені композиційної сегментації літописного тексту.	36
Взаємодія принципів композиційної сегментації в Літописі С.Величка.	41
Основні ознаки макроструктури тексту первинної наукової літератури	51
<i>Розділ II. Способи включення чужого тексту первинної наукової літератури</i>	60
Цитування – ознака тексту наукових творів.	60
Поєднання “свого” і “чужого” в Літописі С.Величка.	74
Правила поєднання “свого” і “чужого” в давній науковій літературі. .	85
<i>Розділ III. Авторська розповідь.</i>	90
Організація літописної розповіді в текстових блоках.	90
Мовленнєві такти як елементи структури тексту.	94
Структурні одиниці ритмомелодики літописної розповіді.	100
Організація авторської розповіді на стиках текстових блоків у Літописі С.Величка.	106
Переказ змісту чужого як засіб творення свого тексту.	113
Текстотворче оформлення внутрішньорозділових мікротем.	120
Ілюстративні документи та їх зв'язок з літописною розповіддю.	121
Основні ознаки структурної організації авторського тексту.	124
<i>Розділ IV. Книжка і том.</i>	128
Вторинна наукова література.	128
Художнє оформлення Збірника Святослава 1073 р.	129
Супровідні тексти книжки.	137
Текстотворчі ознаки оформлення тому.	142

Композиційна структура основного тексту Збірника Святослава 1073р.	149
Структура композиційних фрагментів основного тексту.	158
Авторський післязаголовковий текст.	162
Цитований післязаголовковий текст.	171
Тематичний цикл як одиниця композиційної структури.	176
Композиційна структура тому.	181
Відмінне і спільне в цитатних статтях тематичного циклу. . .	185
<i>Розділ V. Взаємозалежність первинної і вторинної наукової літератури.</i>	194
Спосіб викладу.	194
Текстотворчі функції колонів.	197
Перелічувальна ритміка як засіб текстотворення.	206
Діалог – форма логічного доведення суджень.	208
Діалогічне мовлення у збірнику Святослава.	216
Дискусія і хроніка.	223
Позатекстотворчі ознаки енциклопедичності збірника Святослава. . .	232
Популяризація наукових знань в історичних письмєнних пам'ятках.	235
Малюнки як засіб увиразнення опису наукових знань.	237
Особливості вираження Радзивіллівського літопису.	243
Висновки.	248
Словник ключових слів і сполучень.	253
Список літератури.	268

ПЕРЕДМОВА

Сучасний розвиток науки все тісніше зближує філологічні дослідження з обчислювальною технікою, все більше пропонує можливостей переходу, в тому числі й мовознавців, від користування папером та олівцем до застосування комп'ютерів. Інженерно-технічні зусилля в цьому відношенні дали вже значно більше, ніж мовознавчі: на сьогодні створено обчислювальну техніку з достатніми обсягами оперативної і довготривалої пам'яті, здатну до швидкого виконання складних логічних операцій над великими масивами фактичного матеріалу; існує найнеобхідніше для філологічних досліджень програмне забезпечення. Мовознавці, які йдуть назустріч технічному розвитку, поки що займаються пошуком придатних для комп'ютерного застосування підходів до вивчення найрізноманітніших лінгвістичних об'єктів та розв'язання багатьох не менш різноманітних сучасних наукових проблем.

У пропонованій книжці робиться спроба звернути увагу на такі текстотворчі ознаки, які, по-перше, в історичних писемних пам'ятках мали б матеріальне вираження, а це означає, що комп'ютерні програми могли б їх виявляти і ними оперувати без будь-якого підказування людини, тобто без попереднього спеціального кодування. Друга умова полягає в тому, щоб за цими ознаками ховались суттєві характеристики динаміки розвитку давньоруського і староукраїнського наукового стилю, щоб їх комп'ютерне виявлення давало дослідникові можливість аргументовано пояснювати формування змісту наукового твору та його суспільно-практичне значення.

Застосовані в дослідженні способи аналізу настільки прості за методикою, що легко можуть використовуватися навіть тими, хто

щойно вступає на науковий шлях. Через те книжка може служити посібником для аспірантів і дипломантів – випускників філологічних факультетів вузів, а також студентів поліграфічного профілю. Простота методики аж ніяк не завадила одержати вагомі наукові результати для серйозного теоретичного узагальнення, очевидно, й тому, що в структурі тексту розглядаються не розрізнені, а текстотворчо зв'язані мовні факти, де нічого немає випадкового і все взаємообумовлене.

В основу аналізу стилю покладено мовне оформлення наукових творів у вигляді книжки, яка, крім тексту наукового твору, з найдавніших часів вимагала притекстових словесних супроводів: титульну сторінку, форзац, сумарій як прообраз сучасних анотацій та наукового реферату, “Зміст”, словопоказчик і словнички тощо. Історія розвитку наукового твору актуалізувала також розрізнення заголовків і назви книжки та багато іншого. Виявилось, що специфіка притекстових книжкових супроводів завжди диктувалася характером текстотворчих особливостей наукового твору і, навпаки, притекстові словесні супроводи вимагали певного способу викладу наукового твору.

Структуру тексту історичних давньоруських і староукраїнських писемних пам'яток бажано вивчати на оригіналах – це вимога великої науки, бо публікації за всіх умов так чи інакше відступають від оригіналу. Проте, маючи на увазі, що оригінали історичних писемних пам'яток мало або майже недоступні, особливо для студентських досліджень, ми в публікаціях вибирали лише такі текстотворчі ознаки, в яких збереглися особливості оригіналу. Коли яка-небудь текстотворча ознака оригіналів не відображена в публікації, але вона мала певне значення для висвітлення того чи того питання, у відповідних місцях нашого опису на це вказується.

Орієнтація на опублікований текст значно доступніша, ніж на оригінал, і для сучасного комп'ютерного дослідження, тому що в комп'ютерній клавіатурі поки що відсутні давньоруські літери типу Ъ, А, Ж, Ѡ, ІА, Ю, Ѣ та ін., не відображено давньоруську і староукраїнську пунктуацію, в якій нараховувалося понад 50 розділових і надрядкових знаків. Вивчення правописних текстотворчих ознак наукового стилю, без сумніву, мало б неабияке наукове значення, але це справа майбутнього.

Читачеві пропонуються опис мовного оформлення композиційної структури наукових творів, способи включення чужого до автурської розповіді, особливості розгортання тексту при наявності в ньому таблиць і малюнків, мовні ознаки поділу давньоруських і староукраїнських історичних писемних пам'яток на первинну і вторинну наукову літературу, розвиток ознак поділу наукових творів на книжки і томи.

Праця обговорювалася 1989 р. на об'єднаному засіданні відділу культури мови, сектора старослов'янського словника східнослов'янської редакції і сектора машинного фонду української мови Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України. На засіданні було висловлено певні зауваження і побажання, які допомогли поліпшити текст книжки при підготовці її до видання. У зв'язку з цим хотілось би щиро подякувати членові-кореспондентові В.В.Німчуку, доктору філологічних наук С.Я.Єрмоленко, кандидатам філологічних наук І.П.Чепізі, В.А.Передрієнку і Г.М.Ярун.

МАКРОСТРУКТУРА ТЕКСТУ

Розвиток наукових жанрів

Дослідження особливостей жанрової та стильової специфіки тексту наукових творів почали розгортатися значно пізніше за вивчення творів художньої літератури. Проте це не означає, що самі наукові твори теж пізнього походження. Сучасна історіографія володіє свідченнями того, що наукова література з'явилася за кілька тисячоліть до нашої ери. Найдавніші наукові твори дійшли до нас у вигляді текстів, які описують історичні події, формулюють певні законодавчі умови суспільних відносин, пояснюють астрономічні явища, характеризують відповідні поняття географії тощо.

Перші наукові твори написані на глиняних табличках. На кожному боці таблички вміщено близько 400 рядків. Глиняні таблички знайдено на території Близького Сходу і, за свідченням учених, належать шумерській культурі. Ці історичні писемні пам'ятки з науковими відомостями датуються серединою четвертого тисячоліття до н.е.

На африканському континенті найдавніші наукові твори написані на *папірусі* – матеріалі, виготовленому з тропічної багаторічної трав'янистої рослини родини осокових. Такі тексти дійшли до нас із стародавнього Єгипту. Вчені датують їх третім тисячоліттям до н.е. Написані вони в стовпчик довжиною приблизно 45 рядків (Kulundžič, 2003). Папірусні наукові твори в Європі знайдено на території стародавньої Греції. Зовнішньо вони мають вигляд тексту, що написаний з одного боку папірусної смужки різної ширини, але не більше півметра. Папірусна смужка з текстом наукового твору згорталася в трубку, і така писемна пам'ятка

називається *сувоєм*. Довжина тексту наукового твору в папірусних сувоях досягає й десяти метрів. У вигляді сувоїв збереглася також певна кількість законодавчих текстів, які становлять неабиякий інтерес для юридичної науки.

Найдавніші тексти, якими оформлено наукові твори у вигляді книжки, написані на пергаменті, що готувався із спеціально обробленої шкіри здебільшого малих телят. Пергаментні аркуші дещо нагадують сучасний лощений папір білого або жовтуватого кольору. Текст твору писався з обох боків пергаментного аркуша. Сторінка могла оформлятися з рядків у межах заданої ширини від лівого і правого країв аркуша. Текст записувався літера за літерою без поділу на слова. Сторінка середньовічної наукової книжки досить часто розбита на два стовпчики, між якими просвіт приблизно від 1,5 до 3,0 см.

На початку нашої ери в Китаї з'явився папір. В Європі його виробництво почалося з XII ст. У період між XII та XV ст. матеріалом, на якому дійшли до наших часів наукові твори, виступали і пергамент і папір.

Усі тексти до XV ст. були рукописними і готувалися здебільшого в одному примірнику. Переписування (єдиний вид розмноження) кожного наукового твору було надзвичайно трудомісткою справою, бо тогочасна каліграфія вимагала писати книжку *уставом* – кожную літеру окремо без жодного графічного зв'язку з іншими (попередніми і наступними) літерами та максимально просто й виразно. Уставне письмо, яким писалися історичні писемні пам'ятки взагалі та грецькі, латинські, слов'янські і давньоруські наукові твори, великою мірою нагадує сучасний друкований шрифт.

Текст твору звичайно писався чорним або коричневим чорнилом. Титульні сторінки книжок більш або менш розкішно, а нерідко й вигадливо оформлялися різнокольоровими малюнками з використанням навіть золота. Ступінь розкішності оформлення титульної сторінки залежав від замовника, точніше від коштів, які відводилися на виготовлення книжки.

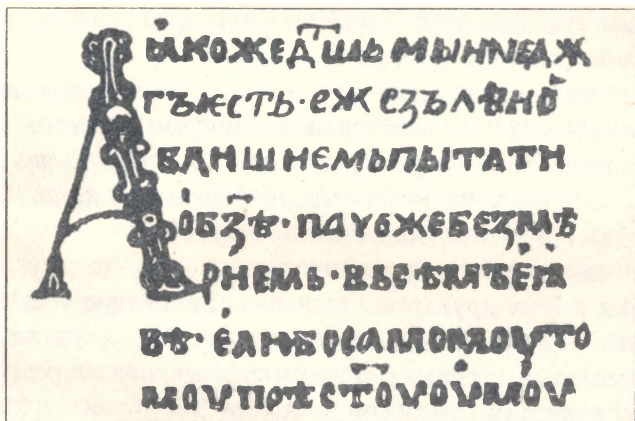
На титульних сторінках наукової книжки не завжди писалася назва. Проте майже в усіх випадках перед початком наукового твору є текст з подякою заможній особі, яка виділила кошти на

підготовку наукової роботи і цим самим дала можливість авторові здійснити свій задум. Текст подяки міг обрамлятися. Найпоширеніші рамки в середньовічних книжках з орнаментом рослинного характеру (рис. 1). Сюжетні малюнки трапляються значно рідше, розташовані вони в основному на полях сторінки і рідко в середині тексту або на початку твору чи розділу у вигляді заставок.

1. Рослинний орнамент

Початок тексту в книжці та найголовніші місця в творі могли писатися червоною фарбою, яку видобували із сірчистої ртуті. Цю фарбу називають *кіноваром*. Перша літера, з якої починався текст твору або яка-небудь його частина, нерідко включалася в малюнок і подавалася у вигляді деталі певного орнаменту. Такі літери називаються *ініціалами*. Ініціали, як правило, відрізнялися від

2. Ініціал

решти тексту своїми розмірами. Малюночком іноді позначався й кінець книжки та завершеної за змістом частини твору.

В XV ст. з'явився друкарський верстат, який вніс великі зміни в справу підготовки книжок – основної форми текстового представлення наукових творів середньовіччя. Книгодрукування дало можливість видавати наукові твори тиражами. Проте поява

книгодрукування не відразу ліквідувала рукописний спосіб виготовлення наукових книжок.

Недруковані рукописні наукові твори дійшли до нас навіть з XVIII ст. Більше того, на початковому етапі розвитку книгодрукування одна і та сама наукова праця могла існувати в друкарських варіантах і в рукописних копіях. Друкарські варіанти книжки могли переписуватися по кілька разів, а з переписаного примірника могла робитися ще одна або кілька рукописних копій. Незважаючи на те, що переписувачі друкарського тексту намагалися копіювати як його зовнішній вигляд, так і способи мовного виразу, рукописні копії супроводжувалися й певними неавторськими “переробками”. Тому для вивчення історії розвитку середньовічної наукової думки рукописні копії заслуговують такої самої пильної уваги, як і їх друкарські варіанти.

З самого початку книгодрукування великою мірою обмежило можливості художнього оформлення книжки, проте публіковані наукові твори не позбавлені малюнків. Титульна сторінка оздоблюється різними типами покрайнього обрамлення орнаментом, виконаним, як правило, двома кольорами, але найчастіше протиставлені чорний та білий кольори.

Уже в перших друкованих книжках текст, що винесено на титульну сторінку, міг набиратися шрифтом кількох розмірів. Відомості, винесені на титульну сторінку, здебільшого розміщалися в такий спосіб: назва наукового твору, найменування друкарні, рік публікації та автор книжки (див. вклейку, № 3).

На початкових етапах книгодрукування мали спеціальне обрамлення й інші друкарські сторінки. Текст друкувався одною, переважно чорною фарбою. Форма літер нагадувала уставне письмо. Заголовки в середині книжки відрізнялися від решти тексту розміром, а нерідко й формою літер. Заголовки набиралися більшими літерами, ніж основний текст твору. Для заголовків у книжці почали відводитися спеціальні рядки. Ними відділявся заголовок від попередньої та наступної частин тексту.

Перший рядок після заголовка починався переважно ініціальною літерою, в оформленні якої ще довго дотримувалися рукописної традиції, але в друкованих книжках з’являються інші, ніж у рукописних, засоби розмальовування ініціалів.

На відміну від рукописних творів, у яких сторінки майже не нумерувалися, для друкованих книжок ця ознака стає обов'язковою. Більше того, якщо сторінка розбита на стовпчики, то нумеруються й вони.

Середньовічні наукові твори оформлялися у вигляді трактату – спеціального способу вираження авторського ставлення до описуваних явищ, предметів та історичних фактів. Автор трактату висвітлював наукові проблеми як міркування з приводу поставленої теми.

На структурі тексту наукових творів початкового періоду книгодрукування позначалося й те, що автор твору брав безпосередню участь в усіх процесах друкування: він, поряд з усім іншим, був ще редактором, коректором, а нерідко й тим, хто набирав сторінки з металевих літер.

Оформлення наукових творів у вигляді статей – явище фактично XIX ст., оскільки на початковому етапі книгодрукування наукових журналів не було. Перший науковий журнал, як свідчать дослідники, з'явився на початку другої половини XVII ст., але в ньому довгий час друкувалися довідки бібліографічного характеру, зрідка подібні до коротких анотацій на опубліковані книжки.

Перші наукові статті мали форму листа, написаного одним ученим до іншого. Спосіб викладу часто нагадував дискусію з якого-небудь конкретного наукового питання. Така форма наукових статей властива ще майже для всього XIX ст.

Сучасна наука дає можливість поділити публікації наукових творів на три групи досить відмінні як за змістом і призначенням, так і за структурою тексту:

1. Коментоване видання першоджерел наукових досліджень: історичних писемних пам'яток, діалектологічних і фольклорних матеріалів, знахідок археологічних, геологічних, антропологічних розкопок, альбомів та ін.

2. Власне наукові твори, в яких описуються методика і результати наукового дослідження: середньовічні трактати, монографії, наукові доповіді тощо. Цю групу наукових творів називають первинними (див. Лінгвист. вопросы). *Первинна наукова література*, крім того, ділиться на опубліковані твори та архівні чи рукописні (машинописні) тексти.

3. Твори, в яких так чи інакше характеризується первинна наукова література: наукові огляди, реферати, автореферати, анотації, бібліографічні та енциклопедичні довідники, переклади опублікованих творів на іноземні мови і т. ін. Їх відносять до *вторинної наукової літератури*.

Сучасні наукові праці публікуються у вигляді *книжок і брошур*. Цей спосіб розрізнення наукових видань запроваджено ЮНЕСКО. В нашій країні ця класифікація прийнята в 1964 р. (Печать, III).

Періодичні видання наукових журналів, як і неперіодичні тематичні збірники, базуються на цілеспрямованому доборі відповідної сукупності статей.

Оформлення початку стародавніх наукових книжок

Довжина тексту наукових творів, що збереглися як рукописні історичні пам'ятки, досить різна, але часто наближається до довжини сучасних монографій, тому вони оформлені у переважній більшості випадків як книжки.

Ми звикли до того, що літературний твір, а тим більше науковий, починається з назви або із заголовка. В назві наукового твору коротко, чітко і ясно формулюється тема. Проте це загальноприйняте правило структурної організації тексту наукового твору на сучасному етапі розвитку стилів і жанрів літературних мов в античні часи і в середині віки ще не мало своєї більш чи менш поширеної реалізації. Рукописний науковий твір далекого минулого оформлявся в книжку без авторського тематичного визначення.

Безіменність рукописних наукових творів викликала до життя опосередкований спосіб їх найменування. Давні наукові твори, особливо при використанні з них фрагментів тексту для цитування, наприклад, у сучасних дослідженнях “треба якось назвати, якось вказати їх” (Карпенко, 6) у списку джерел або використаної літератури. Тому в цих випадках з'являються “технічні назви” (там же), суть яких полягає в тому, що твір називається за першим рядком, першим реченням або словосполученням. “Технічними” назвами користувалися й автори текстів середньовічних наукових творів. Так, у другій частині Збірника Святослава 1073 р. на 206

аркуші наводиться цитата з твору стародавнього філософа-мислителя Епіфанія. Оскільки античний цитований твір не мав авторського найменування, то укладач Збірника назвав його за першим рядком основного тексту. Цей спосіб називання неозаглавлених книжок чи творів при їх використанні в наукових дослідженнях зберігся й до наших часів. Але поряд з цим стародавні рукописні книжково оформлені твори в сучасних дослідженнях називаються ще за типом жанру, за місцем, де їх було знайдено, або за власником, у якого їх було зафіксовано.

Ілюстративними в цьому відношенні є назви давньоруських і староукраїнських літописів. За змістом і структурою тексту літописи можна розглядати як стародавні рукописні історичні наукові твори. Літописи оформлені у вигляді книжок. Найдавніший східнослов'янський літопис має кілька варіантів – списків. Лаврентіївський список, що охоплює текст обсягом 96 книжкових аркушів або в сучасному вимірі – 192 сторінки, одержав свою назву від імені монаха Лаврентія, який у XIV ст. переписав його для великого князя Дмитрія Костянтиновича в Суздалі. Радзивілівський список цього літопису до того, як потрапити в бібліотеку, належав польському князеві Янушу Радзивілу. Троїцький список, за свідченням М.Карамзіна, був знайдений у Троїцькій лаврі.

Найдавніший український історичний науковий твір має назву “Іпатіївський літопис”, тому що його було знайдено в Іпатіївському монастирі під Костромою на Волзі. Пізніші українські літописи – літопис С.Величка та літопис Грабянки – в сучасних дослідженнях називаються за авторами їх тексту.

Заслуговує у зв'язку з цим на увагу історія назви одного наукового твору, що належить широко відомому грецькому вченому й філософові Арістотелю, який жив у III ст. до н.е. Сучасний відомий дослідник і видавець чотиритомника творів Арістотеля (Арістотель, 1976) В.Асмус відзначає: “в I ст. до н.е. грецький вчений Андронік з Родоса вирішив упорядкувати... і переписати рукописи Арістотеля” (Асмус, 5). Коли частина творів з природознавства і фізики була вже переписана в окремі найменовані книжки, і з'явилася необхідність назвати наступну книжку, до складу якої ввійшов твір, присвячений іншим питанням, Андронік зробив на її першій сторінці таку примітку: *ta meta ta fisyka* (Те, що

йде після фізики). Пізніше, через кілька століть, дослідники наукової спадщини Арістотеля цю примітку сприйняли як назву книжки. Так з'явилася назва “Мета фізика” до твору Арістотеля, присвяченого основним філософським проблемам людського пізнання об'єктивної дійсності.

Оскільки назва має інформувати про зміст книжки, розкривати його основну суть та окреслювати його обсяг, новоутворена назва ще пізніше сприймається як одне слово “Метафізика” й ототожнюється з терміном. Йому приписують значення, яке нібито вказує на найабстрактніші проблеми філософського трактування буття. Протягом XIX і XX ст. цей термін входить до широкого вжитку філософії, а тепер ним позначається філософське вчення про незмінні начала світу, що не піддаються досліді, але начебто є основою всіх фізичних явищ.

Наявність чи відсутність назви книжки – це лише одна і притому найпростіша проблема в описі рукописного наукового тексту в історичних писемних пам'ятках. Значно складніші проблеми виникають тоді, коли на початку книжки, безпосередньо перед науковим твором знаходимо фрагмент тексту, котрий за відповідними ознаками можна трактувати як заголовок. У таких випадках перед дослідниками постає кілька серйозних завдань, перше з яких є розмежування двох цілком відмінних явищ – *назви книжки і заголовка наукового дослідження*. Друге завдання (не менш складне для аналізу) полягає у визначенні формальних ознак та змісту тексту, який можна було б віднести до категорії заголовків.

Труднощі в розв'язанні першого завдання зумовлюються тим, що заголовок твору, як і назва книжки, часто виносився на титульний аркуш. Проте й тоді, коли спеціального титульного аркуша немає, початковий текст твору не завжди однозначно категоризується. Наприклад, найдавніший східнослов'янський літопис XII ст. починається так: “Се повѣсти времянных лѣт. Откуда есть пошла русская земля. Кто в Киевѣ нача первее княжити и откуда русская земля стала есть” (далі “Повість”). Інформативна функція, яка звичайно по відношенню до решти тексту є основною для заголовка, тут ще мало виражена і, що головне, вона сполучається з номінативною функцією та визначенням жанру (Се повѣсти времянных лѣт), а також з переліком основних провідних

ліній літописного сюжету, а це вже функція “Змісту”, в якому подаються заголовки розділів, параграфів і пунктів наукового твору (Откуда есть пошла русская земля. Кто в Киевѣ нача первее княжит и откуда русская земля стала есть). У сучасній науковій літературі частину початкового фрагмента, що міг виконувати функцію “Змісту”, часто називають сумарієм.

Лінгвостилістична категоризація заголовків у практичному оформленні книжок має досить довгу й складну історію розвитку. Тенденція до відмежування заголовка від назви книжки спостерігається значно давніше, ніж заголовок від “Змісту”, але сучасне українське мовознавство й досі не виробило ні теоретичного, ні практичного їх розмежування. “Зміст”, незважаючи на пізніший період розвитку, структурно відділився раніше, ніж назва від заголовка. Уже в Іпатіївському літописі, що становить собою книжку в 306 аркушів (612 сторінок), на титульній сторінці є відносно великий текст, в якому структурні ознаки назви книжки мало відчутні, але ознаки майбутнього “Змісту” виражені досить деталізовано: “Се же соуть имена княземъ Киевьскы(м). княживши(м) в Киевѣ. до избитъя Батыева. в поганьствѣ боудоущи(м): Первѣе начяста княжити в Киевѣ. Дирдѣ. и Аскольдѣ. одино княженіе. А по нею Олегъ. А по Ользѣ Игорьъ. А по Игорѣ С(вя)тосла(в): А по Святославѣ. Ярополкъ. А по Ярополцѣ. Володимерь. иже княжи в Киевѣ. иже просвѣти землю Роускою с(вя)тымъ крещеніемъ: По Володимерьѣ же начя княжити. С(вя)тополкъ. А по С(вя)тополцѣ Ярослав(в). А по Ярославѣ. Изясла(в). А по Изяславѣ. Святополкъ. А по С(вя)тополцѣ. Всеволо(д). А по немъ Володимерь Монома(х). А по немъ. Мьстисла(в). А по Мьстиславѣ. Ярополкъ. А по Ярополцѣ. Всеволо(д). А по не(м) Изясла(в). А по Изяславѣ. Ростисла(в). А по не(м). Юрьи. А по Юрьи. Изясла(в). А по Изяславѣ. Ростисла(в). А по не(м). Мстисла(в). А по не(м) Глѣбъ. А по немъ. Володимерь. А по не(м) Романъ. А по Романѣ. С(вя)тосла(в). А по не(м). Рюрикъ. А по Рюрицѣ. Рома(н). А по Романѣ. Мьстиславъ. А по не(м). Яросла(в). А по Ярославѣ. Володимерь. Рюрикови(ч). Данилю посади его. вмѣсто себе в Киевѣ. По Володимерьѣ же. по(д) Даниловы(м) намѣстнико(м). по(д) Дмитромъ. взяша Батыи. Киевъ:” (Ипат. Летоп., 4).

Ще до недавнього часу такі титульні частини середньовічних

наукових творів кваліфікувалися як заголовки. Виходили з таких міркувань: для наведеного фрагмента виділено окремий книжковий аркуш; його текст, на відміну від основної частини твору, написаний кіноваром і в один, а не в два стовпчики. Це свідчить, що сам літописець протиставляв його наступній частині твору.

Зовнішнє авторське протиставлення титульного і основного тексту давало дослідникам підставу припускати, що середньовічні заголовки були дуже довгими і містили короткий переказ твору. Висновок у принципі не заперечував істині, але й не відображав глибинної суті структурної організації наукових творів. Тільки тепер, коли мовознавство збагатилося новими методами лінгвістики тексту, коли усвідомлено почав застосовуватися формалізований підхід до вивчення історичних писемних пам'яток, з'явилася можливість глибше проникнути в структуру й таких титульних фрагментів, як Іпатіївського літопису, розрізняти в ньому щонайменше дві частини: заголовкову і сумарій. Справа в тому, що початок від "Се же суть" до "в поганьствѣ боудоучи(м)" відділяється від наступної частини трикрапковим розділовим знаком (:·), який в давньоруських писемних пам'ятках вживався для смислового членування. За змістом даний початковий фрагмент титульного тексту протистоїть решті і виступає ніби узагальнюючою фразою. На цій підставі спробуємо припустити, що початок титульного тексту "Се же соуть имена князем Києвськы(м). княживши(м) в Києвѣ. До избитья Батыева. в ꙗганьствѣ боудоучии(м)" з Іпатіївського літопису є заголовок, а решта належить сумарію.

Аналогічне співвідношення початкового титульного фрагмента тексту до решти твору фіксують і літописи ближчих до нас століть. Наприклад, Густинський літопис XVII ст. озаглавлений таким титульним фрагментом: "Кройника, которая начинается от потопа первого мира, и столпотворения, и раздѣления язык (!) и расселения по всей вселеннѣй, и о разных народах, также и о початку Славенского Россійского народу, и егда сѣде Киев, и како крести благовѣрный князь Володимир Русскую землю, и о великом княжении Киевском, и о Греческих царѣх. Списася сия кройника в Малой России, в монастырю святой Живоначальной Троицы общежителном Густынском Прилуцком, за благословением превелебного от бога его милости господина отца Авксентия

Іоакимовича, игумена тоєй же святой обители, року 1670, мѣсяца августа 2 дня” (Кройника, 233).

Заголовкова частина тут, як і в “Повісті”, обмежується вказівкою на жанр “Кройника”, а сумарій – переліком того, про що йдеться в композиційних частинах твору, і подібно до Іпатіївського літопису строго відповідає перелікові питань, висвітлюваних в основному тексті.

Отже, в усіх трьох титульних текстах заголовкова частина відділена від сумарія пунктуаційно і протистоїть їй за змістом. Текстотворчо найкоротша вона в Густинському літописі і зводиться тільки до визначення жанру “Кройника”. В “Повісті” вона трохи просторіша – “Се повѣсти временных лѣт”. Тут визначення жанру „повѣсти” конкретизується хронологічно „временных лѣт”. В Іпатіївському літописі вказівка на жанр відсутня, а заголовок має вже тематичне забарвлення: “Се же соуть имена князем Киевскы(м). княживши(м) в Киевѣ. до избитья Батыева. в поганьствѣ боудоучи(м)”.

“Зміст” сучасних наукових книжок має такі найзагальніші текстотворчі ознаки:

1. Складається із синтаксично не зв’язаних фраз, які йдуть одна за одною і, як правило, починаються з нового рядка.

2. Відображає у фразах текстотворчу функцію переліку однопорядкових елементів.

3. Становить перелік заголовків композиційних частин

4. Перелічувальна структура синтаксично не зв’язаних фраз іноді підсилюється нумерацією введених у “Зміст” заголовків.

У сумаріях літописних титульних текстів найбільш яскраво представлена ознака переліку. В Густинському літописі вона позначається в основному комою із залученням іноді сполучника *и*: “...и расселения по всей вселеннѣй, и о разных народах, также и о початку Славенского Россійского народу, и егде сѣде Киев, а како крести благовѣрный князь Володимир Русскую землю, и о великом княжении Киевском, и о Греческих царѣх...” (Кройника, с. 233). В Іпатіївському літописі перелічувальна структура формально відображена крапкою у сполученні з *а*: “...А по нею Олегъ. А по Ользѣ Игорьъ. А по Игорѣ С(вя)тосла(в). А по Святославѣ. Ярополкъ. А по Ярополчѣ. Володимеръ...” (Ипат. Летоп., с. 4).

Фрази, якими виражається перелік у “Змісті” титульного тексту літописів, виступають як синаксично однорідні члени речення. Вони ще не набули функції текстотворчої однопорядковості, можливо, і тому, що не мають співвідношення із заголовками композиційних частин, які здебільшого відсутні в основному тексті.

Отже, літописи відображають той етап розвитку сумарія як супровідного книжкового тексту наукових творів, на якому вичленовувалися, але ще не повністю сформувалися позиції для заповнення їх перелічувальними заголовками композиційних частин.

Формалізоване вивчення літописних титульних аркушів відкриває перед дослідником можливість пошуку структурних ознак ще одного книжкового супровідного тексту наукових творів – анотації.

Достатньо аргументована відповідь на всі питання, що стосуються функціональної специфіки титульних фрагментів з подібними особливостями вираження їх у рукописній книжці, потребує розгляду багатьох питань, пов’язаних з тим, як співвідносяться заголовки і текст твору в цілому; яка структурно-семантична обумовленість має існувати між цими двома компонентами наукового твору; яка довжина тексту потрібна і можлива для заголовка стародавнього чи середньовічного наукового твору, в чому суть особливостей “Змісту” або сумарія і анотації.

Розв’язання кожного з поставлених і подібних до них питань можливе тільки шляхом спеціального дослідження, бо те, що ми тепер розуміємо під заголовком, в час, коли оформлялися старовинні рукописні наукові книжки, ще не було викристолізоване як структурний текстовий елемент. Слова *заголовок* і *назва* як лінгвістичні терміни не мають чіткого розмежування навіть у сучасних літературних мовах. В укрїнській мові *заголовкові* хоч і приписується термінологічна функція, але його лексичне значення ще дуже узагальнене. В 11-томному Словнику української мови (том 3) *заголовок* тлумачиться як “назва будь-якого твору, його частини, розділу або статті, повідомлення, назва газети, журналу і т.ін.”. Слово *назва* термінологічного значення взагалі не приписано: “Словесне найменування, позначення кого-, чого-небудь”. У російській мові малий тлумачний словник (Словарь в 4-х томах) слово *название* трактує як “Окреме видання (книжки, журналу і

т.ін.), незалежно від кількості томів, з яких воно складається”, а *заглавие* – “Назва літературного, наукового, музичного твору або його частини; заголовок”. Але в російській мові таке функціональне розрізнення аналізованих термінів порівняно недавнє, бо ще В.Даль *заглавие* і *заголовок* тлумачив як “вихідний аркуш, перший аркушик книжки або твору, де означено назву його; сам цей твір // Заголовком називають також назву розділу, глави, книжки”.

Поєднання заголовка і “Змісту” як структурно неувизначених компонентів у книжковому оформленні назви можна знайти в історичних писемних пам’ятках ще XVIII ст. Для прикладу наведемо повну назву, з якої починається Літопис С.Величка в 4-томному його виданні Тимчасовою комісією для розбору давніх актів (Київ, 1848). Літопис опубліковано під назвою “Летопись событий в Югозападной России в XVIII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского, 1720”. Проте ця назва не збігається з тією, що стоїть після передмови видавців, безпосередньо перед текстом Літопису: “Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками, чрез Зіновія Богдана Хмелницкого, гетмана войск Запорожских, в осми лѣтѣх точившойся; а до дванадцати лѣт у поляков з иншими панствами провлекшойся. Якою он Хмелницкій, при всесилной мощи божественной, з Козаками и Татарами от тяжкого ига Лядского вибился, и под високодержавное пресвѣтлѣйшого монархи російского Алексія Михайловича владѣніе добровольнѣ поддался. От авторов: нѣмецкого – Самуила Пуфендорфія, козацкого – Самуила Зорки, и полского – Самуила Твардовского, войну тую в книзѣ своей, Война Домова названной, вѣршом полским описавшого. Нинѣ же вкратцѣ стилем гисторичним и нарѣчіем малоросійским справленное и написанное тщаніем Самойла Величка, канцеляристи негдись войска Запорожского. В селѣ Жуках, уѣзду Полтавского. Року 1720.” (див. вклейку, № 4).

У передмові не пояснено причини розходження між цими двома титульними назвами: чи перша з них була сформульована Величком, чи самими видавцями. Як би там не було, оскільки перша назва стосується всіх томів, то її логічно розглядати як найменування всієї праці, а другу назву – як найменування тільки першого тому. Тим паче, що другий і третій томи мають ще одну

спільну назву: “Повѣствованія лѣтописная о малоросійских и иных
“отчасти поведеніях собранная и zde описанная”.

Другу назву в першому томі рукопису винесено на окрему сторінку й написано кіноваром. При друкуванні Літопису використано літери, різні за розміром та конфігурацією; текст розбито на різні за довжиною рядки. В межах рядка розміри і конфігурація літер не змінюються. Факт досить важливий, бо такий прийом книжкової градації не характерний для внутрішнього членування основного тексту літопису.

Найбільшими літерами в другій назві літопису Величка виділене перше слово “Сказаніє”. Ним, як бачимо, позначено жанр твору. На це слово відведено окремий рядок. Великими, але тоншими літерами позначено історичну подію “О войнѣ козацкой з поляками”, описові якої, треба сподіватися, присвячено рукописний твір. Протиставлення вказівки на козацьку війну з поляками найменуванню “Зіновія Богдана Хмельницького” в титульному тексті літопису здійснено шляхом виділення в окремий рядок прийменника “чрез”, написаного значно меншими літерами, ніж попередній і наступні рядки. Таке протиставлення потрібно було, очевидно, для підкреслення того, що зміст літопису поєднує дві теми: опис козацької війни з поляками та розповідь про участь З.Б.Хмельницького в цій війні. Те, що для найменування Хмельницького виділено два рядки, а для вказівки на війну – один рядок, і те, що воно представлене іншим типом літер, ніж вказівка на війну, а саме слово Хмельницький виведене майже такими літерами, як і початкове слово, очевидно, свідчить, що друга тема в літописі є важливішою за першу. Майже в самостійний фрагмент виділено решту тексту другої назви, де спочатку йдуть бібліографічні відомості, звідки С.Величко брав дані для свого літопису: “От авторов: нѣмецкого – Самуила Пуфендорфія, козацкого – Самуила Зорки, и полского Самуила Твардовского, войну тую в книзѣ своей, Война Домова названной, виршом полским описавшего”. Далі наголошується на тому, що “нинѣ же вкратцѣ стилем гисторичним и нарѣчіем малоросійским справленное и написанное тшаніем Самойла Величка, канцеляриста негдись войска Запорожского”. Заслугує на увагу підкреслення самого автора, що літопис він написав “стилем гисторичним”, тобто так, як в його

часи писалися наукові історичні праці. Тому можна припускати, що С.Величко добре знав наукові стилі.

Ім'я і прізвище автора літопису в другій частині аналізованого фрагмента назви виділено в окремий рядок та написано великими й товстими літерами. Це означає, що на відміну від давньоруських рукописних наукових історичних писемних пам'яток, де найменування автора могло фіксуватися в будь-якому місці основного тексту або в кінці книжки у вигляді приписки, в наукових рукописах XVI–XVIII ст., можливо, й під впливом книгодрукування особі автора наукового твору надавалось важливе значення. Під впливом книгодрукування від охарактеризованого тексту другої назви Літопису С.Величка горизонтальною лінією відокремлена вказівка на місце та рік написання твору.

Друга назва першого тому у виданні оформлена урочистіше за першу. Ця урочистість, очевидно, відповідає рукописному оригіналу, бо, за словами видавців, у даній публікації “залишилося суворо дотримуватись єдиного тексту, що й виконано навіть по відношенню до правопису, який витримано в усій його характеристиці, з усіма найдрібнішими особливостями, різноманітністю у власних іменах, тими відтінками, які натякають на місцеву вимову” (т. I, с. VII–VIII). Наше припущення можна підтвердити посиланням на те, що друга назва в наступних двох томах видання значно простіша. Тут у першому рядку знаходиться термінологічне визначення стилю викладу: “Повѣствованіе”. Воно надруковане найбільшими літерами. Такими великими, але тоншими і світлими літерами представлено другий рядок назви, в якому визначено жанр “лѣтописная”. Решта тексту другої назви має однакову форму і однаковий розмір. Розташована вона в трьох рядках: “о малоросійских и иных отчасти” (1), “поведеніях собранная и зде” (2), “описанная” (3).

Смислове членування основного тексту

Стародавні наукові книжкові твори мають досить різноманітне і подрібнене членування, в якому відображається багато принципів структурної організації їх тексту. Один з формально найпростіших способів членування тексту представлено, наприклад, у “Поетичі”

Арістотеля, яка складається з 26 пронумерованих, але не озаглавлених частин. Частини ці ще дрібнішого, тобто внутрішнього, членування не мають. Це означає, що нумерація забезпечує частинам послідовність розташування в тексті, але не надає жодній з них переваги (Арістотель, 1967).

Друга Арістотелева праця – “Метафізика” – має складніше структурований текст. Увесь твір складається з 14 частин, названих у 4-томному виданні “книгами”. В Андроніковому рукописі, як свідчать видавці, ці частини не мали словесних найменувань, вони лише пронумеровані літерами грецького алфавіту. Кожна книга в свою чергу ділиться на пронумеровані розділи або глави.

Такий спосіб членування сам по собі елементарний, але відображає міцно структурований текст, в якому досить важливу роль відіграє і текстотворче скріплення композиційних частин твору. В даному випадку зв'язок між композиційними частинами формально виражається нумерацією. Адже якщо маємо першу пронумеровану частину тексту, то цілком логічно шукати й другу, яка повинна стояти безпосередньо після першої, і т.д. У цьому способі книжкового оформлення твору відображається й інший бік його композиційної структури – наявність, приміром, дев'ятої частини якогонебудь твору сигналізує про те, що в ньому мало бути принаймні ще вісім попередніх пронумерованих частин. Нумерація розділів у книгах не тільки скріплює розділи між собою, а й ставить у певну структурну залежність і самі книги як частини наукового твору.

Відзначений спосіб членування наукового твору далі будемо називати *ступінчастим*. Завдяки ступінчастому способу членування в науковому творі виділяються щонайменше два взаємообумовлені плани композиційної структури тексту, а отже, і два ступені його смислового розгортання. При двоступінчастому членуванні на першому ступені зміст наукового твору розбивається за темами. В Арістотелевій “Метафізиці” їх чотирнадцять:

1. Принципи переходу від чуттєвого сприймання до пізнання.
2. Пошук істини.
3. Завдання філософії.
4. Предмет дослідження.
5. Філософські категорії.
6. Начала й причини суцього.

7. Сутність як суще.
8. Причини єдності.
9. Буття – можливість і реальність здійсненості.
10. Чотири значення єдиного.
11. Співвідношення основних понять метафізики.
12. Діалектика та її суть.
13. Поняття нерухомої і вічної сутності.
14. Закінчення.

На другому ступені структурної організації наукового твору текст членується за характером аспектів, через які описуються теми. Зокрема, тема п'ятої книги розкривається таким описом філософської проблематики: шість значень начала; чотири значення причини; визначення елемента; шість значень природи; три значення необхідного; поняття єдиного; чотири значення сущого; чотири значення суті; поняття тотожності, протиставлення; чотири значення попереднього; два значення дунаміс як “здібності” та “можливості”; кількість; три роди відношень; закінчене; чотири значення межі, кінця; “Те, з огляду на що”; розташування; два значення hexis; чотири значення pathos; чотири значення позбавленості; “мати (тримати)”; “Бути з чогось”; частина; три значення цілого; чотири значення роду; значення невірного; два значення притаманного.

Кількість розділів у книгах “Метафізики” досить різноманітна, як і довжина тексту книг та розділів.

Формальні ознаки для орієнтації у змісті

Довжина тексту книги та її композиційних частин великою мірою сигналізує про повноту і глибину висвітлення проблеми в цілому та її тем. Цілком зрозуміло, що на трьох або чотирьох сторінках, якими вимірюється текст першої і другої книг аналізованого твору, можна значно менше розповісти, ніж на 27-ми, 29-ти чи 35-ти, представлених 11-ою, 13-ою і сьомою частинами. Не випадково також, що в “Метафізиці” лише одну (п'яту) книгу філософ оформив найбільшим розміром тексту (64 сторінки).

Друга формальна ознака, за якою розпізнається значимість змісту, є кількість розчленованих частин. Ця ознака настільки високо формальна, що для виявлення її у тексті твору не потрібно

придумувати особливих прийомів наукового аналізу: вона легко доступна безпосередньому спогляданню. Так, перша, дев'ята, десята і дванадцята книги Арістотелевого твору, незважаючи на різну посторінкову довжину (відповідно 3, 17, 19 і 19 сторінок), охоплюють по десять розділів. Третя, восьма і чотирнадцята книги довжиною в 19, 10 і 17 сторінок мають по шість розділів, а одинадцята (27 сторінок) і сьома (35 сторінок) – відповідно дванадцять – сімнадцять розділів.

Книги друга (4 сторінки) і шоста (6 сторінок) висвітлюють теми і з найменшим ступенем різноаспектності і найменшою кількістю порушених питань, бо в цих частинах і тексти короткі, і мала кількість розділів – відповідно три й чотири. Книга п'ята, як свідчать описувані ознаки структурної організації її тексту, мусить бути тематичною кульмінацією твору, оскільки в ній і найбільша довжина тексту (64 сторінки) і найбільше (30) розділів.

Показово, що перша книга Арістотелевої “Метафізики” найкоротша за текстом, але має в своєму складі десять розділів. Факт цілком виправданий, якщо врахувати її функціональне навантаження в композиційній структурі книжки. Як перша, вона повинна виконувати функцію вступної частини. За таких умов в її завдання входить максимально повно підготувати читача до необхідного сприймання і належного розуміння подальшого тексту. У вступній частині потрібно наголосити на тому, що покладено в основу твору, охарактеризувати передумови дослідження та авторські позиції, з яких випливає зміст його подальших частин.

Співвідношення довжини тексту і кількості розділів в останній, чотирнадцятій, книзі (17 сторінок на 6 розділів) обумовлюється іншими закономірностями функціонального навантаження. Чотирнадцята книга в “Метафізиці” є заключною. В неї за вимогами формування текстової структури виноситься обмежена кількість питань, але з певним логічним апаратом доказу й обґрунтування результатів дослідження та висвітлюваних аспектів, а це вимагає довшого тексту, ніж постановка питань у вступі. Отже, перша і остання книги утворюють у “Метафізиці” певну формальну і змістову рамку, в якій знаходиться дванадцять книг, що так чи інакше складають основну частину твору.

Поділ основної частини “Метафізики” на книги, а книг на

розділи, як свідчить довжина їх текстів, теж по-різному висвітлюють і теми, і аспекти. Тематична нерівнозначність особливо виразно проявляється в показниках довжини тексту книг, якщо її розглядати на фоні послідовної нумерації: друга книга – 4 сторінки, третя – 19, четверта – 25, п'ята – 64, шоста – 6, сьома – 35, восьма – 10, дев'ята – 17, десята – 19, одинадцята – 27, дванадцята – 19, тринадцята – 29 сторінок.

На основі наведеної послідовності показників довжини тексту книг складається враження, що обрамлені книги в “Метафізиці” тематично спарені в такий спосіб: друга з третьою, четверта з п'ятою, шоста з сьомою, восьма з дев'ятою, десятата з одинадцятою, дванадцята з тринадцятою. Підставою для такого припущення може служити те, що довжина кожної парної книги менша за довжину наступної непарної книги. Парні книги в такому співвідношенні присвячені темам, які певним чином підпорядковуються темам наступних непарних книг.

І справді, якщо звернутися до змісту аналізованої праці Арістотеля, то побачимо, що явища об'єктивної дійсності, які описуються в другій книзі при характеристиці особливостей пошуку істини, виступають передумовою визначення об'єкта філософського дослідження, що характеризується в третій книзі при визначенні завдання філософії.

Спарена залежність змісту книг і на рівні їх тематичного співвідношення. Порівняймо, наприклад, тему книги 6 – “Начала і причини сущого” з темою книги 7 – “Сутність як суще” або тему книги 8 – “Причина єдності” з темою книги 9 – “Буття в значенні можливості й реальної здійсненості”.

Східнослов'янські літописи

Перше враження від літописів складається таке, ніби вони утворені з одноманітно побудованих фрагментів, подібних за формою до словникових статей. Далі будемо їх називати *літописними статтями*. Літописні статті і за змістом становлять цілком автономні композиційні частини. В структуру цілого твору вони включені як однорідні члени тексту, як однопорядкові повідомлення його змісту.

Відзначена їх автономність у сполученні з текстовою однорідністю і змістовою однопорядковістю підкреслюється ще й тим, що кожна літописна стаття починається вказівкою на рік, цифрове позначення якого передається титлованими літерами кириличного алфавіту: “Въ лѣто ꙗко Х. з. В. (що означає 1154 року)”¹

Таке озглавлення літописних статей, з одного боку, виступає формальною межею між ними як композиційними частинами твору, а з другого – закріплює строгу послідовність їх у композиційній структурі літопису. Разом з тим вказівка на рік не означає, що раз написана літописна стаття не може бути скорочена або продовжена хоча б за рахунок додавання нових історичних фактів та суспільно-політичних подій. Саме такого типу скорочення або розширення літописних статей можна виявити шляхом зіставлення тексту двох чи більше літописів.

Наприклад:

Лаврентіївський літопис

В лѣ(!). ꙗко Ф.НИ. ∴ Преставися
жена Ярославля княгыни.

В лѣ(т). ꙗко Ф.ОВ. Бѣжа
Ростислав Тмутороканю сн
Володимерь внук Ярославль.

Іпатіївський літопис

В лѣ(т). ꙗко С. Ф.НИ. Преставися
жена Ярославля. княгині
февраля въ І.

В лѣ(т). ꙗко С.Ф.ОВ. Бѣжа
Ростислав к Тмутороканю.
сн Володимерь. внук Яро-
славль. и с ним бѣжа Порѣи и
Вышата сн Остромир. воєводи
Новгородьского. и пришед
выгна Глѣба из Тмутороканя. а
сам сѣде в него мѣсто.

В лѣ(т). ꙗко С.Ф.ОГ. Иде
С(вя)тослав на Ростислава. к
Тмутороканю.

Ростислав же о(т)ступи кромѣ
из гра(да) не оубоявся его...

Ростислав же о(т)ступи проч из
гра(д). не оубоявся его...

¹ Так у Лаврентіївському літописі

Одна з характерних особливостей членування тексту літописних творів полягає в тому, що події в них описуються в строгій хронологічній послідовності. Але ж в історії народу, про який пише літописець, не кожен рік насичений історично вагомими подіями або такими, про які, на думку літописця, треба повідомляти. В подібних випадках літописи називають рік без текстового супроводу:

Лаврентіївський літопис

В лѣ(т). ꙗ. Ф. N.ꙗ .:

В лѣ(т). ꙗ. Ф. N.ꙗ .:

Іпатіївський літопис

В лѣ(т). ꙗ. Ф. ЛГ. .:

В лѣ(т). ꙗ. Ф. ЛС.

Далі такі літописні статті будемо називати *пустими*. Іноді в історично ненасичені роки літописець міг підкреслювати, що “В се лѣто бы(сть) тишина велика” (Ипат. летоп. під роком ꙗ. Ф. НД = 1046), або вказувати на несуттєві для історії факти – “В лѣ(т). ꙗ. Ф. ИВ. Мьстислав изиде на ловы” (там же). Тоді пуста літописна стаття формально, але не за змістом, перетворювалася в заповнену.

Наявність літописних статей у структурі тексту, як видно, обумовлювалася тими правилами, що й нумерація композиційних частин твору. В літописах функція нумерації могла покладатися на роки. Але тоді літописець на відміну, приміром, від філософа опинявся в досить специфічному становищі. Філософ будував твір за логікою висвітлення розв’язуваних у ньому питань і починав нумерувати композиційні частини основного тексту з одиниці. Одиниця при цьому, як правило, використовувалася для озаглавлення першої композиційної частини. Літописці ж здебільшого починали твір чи не з найдавніших часів. Перша літописна стаття, як правило, роком не позначалася: “Се начнем повѣсть сию. По потопѣ. первіє сїне Ноєви. раздѣлиша землю. Сим. Хам. Афет. и яся вѣсток. Симови Персида. Ватрь. тоже и до Индикия... (А)фету же яша(с) полунощныя страны и западныя. Мидия Алванья. ...Воспории... Фраци. Макидонья. Алматия... яже и Полопонис... Словѣне... Оньдрѣятиснькая пучина имать же и острова Вротанию, Сикилию Явию... (и) рѣку Тигру. текущи межю Миды и Вавилономъ до Понетьского моря. на полънощныя страны Дунаи Дньѣстръ. и Кавкасинския горы. рекше Оугорськи и о(т)гудѣ

доже и до Днѣпра. и прочая рѣки Десна Припеть Двина. Волхов Волъга. яже идетъ на восток в часть Симову. В Афетовѣ же части сѣдять Русь. Чюдь и вси языци. Меря. Мурома Весь Мордва. Заволочьская Чюдь. Пермь Печера Ямь. Оугра Литва. Зимѣгола Корсь. Сѣтъгола Любь Ляхове же и Пруси Чюдь пресѣдять к мор(ю) Варяжскому по сему же морю сѣдять Варязи сѣмо ко вѣстоку до предѣла Симова. пот(о)му же морю сѣдят к западу до землѣ Агрянски и Волошски. Афетово бо и то колѣно Вр(я)зи Свеи. Оурмане (Готе) Русь. Агняне Галичане. Волѣхва Римляне Нѣмци. Корлязи Вендици Фрягове и прочии доже присѣдять (о)т запада к полуночю и съсѣдяться с племянем Хамовым..." (Лаврент. летоп., 1–4).

Ми навели лише початок першої літописної статті з Лаврентіївського літопису. Текст її у використовуваному тут виданні продовжується ще до сімнадцятої сторінки. На 5–17 сторінках йдеться про події значно ближчого часу. Відсутність року перед літописною статтею пояснюється кількома причинами. Перша літописна стаття, звичайно, охоплює великий період, в описі якого на окремі роки відведено дуже малі текстові відрізки, хоч головна причина відсутності року, мабуть, не в цьому, бо й серед датованих літописних статей немало пустих та з дво-, три- і чотирислівним текстом. Відсутність дати перед першою статтею могла б пояснюватися і тим, що літописець не знав чи не мав у своєму розпорядженні хронологічних даних, але, як бачимо далі, і цей фактор не був головним. Найбільш правдоподібно, що літописець Нестор, твір якого покладено в основу Лаврентіївського літопису, та монах Лаврентій описуване в першій статті розцінювали як доісторію східних слов'ян. До такого припущення підводить нас і сам літописець. У першій пронумерованій літописній статті читаємо: "В лѣ(т). .Г.ѣ Индикия .ЄІ. д(е)нь. наченшю Михаилу ц(а)р(с)твovat(и) нача ся прозывати Руска земля. о семь бо увидѣхом. яко при семь ц(а)ри приходиша Русь на Ц(а)рьгород. яко пишеться в лѣтописаньи Гречѣстѣмь. тѣмже о(т)селе почнем. и числа положим." (Лаврент. летоп., 17).

Далі називаються й роки деяких доісторичних подій, охарактеризованих у початковій, недатованій, літописній статті. Їх Нестор, очевидно, вважав вагомими для розуміння фактів, що

описуються в літописі як історичні: “Яко о(т) Адама (до) потопа. лѣ(т) .М̄. и .В̄. а о(т) потопа до Оврама. лѣ(т) .Ѧ. и .ПВ̄. а (от) Аврама до исхожденья Моисѣева [лѣт .УЛ̄. а (от) исхожденья Моисѣова]. до Д(а)в(ы)да. лѣт .Х̄. и .Ѧ. а (от) Д(а)в(ы)да и о(т) начала ц(а)р(с)тва Соломона. До плѣненья Яр(уса)л(и)мля. лѣ(т) .Ӯ. М̄. и. а о(т) плѣненья до Олександра лѣ(т) .Т̄. .ІІ. а о(т) Олександра до р(о)ж(дест)ва Х(ристо)ва лѣ(т) .Т̄. ГІ. [то а Христова рождества до Константина лѣт .Т̄. ІІ.] о(т) Константина же до Михайлова сего. лѣ(т) .К̄. Ф̄. В̄. а о(т) перваго лѣта Михайлова до перваго лѣ(т) Олгова Рускаго князя лѣ(т) К̄. Ф̄. а о(т) перваго лѣ(т) Олгова понеже сѣде в Києвѣ. до перваго лѣта Игорева. лѣ(т) .Іа. а о(т) перваго лѣ(т) Игорева до перваго лѣта Святославля. лѣ(т) .ГІ. а о(т) перваго лѣ(т) С(вя)тославля до перваго лѣ(т) Ярополча. лѣ(т) .КІ. а Ярополк княжи. лѣ(т) .ІІ. а Володимерь [княжи]. лѣ(т) .ЛІЗ. а Ярослав княжи. лѣ(т) М̄. тѣмже о(т) см(е)рти С(вя)тославл(я) до см(е)рти Ярославли. лѣ(т) .ПЄ. а о(т) см(е)рти Ярославли до см(е)рти С(вя)тополчи. лѣ(т) .З̄. но мы на преженѣе возвратимся. (и) скажем што ся оудѣяло та си якоже преже почали бяхом первое лѣто Мих(а)илом а по ряду положим числа: (Лаврент. летоп., 18).

На особливостях датування і нумерації словникових статей як композиційних частин тут літописець наголосив аж два рази. Перший раз на початку словникової статті – “О(т)селе почнем. и числа положим”, другий раз – в самому її кінці: “а по ряду положим числа”. Хотілось би наголосити на тому, що літописець вжив слово *числа*, а не *лѣта*, хоч останнє в той час входило до активного складу лексичної системи мови.

У XIV ст. поряд з нумерацією почали з’являтися й текстово оформлені заголовки. Щоправда, закріпленого місця для них ще не було. В “Повісті”, яка увійшла до складу Лаврентіївського літопису, словесно виражені заголовки в ряді випадків стосуються більших фрагментів, ніж літописна стаття. Так, під заголовком “(Начало) княженья С(вя)тославля [с(ы)на Игорева]” розміщено 28 літописних статей, а під заголовком “Начало княженья Ярославля Києвѣ” – 38. Заголовки в таких випадках можна сприймати як найменування розділів, композиційно поділених на менші текстові відрізки – словникові статті. Ці словесні заголовки в літописі виділені кіноваром і відокремлені від попереднього й наступного

текстів чотирикряпковим ромбовидним розділовим знаком (див. Пещак, 66).

Подібне за формою і змістом висловлювання (Начало же княжень Изяславля Киевѣ) теж написане кіноваром, але міститься в словниковій статті (датованій $\overline{\Gamma} \overline{\Phi} \overline{\text{з}} \overline{\text{А}}$). Можливо, це зародок її композиційного розчленування, а можливо, виділення небуденного історичного факту. Ще в іншому місці аналогічне повідомлення становить собою звичайний текст літописної статті: “В лѣ(т). $\overline{\Gamma}$. $\overline{\text{У}}$. $\overline{\text{П}}$. $\overline{\text{З}}$. Нача княжити Ярополк”.

Невизначеність місця словесно виражених заголовків, як бачимо, пов’язана з тогочасними особливостями формування композиційної будови історичних наукових творів, текст яких в найдавніших східнослов’янських літописах перебував на тому етапі свого розвитку, коли одноступінчасте композиційне членування починало переходити до багатоступінчастого.

З виникненням та розвитком словесно виражених заголовків правила строгої нумерації композиційних частин основного тексту літопису почали втрачати свою силу. З’являються випадки опущення пустих літописних статей. Ця ознака структурної організації тексту засвідчена вже Лаврентіївським та Іпатіївським літописами:

Лаврентіївський літопис

В лѣ(т) $\overline{\Gamma}$. $\overline{\Phi}$. $\overline{\text{МГ}}$. ∴
В лѣ(т) $\overline{\Gamma}$. $\overline{\Phi}$. $\overline{\text{МД}}$. ∴

Іпатіївський літопис

В лѣ(т) $\overline{\text{S.У}}$. $\overline{\text{Ч.З}}$.
В лѣ(т) $\overline{\text{S.У}}$. $\overline{\text{Ч.И}}$.

У Густинському літописі опущення пустих літописних статей значно частіше, а словесно оформлені заголовки набувають більшої структурної сили. У зв’язку з цим вказівка на рік, точніше, датування історичних подій, може переноситися в текст композиційного фрагмента, озаглавленого словесно оформленим заголовком. Наприклад, одна з композиційних частин основного тексту Густинського літопису із заголовком “О обрѣтеніи писмене словенска и преложеніи книг из греческаго языка на словенскій” починається так: “О сем лѣтописци различнѣ повѣдают, не вѣдуще кто и когда и в кое время изобрѣте грамоту славенскую. Нѣции глаголют, яко еще святыи Ероним, иже бѣ славянин, премудр сый в писаніих и любя свой народ славенскій, не хотяше им в безуміи

пребывати, избрѣте им буква и грамоту своим их языком состави; инии же инако глаголют. Но достовѣрнѣйше есть, еже глаголет преподобный отец наш Нестор, лѣтописца рускій, яко повнегда крещена бысть земля болгарская, в лѣто 6371 (863), прочее без писанія пребываху. Потом же, в лѣто 6374 (866), собираяся князи... и послаша ко царю Михаилу и Фотію патріарсѣ, глаголюще: “се земля наша уже крещена есть, учителя же неимамы, дабы нас наказал и научил и протолковал святыя книги; мы бо не разумѣем ни греческому, ни латинскому языку; мнози бо приходят и от латин и инако нас учат, а мы писанія не имуще не вѣмы, что есть вѣра наша и что нам подобает творити: но пошлѣте нам учителя, иже могут нам сказати книжная словеса и разум их, и да протолкуют нам книги нашим языком славенским.” Се ж слышав Михаил царь, повѣда о сем Фотію патріарху, созва же велмож и старец, повѣда им речи и желаніе славенских князей; всѣ же похвалиша бога и желаніе их, и совѣтоваша со царем и патріархом, како и откуда возмогли бы избрести чловѣка на се дѣло благоискусна. Потом нѣциі сказаша царю, яко есть в Солуни чловѣк, именем Лев, иже имат два сына премудра, и в книжном и философском ученіи изящна, и в языку славенском искусна. Се же слышав цар, абіе посла в Солунь ко Лву, да послетъ ему сынов своих; Лев же не умедли, но абіе посылает Кирила и Мефодія...” (Кройника, 237).

Густинський літопис засвідчує ще одну форму боротьби і взаємодії нумерації та словесно оформлених заголовків. Наприклад, заголовок “Чесо ради наш народ Русю наречеса” міститься в середині літописної статті, що позначена 6370 (862) роком, і очолює цілком автономний фрагмент її тексту. Проте внутрішньостатейні словесні заголовки в Густинському літописі виступають ще як спорадичне текстотворче явище.

Перший ступінь композиційної сегментації літописного тексту

Постатейна частина літописного тексту містить в собі основний зміст твору, тому виступає центральною в його композиційній структурі. Постатейній частині, якщо літопис зберігся в повному складі передуює вступна частина, а завершує його спеціальна

кінцівка. Книжкове оформлення вступної частини і кінцівки в різних літописах має неоднакову форму реалізації, але виявляється в них і багато спільного за текстовою будовою, а отже, й за смыслом та функціональним навантаженням.

У вступних частинах літописів більш або менш стисло й коротко характеризується історія, що передувє часові літописних подій. Вступні частини й за кількісними показниками довжини їх тексту у співвідношенні з довжиною основної частини в різних літописах близькі. Так, вступна частина найдавнішого східнослов'янського літопису, який ми умовилися називати "Повістю", написана на 11,5 рукописних сторінках, що становить близько двох процентів основного тексту.

Роль вступу початкової частини літописів засвідчують: позиція в творі, відповідне словесне пікреслення (Се начнем повѣсть сию; с б[ого]м починаєм) та відсутність матеріально виражених ознак її композиційного членування. За текстотворчою будовою вступна частина може бути досить складною, особливо коли в ній називаються або характеризуються джерела про історичні факти. Найпростіший спосіб такого називання є у вступній частині Іпатіївського літопису, де поєднано власний вступ із вступом "Повісті": "Лѣ(то)писе(ц) Рускии. С б(ого)м починаємъ. о(т)че бл(агосло)в(и) ∴ Повѣсть временных лѣ(т). черноризца Федосьева монастыря Печерскаго. о(т)куду естъ пошла Руская земля стала естъ. и хто в неи поча пѣрвѣе княжи(т):" (власний текст). Звідси починається вступ "Повісті": "Се начнемъ повѣсть сию..."

У Густинському літописі XVII ст. вступна частина має вже заголовок: "Передмова до чителника". Вступну частину автор розцінює не просто як початок літописної розповіді, як це, приміром, бачимо в "Повісті" та Іпатіївському літописі. Вступній частині тут уже надається інша комунікативна функція – звертання до читача, обґрунтування обраного аспекту характеристики історичних подій та визначення мети написання літопису: "Прирождоная естъ якась хуть и милость противко отчизнѣ своєй жадному человѣкови, которая каждого не иначе едно яко магнес камень желѣзо так до себе потягаеть, що оный поэта грецкій Гомерус яснѣ до их в своем текстѣ виразил, же ни о що недбаючи, кгда был от родства своєго отдаленый през поиманье и юж ся

вернути не могол, прагнул видѣти навет дым своеи отчизны. Так в сіе авторове Кройники сей Російское любо были людми смертелными и знали запѣние, же смертію закročити мусят, прирочною милостію противко отчизны своеи зняты будучи, прагнули того, абы и по их запетю послѣдному роду не были прошлые рѣчи, а мяновите народови російскому скритые: що описали и свѣту ясне выразили, придавши напрод от потопа, кгда по выстию з ковчега Ное ял землю сыном своим роздѣлил, и которые з них якую часть ослѣли, и яковый стан которому сынови благословил от бога данный мѣти, з которых народове розные вышли и в сторонах розных поосѣдали, и о войнах валечных. До того теж в Кройницѣ сей обачиш, чителнику ласкавый, о монархїи Грецкой, яка валечная бывала, и о початку крещенія святого через благовѣрного великого князя Володимера Кіевскаго, который Росію окрестивши балваны поганскіе покрушил, и як Турок Грецію ослѣл” (Кройника, 233).

У вступній частині літописець намагається підготувати читача до бажаного сприймання основного змісту літопису: “Для чого кождому чоловѣкови читанье гисторый есть барзо потребно: бо кгда бы не описано и свѣту не подано, зараз бы з тѣлом без вѣсти все сходило в землю, и люде бы як у тмѣ будучи не вѣдали, що ся прошлых вѣков дѣяло. Которую Кройнику прочитавши, можеш подати до увѣдомленя и прочіим протребуючим юнѣйшым, до которых с. пророк Моисей мови: вопросы отца твоего, и возвѣстит тебѣ, старца твоя, и рекут тебѣ. Але я, не бавячи предмовою сею, далее в книгу сію отсылаю для лѣпшого зрозумѣня всѣх наших милостей, хто схочет прочитати, и вашим милостям душевного спасенія и тѣлесного здравія” (Там же).

Висновкової або заключної частини як такої, де були б узагальнені факти, про які йдеться в постатейній частині, в аналізованих літописах ще немає. Проте літописи не справляють враження незавершених, хоча композиційна структура основної частини завдяки тому, що сформована з літописних статей, має відкритий характер: після останньої літописної статті цілком вільно можна продовжити літопис за рахунок опису історично вагомих подій наступного чи подальших років. Саме на цій відкритості структурної організації основної частини й розгорталосся у східних

слов'ян літописання. Якщо зіставити існуючі літописи, то легко переконатися, що кожен закінчується різними роками: остання літописна стаття в Лаврентіївському літописі датована 1109 р., в Іпатіївському – 1292, а в Густинському – 1588 р.

Завершеність “Повісті” як самостійного твору за Лаврентіївським літописом передається невеликою кінцівкою та спеціальним розділовим знаком, який позначає кінець основної постатейної частини твору (:). Сама кінцівка становить такий текст: “Игуменъ Силиверстъ святого Михаила. Написа(л) книги си Лѣтописецъ. надѣяся от Б(ог)а м(и)л(ос)ть прияти. при князи Володимирѣ. княжащю ему Киевѣ. а мнѣ в то время игуменящю у святого Михаила. в $\overline{\text{S. X. KD}}$ (1116 р.). Индикта θ лѣ(т). аже чтеть книги сия. то буди ми в молитвах” (Лаврент. летоп., 286).

Лаврентіївський літопис не обмежується “Повістю”. Вона становить тільки його першу частину. Тому наведена кінцівка стосується не особи Лаврентія, який цю “Повість” переписував у XIV ст., а ігумена Силивестра (XII ст.). Про історію створення всього Лаврентіївського літопису розповідає кінцівка, вміщена в рукописному варіанті на 173 арк., а в аналізованому виданні на 487-488 стовп. Та кінцівка, яку написав Лаврентій, повідомляє, що літопис почав писатися в Синаї 14 січня, очевидно, 1377 р. Закінчено його було 20 березня в монастирі св. Сави (в Суздалі). Далі літописець вибачається перед читачем, якщо він при читанні раптом натрапить на помилку, “занеже книги ветшаны”, які йому доводилося використовувати для написання літопису, “а оум молод. не дошел”.

Іпатіївський та Густинський літописи на мають подібної кінцівки.

Другий і наступні ступені композиційної сегментації літописного тексту

Поділ наукового твору на вступну, основну і заключну частини – це перший ступінь композиційної сегментації його тексту. Другий і наступні ступені композиційної сегментації стосуються виключно основної частини. Перед тим, як визначити послідовність ступенів літописного членування й відповідно категоризувати текстотворчі явища за ступенями композиційної сегментації, треба здійснити

певне дослідження. Справа в тому, що використання років як засобу нумерації композиційних частин відповідає не будь-яким правилам нумерації, а тільки тим, які дійшли до нас у найпростішому вигляді, наприклад, у “Поетиці” Арістотеля. За таких умов весь основний текст сегментувався на частини, і всі вони вважалися одноплановими, але пов’язувалися одна з одною за принципом формування ланцюжка. Коли з’явився поділ на книги і розділи, як у “Метафізиці” Арістотеля, нумерація стала подвійною: книги нумерувалися по всьому твору, так би мовити, наскрізно, а розділи тільки в межах книг; кожна наступна книга при цьому починалася з першого розділу. При подвійній нумерації поділ на книги цілком логічно відносити до другого ступеня сегментації композиційної структури основного тексту, а наявність розділів розглядати як частини третього сегментаційного ступеня.

В аналізованих літописах наскрізною виступає нумерація літописних статей. Зрозуміло, що поява словесно оформлених заголовків засвідчує тенденцію до вироблення і в літописах ще одного ступеня композиційної сегментації основного тексту. Проте в Лаврентіївському літописі заголовкова сегментація ще не визначила для себе відповідного ступеня композиційної структури. В одних випадках “заголовки” пробують займати місце на другому ступені композиційної будови літописного тексту. Наприклад, заголовок “Начало княжень Ярославля Киевѣ” підпорядковує собі літописні статті з повідомленням про Ярославові походи на ятвягів, на Литву, на Мазовшани, спільні походи Ярослава з Мстиславом на козарів, ляхів, про перемогу Ярослава над Брячиславом, про вбивство Бориса під час боротьби Ярослава з печенігами тощо. В інших випадках словесно оформлені заголовки наче проникають на третій ступінь композиційної сегментації літопису. Тоді вони очолюють якусь частину літописної статті. Проте ні на другому, ні на третьому ступенях композиційного членування словесно оформлені заголовки в “Повісті” ще не закріпилися.

В композиційній структурі Іпатіївського літопису триступінчасте членування значно чіткіше виражене. Основна, або центральна, частина вже майже послідовно ділиться на розділи. Розділи мають словесно оформлені заголовки: “Начало княжения Изяславля, сына Мьстиславля, в Киевѣ”, “Начало княженья в

Києв'я князя великого Дюргя, сына Володимирия Мономаха, внука Всеволожа, правнука Ярославля, пращора великого Володимирия, хрестившаго всю землю рускую" та ін. Словесно оформлені заголовки в літописі не нумеровані. В межах розділів розташовуються літописні статті, озаглавлені вказівкою на рік.

Послідовність словесно озаглавлених розділів в Іпатіївському літописі відповідає хронології історичної послідовності зміни князівського володарювання, а послідовність літописних статей – хронології видатних подій, які мали місце при володарюванні відповідного князя. Проте словесно озаглавлені фрагменти основної частини в Іпатіївському літописі ще не набули такої автономності, як книги в "Метафізиці" Арістотеля, тому що нумерація літописних статей за допомогою років є наскрізною, а не обмеженою фрагментами другого ступеня композиційного членування твору.

В центральній частині Густинського літопису композиційна сегментація в принципі нагадує сегментацію Іпатіївського літопису. Різниця між ними полягає в тому, що Густинський літопис пішов трохи далі в розмежуванні заголовкового та нумераційного способів текстового членування. В Густинському літописі словесно оформлені заголовки вже послідовно виділяються в окремий рядок, хоч нумерація за допомогою років залишається наскрізною. Таким чином, в Густинському літописі більше, ніж в Іпатіївському, виразився логіко-змістовий план структурної організації тексту, але екстралінгвістична основа – послідовність історичних фактів та подій, – відображується за допомогою хронологізованої нумерації, залишається ще провідною.

Логіко-змістовий план структурування основного тексту в Густинському літописі проступає, як і в Іпатіївському, на двох композиційних рівнях: а) об'єднання відповідних сукупностей літописних статей в окремі текстові блоки, найчастіше такі, де описуються історичні події за часів володарювання одного князя; б) вичленування в якій-небудь літописній статті особливо важливого, яке, на думку літописця, мало не одно-, а багаторічну або й епохальну значимість. Так, у літописній статті під 986 р. повідомляється про похід Володимира на болгар. Під час цього походу Володимир, як видно, вперше познайомився з

християнством. Отже саме цей рік і цю подію літописець вважав дуже важливими для історії східних слов'ян, бо “Здѣ приходитъ уже лѣто благоприятно и днѣнь спасенія нашему російскому народу, в не же доселѣ во тмѣ невѣдѣнія блудящая Росія свѣтом истины просвѣщена бысть, и ко познанію бога прійде, и святым крещеніем во усыновленіе богу приведеся” (Кройника, 250). Важливість ця полягала в прийнятті Київською Руссю християнства. В цьому історичному факті літописець виділив п'ять періодів та описав їх у даній літописній статті під п'ятьма заголовками: “О первом крещеніи росском”, яке він пов'язує з недатованою розповіддю в “Повісті” про те, що “Оньдрею оучащюся в Синопии. пришедшу ему в Корсунь. яко ис Корсуня близь оустѣ Днѣпровское. (и) въсхотѣ поити в Рим и проиде в вустѣ Днѣпровское. (и) о(т)толе поидѣ по Днѣпру горѣ. и по приклучаю. приде и ста под горами на березѣ. (и) заоутра въстав и ре(ч) к сущим с ним учеником. видите ли горы сия. яко на сих гора(х) восняетъ бл(а)г(о)д(а)ть б(о)жья. имать град велик (быти). и ц(е)ркви многи б(о)г въздвигнути имать. (и) въшед на горы сия бл(а)гослюви я. (и) постави кр(е)ст” (Лаврент. летоп., 7–8); “О втором крещении росском”, яке наче відбулося в 863, славяне крестяться от Мефодія и Кирила” (Кройника, 252); “Третье крещеніе”, як повідомляє літописець, “бысть якоже мноу при Олгу князю руском” (Кройника, 253). “Четвертое крещеніе” було “за Олги княгинѣ, жены Игоря” в 955 р., а “Пятое и конечное крещеніе” – за князя Володимира.

Ми навели тут один з найяскравіших прикладів застосування логіко-змістового принципу структурної організації тексту літописної статті, який представлено автономними текстовими блоками з окремими словесно вираженими заголовками. Застосування цього принципу в літописних статтях має ще одну форму свого вираження. У складі суцільно написаного тексту літописної статті виділяються фрагменти з однаковим словесним початком. Наприклад, літописна стаття під роком 1155 починається з повідомлення: “паки Юрій сѣде на княженіи Киевском, и начат раздавати волости сыном своим...” Після висвітлення розподілу літописець переходить до іншої теми: “В то же лѣто прійде из Суждаля Юріевая з дѣтми в Киев”. Далі маємо перехід до характеристики князівських міжусобиць (“В то же лѣто Изяслав

Давидичь хотѣ взяти под Юріем Киев...", "В се лѣто Андрей, глаголемый Боголюбский, сын Юріев, поиде с Вышгорода..." та укладання миру між князями ("В то же лѣто помирися Юрій со всѣми князями Рускими", "В се лѣто Ростислав Мстиславичь... помирися со всѣми князями московскими..."). Наголошується на одній з сутічок з половцями: "В то же лѣто половци приходиша дваши на Рускую землю...", повідомляється, що "В се лѣто Мстиславичова поѣха во угри" (Кройника, 303).

Прийом однаково оформлених початків можна розглядати як один з різновидів переліку відповідних історичних фактів, але його можна сприймати і як виділення різноаспектних ліній у характеристики суспільно значущих подій року. Проте, яку б він семантичну інтерпретацію не одержав, формально – це один з різновидів сегментації тексту літописних статей на певним чином автономні, структурно зумовлені фрагменти. Цілком можливо, що в цьому способі структурної організації тексту маємо прообраз майбутніх параграфів.

Перелік чи багатоаспектність літописної розповіді не завжди були так яскраво виражені. Зокрема, літописна стаття з "Повісті" під 907 р. займає п'ять рукописних сторінок оригіналу. Текст її багатий за змістом і досить різноманітний за аспектами, але структурна організація його не має ознак якого-набудь матеріально вираженого композиційного членування. Опис подій розгортається за принципом ланцюгового нанизування тексту. Літописна стаття починається з повідомлення, що "Иде Олег на грекы". Коли він прийшов "к Царюградоу", "греци замкоша Соу(д). а гра(д) затвориша". Тоді Олег "...воєвати нача...", а тому що греки продовжували уперто триматися, "...повеле Олег воєм своим колеса подѣлати и вставляти на колеса корабля". Греки, побачивши хід кораблів по степу, налякалися й почали в Олега "мира просити", який повів себе так: "Олег же мало о(т)ступи о(т) гра(да). нача мир творити..." (Лаврент. літоп., 29–32).

Літописна стаття, можна думати, описує події, які навряд чи обмежувалися одним роком. Адже тільки перебудувати кораблі з водного транспорту на сухопутний потрібно було немало часу, оскільки кораблів було щонайменше дві тисячі, якщо літеру на позначення кількості кораблів читати як $\bar{B}$. (бо в оригіналі вона

дуже бліда), а то й цілих шість тисяч, якщо її сприймати як S. Чи саме не тим, що події, описувані в цій літописній статті, могли бути значно довготривалішими, ніж рік, викликана ще одна особливість у формуванні композиційної структури тексту: за цією літописною статтею в “Повісті” йдуть три пусті літописні статті?

Обидва різновиди логіко-змістового принципу сегментації тексту в досліджуваних літописах представлені по-різному: найменше виражені в “Повісті”, більш яскраво виступають в Іпатіївському літописі і найбільш виразні в Густинському, але, незважаючи на це, в усіх трьох літописах вони не належать до провідних ознак структурування тексту літописних статей. Літописні статті, якого б вони розміру не були, найчастіше оформлені як єдиний, нерозчленований на композиційні частини текст.

Основна частина Густинського літопису спеціального заголовка не має і починається з озаглавленого першого по порядку, але не пронумерованого розділу: “О Кии князи киевском, и о создании Киева, и како одолѣны быша наши словяне от варяг и козаров” (Кройника, 234).

Отже, в композиційній структурі аналізованих літописів чітко виступають ознаки двоступінчастого членування тексту: а) весь текст літопису ділиться на вступну і основну частини, після чого іноді може йти спеціальна текстова кінцівка; б) основна частина твору поділена на хронологічно пронумеровані статті. Логіко-змістова сегментація тексту в основній частині літописних творів виражена непослідовно, а це може пояснюватися ще недостатнім розвитком її як структурного засобу організації наукового твору.

Взаємодія принципів композиційної сегментації в Літописі С.Величка

Композиційна структура Літопису С.Величка значно ускладненіша, ніж у досі аналізованих літописах. На першому ступені членування тексту весь твір ділиться на томи. В першому томі описуються історичні події, пов’язані з визвольною боротьбою українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького (до 1659 р). Другий том починається з 1660 р. і закінчується 1686 р. Третій охоплює опис подій з 1687 до 1700 р.

Другий ступінь композиційної сегментації всього літопису стосується поділу тексту в межах кожного тому. Незважаючи на те що, за свідченням Тимчасової комісії для розбору давніх актів, перший том зберігся не повністю, опублікований текст починається з “Передмови до чителника”, за якою йде основний текст та “Приложение”. В другому томі наявні тільки “Передмова до чителника” (за змістом відмінна від передмови першого тому) та основний текст, продовження якого без усяких передмов представлено в третьому томі. Закінчення основного тексту в третьому томі позначено словом “Конец”, виділеним у рядок, відокремлений від основного тексту відповідним просвітом.

Третьому ступеню сегментації підлягає тільки центральна частина літопису. В першому томі основний текст поділено на дванадцять частин, кожна з яких далі членується на розділи. В другому та третьому томах сегментація основного тексту на частини відсутня. Ділиться він тільки на розділи, причому другий том починається з першого розділу, а закінчується 27-им, а третій починається з 28-ого і закінчується 41-им.

І частини, і розділи по всьому літопису пронумеровані. В першому томі наскрізно пронумеровані частини, розділи ж – тільки в межах частин. У другому та третьому томах наскрізна нумерація використана для упорядкування розділів. Правила нумерації частин та розділів в основному тексті базуються на логіко-змістовій основі. Хронологізована нумерація на відміну від попередніх літописів хоч і позначає роки, але не за загальноприйнятим літочисленням, а за хронологією описуваних подій: “Часть дванадесятая и рок дванадесятій от початку войны Хмельницкого з поляками” Хронологізована нумерація в такому вираженні залишається хронологізованою скоріше формально, ніж за змістом, бо із заголовка, який ми тут навели, читач може дізнатися про час подій тільки тоді, коли він знає рік календарного літочислення початку війни Хмельницького з поляками. Якщо він цього не знав до читання літопису, заголовки типу “Часть единонадесятая и рок одинадцятій от початку войны Хмельницкого з поляками” його мало зорієнтують в абсолютній хронології.

Далі такий спосіб хронологізації історичних фактів будемо називати *відносним* на відміну від хронологізації *абсолютної*, при

якій роки подаються за загальноприйнятим календарним літочисленням.

Заміна абсолютної хронологізації описуваних подій відносною свідчить, що хронологізована нумерація композиційних частин основного тексту в українській літописній літературі XVII–XVIII ст. вже серйозно втрачала свою структуруючу силу. Літопис С.Величка підводить нас до того, що хронологізовану нумерацію краще розглядати як формальну данину одному з провідних традиційних способів структурної організації літописів.

У Літописі С.Величка ми зіткнулися з особливим використанням спареної нумерації. Логіко-змістова та хронологізована нумерація включені в словесне найменування частин основного тексту (“Часть первая и рок первый начинания войны Хмельницкого против поляков” або “Часть осмая и рок осмий Хмельницкого деяния и Украинского поведения”) і становлять органічний елемент словесно оформленого заголовка.

Композиційні частини основного тексту починаються з визначення їх категоріальності (“Часть”, “Раздел”) як одиниць певного розряду структурної організації твору. Далі вказується на місце їх розташування в основному тексті літопису: “Часть единонадесятая”. Таке *категоріально-нумераційне найменування* заголовку має власну текстову автономність, яка відбита тут за допомогою відповідної величини літер і виділення його в окремий рядок. Після категоріально-нумераційного найменування йде відрізок, який можна було б назвати тематичним: “Часть седмая Хмельницкого и Малоросійского поведения” (т. I, 161).

Двокомпонентна структура заголовка композиційних частин у Літописі С.Величка витримана досить послідовно. Виняток становить тільки “Часть пятая”, після якої тематичний заголовок відсутній, очевидно, тому, що її початок взагалі втрачений: в аналізованому виданні ця частина починається з другого розділу.

Найпростішу словесно виражену структуру має тематичний заголовок десятої частини. В ньому повідомляється тільки рік історичних подій, про які йдеться в її основному змісті: “Часть десятая и рок десятий” (т. I, 261). Тема найбільш докладно охарактеризована в дев'ятій композиційній частині, яка є найдовшою. Тематичний відрізок заголовка в цій частині має такий

вигляд: “и рок девятій тихого, бурливого и многмятежного пожитія”.

В заголовках заслуговує на увагу одна деталь. Категоріально-нумераційний і тематичний заголовки з'єднані сурядним сполучником: “Часть шестая и рок шестій Хмелницького дѣянiя з поляки”. Деталь начебто дріб'язкова, але вона є чи не найвиразнішою формальною ознакою того, що й сам С.Величко ці два типи заголовкових відрізків не розглядав як єдине ціле. Вони в Літописі співвіднесені як хоч і однорідні чи однопланові, але різнокатегоріальні елементи.

Між заголовком композиційної частини Літопису та подальшим текстом розташовано ще один композиційно самостійний фрагмент – характеристику змісту частини. Наприклад, після двокомпонентного заголовка “Часть седмая Хмелницького и Малоросійского поведенiя, и рок семій” йде такий підзаголовковий фрагмент: “В ней же выражается нарушене чрез хана покою Жванецкого з поляками, разорване чрез хана-ж пріязни з Хмелницким и Хмелницкого з ханом; корреспонденція Хмелницкого з запорожцами о протекціи московской и отвѣти их на тое: удаленя в протекцію пререченую, и жалость королевская на Украинѣ; потвержене прав козацких и малоросійских привилеями царскими; зачате войны московской и козацкой з поляками, разореніе Литви со взятим Смоленском, инними многими городами и прочая; грамота жалованная царская кiевляном, з выраженем причин розни з поляками”. Від тематичного заголовка і від наступного тексту він віділяється шрифтом, відмінностями написання та спеціальними просвітами.

Розповідний характер викладу у наведеному фрагменті містить елементи реферативності та анотування, а перелічувальна інтонація зближує його із “Змістом”. Довжина тексту в цьому типі фрагментів великою мірою залежала від обсягу композиційних частин: при довшому тексті композиційної частини, як правило, довщим буває й *підзаголовковий текст*. Їх співвідношення може пояснюватися тим, що в довшій частині основного змісту розповідається про більше, ніж у короткому, і, звичайно, її реферування могло викликати подовження й підзаголовкового тексту. З другого боку, чим довша композиційна частина літопису,

тим ймовірніше, що в ній більше розділів. Оскільки підзаголовковому тексту властива й текстотворча функція “Змісту”, то необхідність називання хоча б тільки того, про що розповідається в розділах, могло б відповідно регулювати і його довжину.

За підзаголовковим текстом міститься опис основного змісту композиційної частини літопису, поділеної на розділи. Озаглавлення розділів має такий варіант категоріально-нумераційного найменування: “Розділ плюс його номер, позначений латинською цифрою”. Після таким чином оформленого заголовка йде дещо відокремлений фрагмент тексту, який в одних випадках можна було б віднести до розряду тематичних заголовків (“Роздѣл III. Лист от Хмелницкого з Запорожжя до Барабаша” – т. I, с. 32). В інших випадках він поєднує в собі ознаки тематичного заголовка та підзаголовкового тексту: “Роздѣл V. О послах Хмелницкого к Москвѣ, з прошеніем о потвержене грамотами давних войскових и малоросійских прав и волностей и о исполненіи того его желанія” – т. I, с. 176. У найбільш розгорнутому вигляді – це чисто підзаголовковий текст із своїм різновидом реферативно-анотованого викладу та перелічувальною інтонацією: “Роздѣл VII. О совѣтѣ королевском як поступити з Витенбергом здавшимся, и о прошеніи великополян, жеби неотпущан Витенберг; о удержаню и до Замойстя одосланю Витенберка; о нуждѣ в войскѣ полском для голоду и хвороб, и о рожежданюся оного во свояси; о Дугласу енералу шведском, и о королю полском под него ездившом; о енеральной вскорѣ баталѣи обоих королей, и о програной короля полского, з потеранем армат и обозу и части войска; о маршу шведском от Радомля назад ку Варшавѣ и прусам, и о розложеню там войск на зимовую станцію; и о розбитю полку Гадяцком под Подолками донцов своеволних” (т. I, с. 256).

Крім категоріально-нумераційного заголовка та підзаголовкового тексту до складу розділу входить ще текст з основної розповіді літописця. Заголовок розділу та підзаголовковий текст дрібнішій сегментації не піддавалися. Що стосується тексту основної розповіді, то він у розділах здебільшого оформлявся як єдиний, нероздільний фрагмент. Такими, наприклад, у першому томі Літопису С.Величка є розділи VII – XIV першої композиційної

частини твору, всі розділи п'ятої частини, IV – VII розділи шостої частини та ін. Основна розповідь літописця нерідко представлена листом однієї особи до іншої. Тоді ця композиційна частина розділу складається із звертання (“Пане Барабашу, полковнику Черкасій” – с. 32, або “Велможній мосцѣ пане Комисар и Гетмане наш Украинский, ласкавий” – с. 36), самого тексту листа, який у переважній більшості не ділиться на автономні композиційні фрагменти, та формули ввічливості типу: “Велможности твоей всего добра зичливий і до услуг поволній” (с. 36) або “Вашей ясной Велможности во всем зичливий и слуга покорній” (с. 40).

Листи часто закінчуються підписом, який формально відірвано від основного тексту й виражається, наприклад, так: “Зѣновій Богдан Хмелницькій, товариш войска запорожского” (с. 33). Інколи підпис зливається з формулою ввічливості і разом з нею відступає від основного тексту: “Вашей велможности всего добра зичливий и до слуг поволній Богдан Зѣновій Хмелницькій, товариш войска Запорожского” (с. 43).

В ряді розділів основу складає авторська розповідь літописця і тексту одного чи двох листів з неповною композиційною структурою. Для прикладу пошлемося на розділ XV першої частини першого тому, де описано розподіл Б.Хмельницьким і подарування кримському ханові та війську Січі Запорізької того, що йому дісталось в перемозі під Корсунем і на Жовтих водах.

Розділ починається описом ради Б.Хмельницького з татарським полководцем Тугай Беом Мурзою з приводу відзначеного поділу. В розповіді підкреслюється, що Б.Хмельницький вирішив багато полонених і матеріальних цінностей подарувати кримському ханові та Запорізькій Січі. З відправленими подарунками він послав один супровідний лист ханові, а другий – отаманові кошовому війська Запорізького.

Листи ці подаються в розділі після розповіді літописця. Їх композиційна структура складається із звертання до адресата та тексту з основним змістом листа. Формула ввічливості і називання автора листа опущені. Необхідність останніх компонентів листа тут, очевидно, деактуалізована тим, що Б.Хмельницький розцінював своє звертання не стільки як лист, скільки як офіційний чи діловий супровідний документ. Це по-перше, а по-друге, про те, що ці листи

належать Б.Хмельницькому, відзначено в попередній літописній розповіді: “Якій зась Хмелницькій при той виправѣ писал листи до хана и до кошового атамана” (с. 74).

Композиційна сегментація основного тексту розділів ускладнюється за рахунок деяких прийомів організації тексту, взятих з початкового періоду східнослов'янського літописання. Зокрема: “Того-ж 1654 року...”, “Того-ж лѣта на преображеніе...”, “Того-ж року...” (с. 191). Правда, тут цей прийом сегментації, а отже й структурної організації тексту, не виходить за межі розділу (не має наскрізного характеру) і не зв'язує розділи між собою.

Найскладніша композиційна структура основного тексту VII розділу дванадцятої частини першого тому Літопису. В розділі характеризується процедура організації та проведення 13 січня 1659 р. Переяславської ради, де Юрій Хмельницький (син Богдана Хмельницького) був обраний гетьманом; викладається зміст присяги Ю.Хмельницького, обозного, осаулів військових, судів, полковників, усієї старшини війська запорозького і козаків, які були присутні на раді з усіх полків. На раді всіма присутніми було прийнято і підписано “прежніе стати, какови дани в прошлом во 7162 году (тобто 1654 р. – *М.П.*) прежнему гетману отцу его Богдану Хмелницкому и всему войску запорожскому, и сверх прежних статей новіе стати” (с. 403).

Літописна розповідь у розділі продовжується переліком присутніх і підписавших прийняті на раді документи. Весь список цих осіб розбито на три групи, і кожна з них має свій заголовок. Перед першим списком функцію заголовка виконує текст: “А на радѣ были и к статям руки приложили” (с. 404). Перед другим списком в окремий рядок винесено повідомлення: “Протопопи на той же радѣ были и к статям руки приложили” (с. 405). Перед останнім списком стоїть такий заголовок: “О полковниках, которіи на той радѣ не были” (там же).

Відсутність композиційних частин в основному тексті другого та третього томів при наявності їх у першому томі – факт цікавий, і, як виявилось із спеціального дослідження, його не можна кваліфікувати як звичайне спрощення структурної організації твору. Другий та третій томи складністю композиційної будови не тільки не поступаються першому, але в багатьох випадках

перевершують його, щоправда, не ступенем надрозділової сегментації, а в розбудові способів організації тексту розділів.

Отже відсутність частин в другому та третьому томах засвідчує зміну принципів текстового формування. Чим же викликана ця зміна, в чому суть нових принципів формування композиційної структури основного тексту, яким шляхом досягається і навіщо потрібна була С.Величкові в другому та третьому томах переорієнтація на спрощення надрозділової сегментації та ускладнення будови розділів ?

При пошуках причин, якими могла б пояснюватися зміна принципів формування композиційної структури основного тексту в другому та третьому томах, на перший план виступили зміни в історичній ситуації, які сталися на Україні після смерті Богдана Хмельницького. Визвольна війна українського народу, керованого Б.Хмельницьким, проти польської шляхти, описувана в першому томі Літопису, після смерті Б.Хмельницького втратила всенародний характер і перетворилася в боротьбу окремих людей за гетьманство, в збройні сутички за свою особисту престижність. Історичні події, описові яких присвячено другий та третій томи Літопису, таким чином, з єдиного глобального історичного процесу перетворилися в розрізнені історично малозначущі факти, які здебільшого відбувалися паралельно.

Провідним у літописній розповіді першого тому є підкреслення історичної вагомості, територіального зосередження і часової послідовності подій та масової згуртованості їх учасників. Найбільш вагомою у першому томі С.Величко вважав хронологічну послідовність. Її він і взяв для позначення першого ступеня композиційної сегментації основного тексту. Недаром і в словесному формулюванні заголовків частин першого тому є вказівка на рік. Можливо, що тут значну роль відіграло наслідування східнослов'янським та староукраїнським літописам. Проте не можна не враховувати й того, що хронологізація Літопису С.Величка на першому ступені композиційного членування основного тексту базується на принципово інших засадах, ніж хронологізація попередніх літописів.

Сегментація частин на розділи ґрунтується на територіальному прив'язуванні історичних подій: 'Роздѣл XVII (до частини I. —М.П.).

Унѣверсал Хмелницкого во всю Украину Малоросійскую, по обоих сторонах Днѣпра будучую, и в далній города рускіи засланій” (с. 80).

На третьому ступені композиційної сегментації основного тексту першого тому виділяються текстові фрагменти, так чи інакше прив’язані до характеристики учасників історичних подій. Проте третій ступінь у першому томі мало розбудований, бо він найчастіше зводиться до характеристики однієї особи – Богдана Хмельницького. Опис інших учасників підпорядковано описові дій Б.Хмельницького.

Центральне місце образу Б.Хмельницького відображається в літописній розповіді на всіх рівнях формування композиційної структури. Літочислення історичних подій, що виведене в заголовки композиційних частин основного тексту першого тому, не тільки починається від війни Б.Хмельницького з поляками (“Часть первая и рок первій начинання войны Хмелницкого з поляками”), але й закінчується вказівкою на рік “дванадесятій от початку войны Хмелницкого з поляками” (с. 459). За орієнтаційну точку територіальної характеристики подій взято місце перебування Б.Хмельницького: “О рушеню Хмелницкого з под Бѣлой церкви на Гончариху; о умѣдленіи его там; о *полученнѣ вѣдомостей* о поляках, и о *намѣреніи походу* к ним; и *выправѣ* Кривоноса на Подолле, и о взятію чрез него Бару з многими здобичами; о битности Кривоносовой тогдаж под Камянцем Подолским, и о *поворотѣ* его *от толь ку* Хмелницкому; о *замислѣ* Хмелницкого на Пилаву; о совокупленіи обозов лядских под Чолганским Каменем, ... и о *утѣще* их *от толь*, и замислах *утѣкати* в далніе надежніе мѣсця; о *разосланнѣ* полков козацких в чамбули на розніе мѣсця; о взятію Збаража и бывших в нем армат и скарбов шляхетских...” (т. I, ч. II, розд. XXI, с. 98).

У другому та третьому томах концентруючим началом змісту виступає паралельність, якій підпорядковано і хронологію, і характеристику учасників, і локалізацію подій. Паралельність спостерігається не тільки в самому тексті розділів, але і в їх заголовках. Зокрема, в заголовкові третього розділу другого тому йдеться “О Хмелниченковом *повторном* шаленствѣ в *сегобочнія* (бо є й тогобочнія. – М.П.) Украины разореніи”, “о злученюся *Ромодановского з Сомком*”, “о *Бруховицком* и спочатку его

конфіденції з *отцем Мефодієм*", "о листах несмачних запорожских до *Хмельниченка и Тетери* писаних" (т. II, с. 21).

Відображення паралельності описуваних подій зумовило й те, що підзаголовкові тексти в другому та третьому томах Літопису значно довші, ніж у першому. Нерідко вони займають по півтори – дві сторінки аналізованої публікації, в той час, як у першому томі найчастішими є кількарядкові.

В структурній організації основного тексту розділів другого та третього томів паралельний характер описуваних подій передається окремими текстовими блоками. Наприклад, третій розділ другого тому, підзаголовковий текст до якого наведено вище, починається з літописної розповіді про безчинства Юрія Хмельницького як гетьмана та про намагання Сомка стати гетьманом на Правобережжі. Літописна розповідь переривається віршем, використаним С. Величком для підтвердження достовірності церковного чуда, яке наче мало місце в Чернігові в описуваний час. Суть чуда полягала в тому, що Богоматір на іконі почала плакати: навіть вона не могла спокійно дивитися на те, що творилося навколо. Вірш подано як автономний текстовий блок із своїм автономним заголовком.

Після вірша з нового рядка продовжується літописна розповідь про "неистовство вышположеное тогда бывших, по обох сторонах Днѣпра, начальников и воєвождов *Хмельниченка и Сомка*" (т. II, с. 26). До опису поведінки Хмельниченка та Сомка підключається розповідь про появу на історичній арені Івана Брюховецького та єпископа Мефодія. Ця розповідь не відокремлена просвітом від попереднього тексту розділу, але про його автономність говорить така словесна реалізація його початку: "Того-ж лѣта..." (т. II, с. 30). Далі літописна розповідь ще раз переривається, проте тепер уже листом, що, крім звертання, яке разом з тим є і його заголовком, має надзаголовковий текст: "Лист з Запорожжя от всего войска Низового до Юрася *Хмельниченка*, ганячи єму неслухніи намѣренія и кровопролитія междоусобніи, и совѣтуючи приклонитися до их войска Запорожского ради, єму *Хмельниченкови* полезной" (т. II, с. 31). Структура і текстотворча функція надзаголовкового тексту великою мірою нагадує підзаголовковий. Лист закінчується формулою ввічливості "Тобѣ зичливіе пріятелѣ" і називанням

адресантів “Иван Величко, Атаман Кошовій, зо всѣм старшим и меншим Низовым Запорожского товариством” (II, с. 35).

Текст листа складається з двох частин. Перша становить собою основний зміст, а друга після “P.S.” – додаткові аргументи до основного змісту.

Літописна розповідь, що міститься за листом, розбита на шість текстових блоків, розділених між собою просвітами, без будь-яких заголовків і текстових кінцівок. У першому блоці йдеться про сприйняття Ю.Хмельницьким змісту листа запорожців до нього. В другому та наступних блоках відповідно констатується прийняття Ю.Хмельницьким рішення піти в монахи, обрання гетьманом Правобережної України П.Тетері, який став на бік поляків, завоювання на Лівобережжі гетьманства Брюховецьким.

Розділ продовжується листом запорожців до П.Тетері з вимогою порвати з поляками. Лист має звертання, основний текст, формулу ввічливості і називання адресантів. Розділ закінчується констатацією того, що Тетеря не послухався запорожців і не відступив від поляків, але “боячися от Запорожцов на себе бѣды, нечаяного в Чигиринѣ нападенія, часто и больше промешкивал в городѣ Корсунѣ, цѣлость свою от Запорожцов в нем сохраняючи” (т. II, с. 36).

Композиційна структура основного тексту розділів, особливо в другому та третьому томах, здебільшого має спеціальну текстово-змістову рамку, в якій розташовуються всі текстові блоки. Початкова частина рамки починається абсолютною хронологізацією: “Року от создания Адама 7171, а от воплощения Господня 1663” (т. II, с. 37) “Року от раздѣления стихій 7183, а от повитія пеленами в Вифлеемѣ Младенца, небо облаки повивающаго 1675 года” (т. II, с. 357–358) та ін. Кінцева частина рамки відокремлена від попереднього тексту просвітом і розповідає про наслідки тих подій, які становлять головний зміст серединних текстових блоків.

Основні ознаки макроструктури тексту первинної наукової літератури

Ми познайомилися з макроструктурною організацією текстів старовинних теоретичних та описових творів первинної

рукописної наукової літератури. До макроструктурної організації належить оформлення наукового твору у вигляді однієї чи кількох книжок. Для книжки суттєве її зовнішнє оформлення, і особливо важливою є титульна сторінка, поява якої та удосконалення її оформлення пройшли довгу і складну історію. Найперші наукові твори ніяк не називалися.

Перші назви наукових книжок збігаються з найменуванням галузей науки, наприклад, “Поетика” Арістотеля. Пізніше функцію назви книжки почали виконувати термінологічні визначення жанру, наприклад, “Літопис”. Далі на титульну сторінку виносили визначення стилю чи способу викладу: “Сказаніє”. До останнього типу назв часто додавалася тематична характеристика змісту: див. другу назву першого тому Літопису С.Величка.

При книжковому оформленні первинного наукового твору відносно давно з’явилася тенденція подавати більш або менш розгорнуті коментарі, які в одних книжках поєднують щось подібне до анотації та сучасного “Змісту” книжки, в других – до анотації та реферату, а в третіх – до реферату та до “Змісту” Функціонально такі фрагменти на титульній сторінці мали допомагати читачеві швидко орієнтуватися в тексті книжки. Їх найчастіше поміщали на титульну сторінку безпосередньо після назви. Тому сучасні читачі нерідко вважають, що середньовічні наукові рукописні і друковані книжки мали дуже довгу назву.

Іноді на титульну сторінку виносили ще один різновид супровідного тексту, в якому характеризувалися наукові джерела твору. Подібний текст маємо в другій назві першого тому Літопису С.Величка. Його на внутрішній титульній сторінці книжки відокремлено від попереднього заголовком “От авторов”, після чого називаються середньовічні історики, твори яких С.Величко використав при написанні Літопису: “нѣмецкого – Самуила Пуфендорфія, козацкого – Самуила Зорки, и полского – Самуила Твардовского, войну тую в книзѣ своей, *Война Домова* названной, вѣршом полским описавшего”. Текст даного супровідного фрагмента на цьому не закінчується. Далі йде визначення способу викладу та характеру мовного оформлення твору. До тексту приєднується ще найменування автора та його посади: “Нинѣ же вкратцѣ стилем гисторичним и нарѣчіем малоросійским справленое

и написаное тшанієм САМОЙЛА ВЕЛИЧКА, канцеляристи негдись войска запорожского”.

Початкову частину цього фрагмента на титульній сторінці першого тому Літопису можна розглядати як прообраз сучасних бібліографій до наукових творів.

Текст наукового твору в книжці з найдавніших часів певним чином сегментувався. Чим пояснити необхідність такої сегментації: авторськими уподобаннями або читацькими вимогами? Очевидно, і тим і другим, але найголовнішою є специфіка об'єктивної дійсності, яка звичайно описується в науковому творі.

Об'єктивно існуючі явища завжди складні та багатопланові. Існування їх залежить від багатьох чинників, вони обов'язково пов'язані з великою кількістю різних явищ і самі обумовлюють багато з них. Науковий опис та наукове пояснення їх не можуть нехтувати цією багатогранністю.

Вивчення розвитку структурної організації тексту наукових книжок показує, що описувати об'єктивну дійсність інакше не можна, ніж певними текстовими блоками, кожен з яких присвячено одній з особливостей цієї багатогранності. Звідси по характеру композиційної структури, композиційного членування наукового твору в книжці, по тому, як формуються текстові блоки і як вони впорядковані у творі, можна судити про широту опису та глибину пояснення об'єктивно існуючого явища.

Специфіка композиційної структури наукового твору залежить від автора, обраного ним ступеня складності та досконалості викладу, тому що в будь-якому, навіть у найбільшому за обсягом науковому творі не можна описати повністю жодне явище об'єктивної дійсності. У можливостях реалізувати завдання повного, всебічного і вичерпного опису вчений при написанні книжки за всіх умов і часів був і є обмеженим. Перед ним завжди виникає і стоїть необхідність відбору тільки якоїсь частини з усеї багатогранності. Дана умова написання наукового твору і створює той ґрунт, на якому вчений може реалізувати свої авторські уподобання та свої смаки при структуруванні композиційної будови книжки.

Проте це не означає, що у виборі способів оформлення книжки, довжини її тексту, характеру опису та наукового пояснення явищ

об'єктивної дійсності автор абсолютно вільний. Вибір композиційної структури твору в книжці досить суворо лімітований читацькими можливостями. Орієнтація на сприймання читача, який сам не займався дослідженням чи вивченням описуваного в книжці явища або вивчав його в іншому напрямку, вимагає від автора вироблення певної логічної послідовності не тільки текстового розгортання змісту, але й композиційного укомплектовування текстових блоків. Авторіві треба враховувати, що читач може до книжки звертатися з найрізноманітнішими намірами. Читач хоче зрозуміти суть та місце описуваного явища серед інших подібних та відмінних явищ, він може шукати в книжці зв'язок з явищем, яке віддалене від описуваного, але вивчається чи досліджується ним, йому треба просто привести свої знання в систему, в якій описуване явище є тільки одним з багатьох елементів, тощо.

Дуже важливо в макроструктурній організації тексту наукового твору, який завжди вимагає від читача значного розумового напруження і пильної уваги, враховувати фізичні і психологічні фактори самого процесу читання наукових творів. Сприймання читачем наукових книжок залежить від обсягу читацьких знань про описуване явище. Ступінь підготовленості читача до розуміння описуваного – це ще один фактор, який відбивається на особливостях композиційної будови наукового твору.

Отже, через вивчення історії розвитку структурної організації тексту наукових творів можна дізнатися не тільки про те, як зростала майстерність учених писати наукові твори, але й про те, який рівень знань був у ту чи іншу історичну добу, наскільки читач був підготовленим до сприймання наукових ідей, яким шляхом удосконалювалося наукове читацьке сприймання.

Композиційна структура твору, як ми вже бачили, відображається за допомогою композиційної сегментації тексту. Досі нами розглянуто десять ступенів композиційного членування рукописних наукових творів. На кожному ступені виділяються свої текстові фрагменти із своїми формальними ознаками.

Науковий *твір* може бути представлено одною або кількома книжками. Коли є кілька книжок, їх прийнято називати *томami*. Це перший ступінь макроструктурної організації композиційної будови наукового твору. На другому ступені йде оформлення

книжки як автономної одиниці тексту. У книжці макроструктурними фрагментами стародавніх рукописних наукових творів виступає все те, що виноситься на титульний аркуш (бо в давнину нумерували не сторінки, а аркуші), і все те, що вважається її внутрішнім вмістом. Останній поділ становить третій ступінь композиційної сегментації твору.

Те, що винесено на *титульний аркуш*, крім *назви книжки*, її *супровідного* чи *супровідних текстів*, включає ще *паспортизацію*, а *внутрішній вміст* книжки складається з самого тексту твору, поділеного здебільшого на *передмову*, *основний зміст* та в окремих випадках *кінцівку*. Перелічені текстові одиниці титульної сторінки і внутрішнього вмісту книжки утворюють структуру четвертого ступеня композиційної сегментації твору.

П'ятий ступінь макроструктурної організації рукописних наукових творів виявився найбагатшим за категоріальною різноманітністю текстотворчих фрагментів та їх конкретною реалізацією. Назви тут діляться на три різновиди: *найменування галузей науки*, *визначення жанру твору* та *характеру стилю* чи *способу викладу*. Гілка структурного дерева композиційної будови наукового твору від тому через книжку, титульний аркуш і назву на цьому закінчується.

Супровідний титульний текст може розбиватися на два фрагменти, досить виразно відокремлені один від одного та від попереднього і наступного текстів. Поки що фрагменти ці умовно назвемо “Текстом 1” і “Текстом 2”. Цифрами ми позначили послідовність розташування їх на титульному аркуші.

До складу титульної паспортизації входить *найменування автора*, *вказівка на місце і рік написання твору*. В Літописі С.Величка, хоч всі перелічені компоненти на титульному аркуші наявні, ім'я автора ще більше тяжіє до другого супровідного тексту, ніж до власне паспортизації. Паспортизацією на титульному аркуші завершується ще одна з гілок дерева композиційної структури твору.

Передмова внутрішнього книжкового тексту наукового твору може складатися із словесно сформульованого *заголовка* та далі *нерозчленованого тексту*. Тут знову одна з гілок структурного дерева композиційної будови твору завершується. На цьому ступені

композиційної сегментації завершується й реалізація кінцівки внутрішнього книжкового тексту. *Кінцівка* за змістом може збігатися з паспортизацією, тому, очевидно, при наявності кінцівки паспортизація на титульній сторінці може опускатися. Крім даних паспортизації, в кінцівці інколи повідомляється про умови написання твору або підсумовується описане в основному змісті. В цілому кінцівка в рукописних наукових творах ще мало розбудована як композиційна частина тексту.

Основний зміст твору на п'ятому ступені композиційної сегментації може складатися або з частин, або з розділів, або з літописних статей. Спостерігається така особливість: якщо вся композиційна будова твору найбагатша на п'ятому ступені макроструктурної організації, те відгалуження, що йде від твору через том, книжку, внутрішній зміст книжки до основного змісту, найбільшої розбудови набуває на шостому ступені.

Складається враження, що правила макроструктурної організації твору, якими диктується композиційна сегментація на розглянутих вище ступенях текстотворення, з шостого ступеня починають новий виток формування композиційної автономності. Всі структурно-категоріальні фрагменти тексту з шостого ступеня рогуортаються за зразком композиційної будови книжки. Розділ, літописна стаття і композиційна частина твору шукають для себе відповідний тип озаглавлення: розділ озаглавлюється то нумераційним, то категоріально-нумераційним типами заголовків, літописна стаття облюбувала собі заголовки абсолютної хронологізації. До композиційної частини основного змісту наукового твору пристосовуються чисто нумераційні, нумераційно-хронологізовані заголовки, і робляться спроби поєднати нумераційні та нумераційно-хронологізовані заголовки із заголовками тематичними.

При композиційних частинах твору і при розділах поширений підзаголовковий текст, дуже схожий на сумарій. Основний зміст композиційних частин розбито на розділи. Структурна організація тексту цих розділів та розділів, які не мають над собою поділу на композиційні частини, великою мірою схожа, але функціональне призначення першого і другого типів розділів у тексті різне, тому вважаємо за доцільне розглядати їх як різнокатегоріальні

компоненти тексту твору: "Розділ 1" та "Розділ 2". Перший тип розділів утворюється на п'ятому, а другий – на шостому ступенях композиційної сегментації наукового твору.

Сьомий сегментаційний ступінь містить різновиди реалізації підзаголовкових текстів до композиційних частин твору та до "Розділів 1". На цьому ступені, таким чином, ще дві гілки структурного дерева завершуються, але з'являються текстові блоки як складові частини обох типів розділів та літописної статті.

З восьмого сегментаційного ступеня починається ще один етап розбудови композиційної структури рукописного наукового твору. Текстові блоки, як і розділи та літописні статті, включаються в боротьбу за власну текстотворчу автономність: вони намагаються придбати типову структуру текстової автономності – заголовок, супроводжуючий текст та основний зміст. Тут ми вже перейшли до дев'ятого ступеня композиційної сегментації рукописного наукового твору. На десятому ступені заголовок текстового блоку реалізується у вигляді тематичного, супровідний текст стає або підзаголовковим, або надзаголовковим і вбирає в себе елементи анотації, реферату та "Змісту". Основний текст у текстових блоках, як правило, не має макроструктурної сегментації.

Дерево макроструктурної організації та композиційної сегментації стародавніх рукописних наукових творів представлено тут схемою:

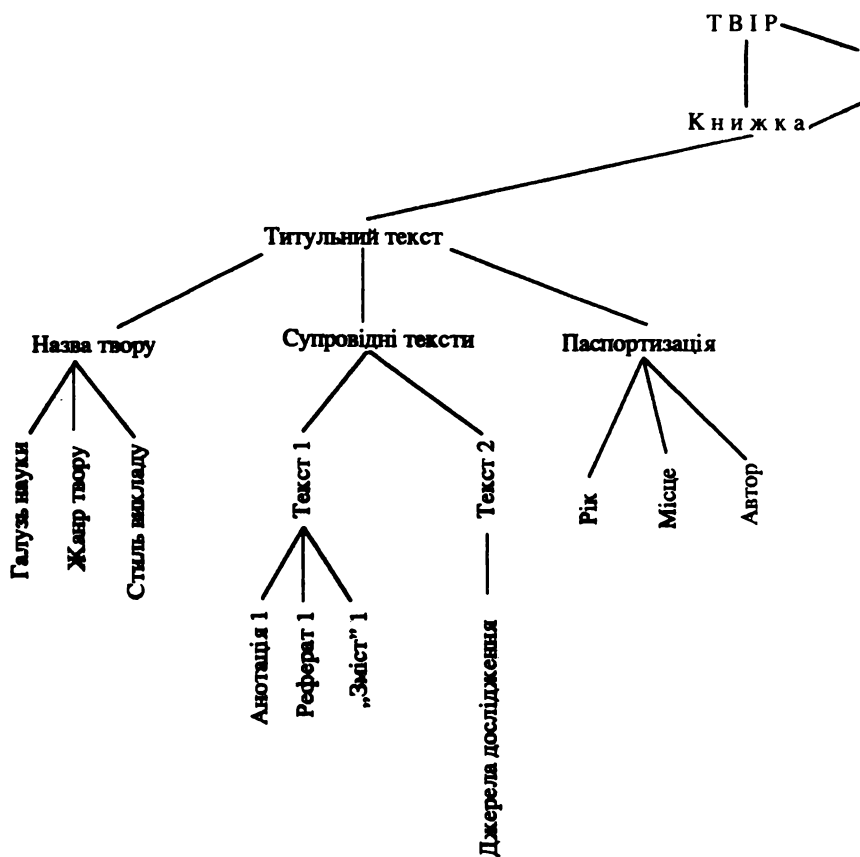
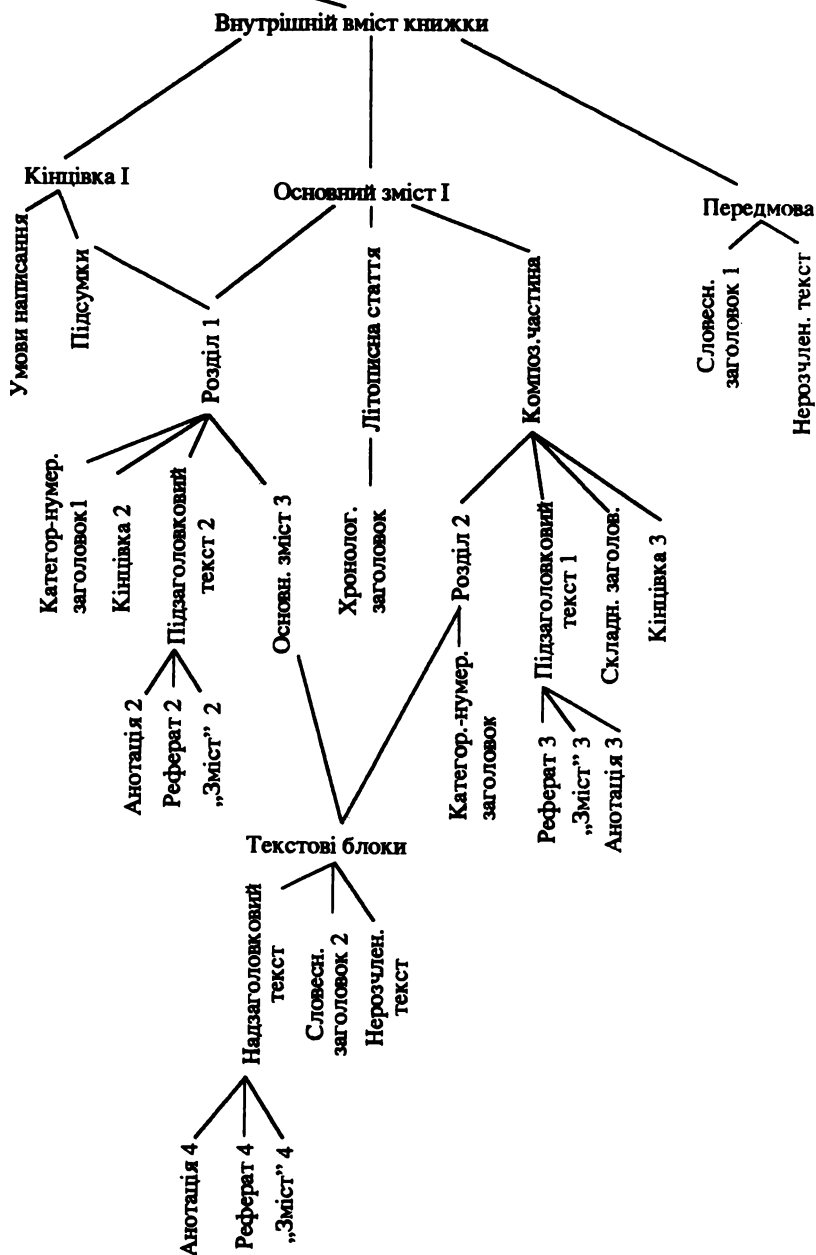

Схема 1. Дерево макроструктурної організації та композиційної сегментації тексту рукописних наукових творів.

СПОСОБИ ВКЛЮЧЕННЯ ЧУЖОГО ТЕКСТУ ДО АВТОРСЬКОЇ РОЗПОВІДІ

Цитування – ознака тексту наукових творів

Одна з особливостей посилання на чужі думки в рукописних наукових творах або стародавнього, зокрема літописного, цитування полягає в тому, що античні та середньовічні вчені, на відміну від авторів сучасної наукової літератури, ще не користувалися лапками. Якщо в публікаціях рукописних наукових творів і трапляються лапки, то це вже ініціатива видавців, а не специфіка оригіналів. У нашому описі довелося користуватися саме таким “ініціативним” виданням Густинського літопису.

Відсутність лапок як спеціального засобу відокремлення чужого від свого в рукописних наукових творах вимагає від дослідника, який вивчає розвиток структури тексту, відповісти на ряд питань, так чи інакше пов’язаних з явищем, що в наші часи кваліфікується як плагіат: треба встановити, наскільки для авторів стародавніх рукописних наукових творів вважалося актуальним розрізнення свого і чужого та якими засобами вони це розрізнення відображали в своєму тексті.

З відсутністю лапок, особливо в літописах (і не тільки східнослов’янських), сполучається ще одна особливість використання чужого тексту: кожен наступний літописець не просто продовжував описувати історичні події з того року, на якому закінчив його попередник, а нерідко сам обирав більшу чи меншу давнину початку свого твору. Тому різні літописи можуть починатися неоднаково датованими статтями. Завдяки цьому “Повість” як найдавніший східнослов’янський науковий твір включалася в пізніші літописи по-різному й дішла до нас в кількох варіантах. Це з одного боку, а з другого – вона теж не позбавлена

відзначених особливостей текстотворення. У зв'язку з цим перед дослідниками історії східнослов'янського літописання виникає ще ряд завдань: визначити джерела, що лягли в основу написання "Повісті", встановити особливості використання в ній чужих текстів, розкрити, наскільки досвід її написання втілювався в подальше літописання.

З тим, щоб хоча частково охарактеризувати цю специфіку літописання, спробуємо звернутися до Лаврентіївського, Іпатіївського та Густинського літописів. Справа в тому, що сама "Повість" в оригіналі не збереглася. Найдавнішим її списком учені вважають той, який міститься в Лаврентіївському літописі. Якщо цей варіант її взяти за точку відрахунку, то перед нами постають ще два ряди питань, які потребують відповіді. Перший з них стосується того, яким чином із тексту самої "Повісті" можна було б виявити і встановити її джерельну базу, а другий – того, наскільки існуючі варіанти зберегли чи відображають структуру оригіналу.

Детально зупинятися на всіх поставлених питаннях у цій книжці немає змоги, бо кожне з них вимагає спеціального дослідження. Ми зупинимось тут тільки на найзагальніших.

Що стосується наукових та фактографічних джерел, сама "Повість" підводить нас до того, що в долітописній історії, викладеній в першій недатованій та першій датованій літописних статтях, використано Хронограф грецького історика Георгія Амартола (Истрин, 1920). Ступінь і повнота використання Хронографа в усій "Повісті" літописцем ніде не визначена, але, очевидно, вона займала одне з важливих місць, бо не дарма Лаврентію, щоб виконати завдання великого князя Дмитрія Костянтиновича Суздальського по створенню нового літопису, довелося поїхати в Синай, де він "начал... писати книги сия. гл(аголе)мыи Лѣтописецъ. м(ѣся)ца генва(ря) в .ДІ." (Лаврент. летоп., 178).

Спеціальне дослідження показує, що в тих місцях, де є вільна авторська розповідь на основі прочитаного літописцем твору, немає жодних застережень. У тих же місцях, де з Хронографа наводиться хоч і кількаслівний, але дослівний переклад, літописець називає або автора, або його твір. Зокрема, в описі долітописного способу життя полян, в'ятичів, сіверців, кривичів та радимичів літописець

підводить до висновку, що відзначені ним особливості побуту цих “населених”, тобто цього населення, “творяху обычаи” (Лаврент. летоп., 5 зв.). Для підтвердження свого висновку він посилається на Георгія Амартолу, який писав, що звичаї в тих народів, які не мають письма, служать за закони. Посилання має такий вигляд: “Гл(аголе)т Георгии в лѣтописаньи. ибо комуждо языку. овѣм исписан закон есть. другим же обычаи” (там же). У першій хронологізованій літописній статті “Повісті” посилання на джерело виглядає так: “яко пишеться в лѣтописаньи гречестѣм” (там же, 6 зв.).

Цікаво, що автором “Повісті” вже давно в наукових дослідженнях вважається літописець Нестор. Проте на цю особу в Лаврентіївському літописі не вказано, хоч сама “Повість” починається із заголовка, який, треба гадати, тоді був широко відомим. Не називається ім’я Нестора і в Іпатіївському літописі, але тут пікреслюється, що автор “Повісті” був чорноризцем “Федосьєва монастыря Печерского” (Ипат. летоп., 2 зв.). В Іпатіївському літописі сам текст “Повісті” включено в нову розповідь, але “Повість” досить виразно відокремлена від тексту Іпатіївського літопису.

На Нестора як “лѣтописца Руского” посилається автор Густинського літопису, проте він не називає “Повісті”, хоча й говорить, особливо на початку недатованого розділу свого твору, про тих самих полян, кривичів та ін., про яких написано в “Повісті”. Правда, пише він про них значно узагальненіше, оскільки вважає, що “каковы обладателѣ, или кое строение тогда в них бѣ, не мощно есть вѣдати, понеже писанія не имѣяху. Егда же начаша имѣти писаніе, отсюду починають сказовати своих властелин начало, такожде и о строеніи своея земля...” (Кройника, 234).

Загалом можна сказати, що в давнину, як і тепер, було кілька способів використання своїх попередників у рукописних наукових творах. Цим, очевидно, пояснюється й різноманітність відзначення їх як джерел. Описані способи використання попередників та відображення їх у своєму тексті належать до найзагальніших. Суть цих способів полягає в тому, що існуючий твір включається чи повністю (своїм викладом), чи у вигляді переказу в новий, створюваний науковий текст. Тоді для чужого

тексту авторська розповідь може виступати рамкою, як, наприклад, в Іпатіївському літописі для “Повісті”, або чужий текст використовується у вигляді змістового фону для розгортання своїх ідей, як зробив це автор Густинського літопису при переказі змісту “Повісті”.

Використання попереднього наукового твору в повному викладі, як свідчать досліджувані нами історичні писемні пам’ятки, не означає, що автор мусив подавати їх буква в букву. В таких випадках здебільшого повністю витримувалася композиційна структура твору, а в сам виклад могли вноситися певні зміни. Щоб легше було уявити собі втручання в чужий текст автора нового твору без докладного опису цих способів, наведемо кілька прикладів на опущення в чужому тексті малозначущих відомостей для нового твору; один приклад зі вставками свого в чужий текст, а другий – з елементами переробки чужого тексту.

Відомо, що одним з джерел написання Іпатіївського літопису був Лаврентіївський літопис. В обох цих літописах міститься “Повість”. Тому названі способи співвідношення чужого і свого проілюструємо на її зіставленні в цих літописах:

Лаврентіївський літопис

Идоша веснѣ на Половцѣ
С(вя)тополк. и Володимер. [и]
Д(а)в(и)д. и дошедше Воиня и
воротишася.

томже лѣ(тѣ) бы(сть) знаменьє
в Печерстѣм монастырѣ. в .АІ.
д(е)нь. февралѣм(ѣся)ца. явися
столп огнен о(т) земля до н(е)-
б(е)си. а молнѣя освѣтиша всю
землю и в н(е)б(е)си погромѣ
в час .А. нощи. и весь мир видѣ
се же столп первѣе ста на

Іпатіївський літопис

Идоша веснѣ на Половцѣ
С(вя)тополк. и Володимер.
Д(а)в(и)д. и дошедше Воиня
воротися. того же лѣта
пришедше Половци Воини
воеваша около Переяславля по
селом. того же лѣта взяша
Половци оу Чина.

В то же лѣто бысть знаменьє в
Печерском монастыри. фев-
ралѣ. в .АІ. д(е)нь. явися столп
огнен о(т) земля до н(е)б(е)се. а
молнѣя освитиша всю землю и
на н(е)б(е)си погромѣ в час .А.
нощи. весь мир видѣ сесь столп
ста на трепезници камянѣи. яко

трапезници каменѣи. яко не видѣти бы(сть) кр(е)ста. и постояв мало. съступи на ц(е)рк(о)вь. и ста над гробом Федосьевым и пото(м) ступи на верх аky ко в(о)стоку лицѣ. и пото(м) невиди(м) бы(сть)... (Л., 95 зв.)

не видити хр(е)ста бѣше. и стоя мало ступи на ц(е)рк(о)вь и ста над гробом Федосьевом и потом над верх съступи. аки ко вѣстоку лицем. и потом невидимо бы(сть)...

Лаврентіївський варіант основного тексту “Повісті” на цьому закінчується. В Іпатіївському далі йде досить велика моралізаторська розповідь, що таких стовпів, який з’явився над могилою Феодосія Печерського, було немало. Один з них, наприклад, допомагав Мойсею вивести євреїв з пустині, другий ішов перед Олександром Македонським в його походах. Звідси автор Іпатіївського літопису робить висновок, що, очевидно, і цей стовп є передвісткою того, що “умилосердився б(ог) и посла анг(е)лы в помощь Русьским князем на поганья” (Ипат., летоп., 98 зв. – 99).

В Іпатіївському літописі повністю опущено, наприклад, таку статтю Лаврентіївського літопису: “В лѣ(то) .̇. X̄. Предивно бы(сть) [чюдо] Полотьскѣ в мечтѣ ны бывашѣ в нощи тутѣнь станяше по улице. яко ч(е)лов(ѣ)ци ричюще бѣси. аще кто вылѣзѣше ис хоромины. хотя видѣти. абѣ оуязвен будѣше невидимо о(т) бѣсов. язвоу и с того умираху. и не смѣху излазити ис хором. посемѣ же начаша в дне являтися на коних и не бѣ их видѣти самѣх, но конѣ их видѣти копыта. и тако уязвляху люди Плотьскыя и его область. тѣм и ч(е)л(о)в(ѣ)ци гл(аголя)ху. яко на явѣ быють Полочаны. се же знаменѣ почѣ быти от Дрьютъска. в си же времена бы(сть) знаменѣ в н(е)б(е)си яко круг бы(сть). посредѣ н(е)ба превелик. в се лѣто ведро бѣше яко изга(ра)ше земля. и мнози борове възгарахуся сами и болота. (и) многа знаменѣ бываху по мѣстомѣ. и рѣть велика бѣше о(т) Половецѣ и о(т)всюду. взяша .̇. грады Пѣсочен, Переволоку. (Прилук) и многа села воєваша. по обѣма страномѣ. в се же лѣто воєваша Половци. Ляхы. с Васильком Ростиславичем. в се же лѣто. оумре Рюрик с(ы)н Ростиславль. в си же времена мнози ч(е)л(о)в(ѣ)ци оумираху различными недугы. якоже гл(аголя)ху продающе корсты. яко продахом корсты. о(т)

Филипова дне до мясопуста ̄7, тысячъ. Се же бы(сть) за грѣхы наша. яко умножишася грѣси наши (и) неправды. се же наведе на ны б(ог). веля на(м) имѣти покаяннѣ. и вѣстягнутися о(т) грѣха. и о(т) зависти. и о(т) прочих злых дѣл неприязнин:” (Лаврент., летоп., 72).

Перебудова окремих місць використаного твору є і в щойно наведеному зіставленні:

Лаврентіївський літопис

томже лѣ(тѣ) бы(сть) знаменьє
в Печерстѣм монастырѣ. в .АІ.
д(е)нь. февраля м(ѣся)ца.
явися...

Іпатіївський літопис

В то же лѣто бысть знаменьє в
Печерском монастыри.
февраля. в .АІ. д(е)нь. явися...

Другим різновидом використання існуючих наукових творів при написанні нового тексту всіх часів, доступних для сучасних досліджень, є посилання на попередників, а нерідко на попередні рукописи та публікації. Ця особливість властива вже найдавнішим рукописним науковим творам. Чуже виступає в них як розрізнені текстотворчі факти для підтвердження своїх ідей або заперечення чи уточнення інших. Серед способів цього типу поєднання “свого” і “чужого” в науковому творі можна виділити щонайменше три

а) коли “своє” і “чуже” формально настільки злиті в структурі тексту, що “чуже” сприймається за авторський текст наукового твору. Прикладом цьому може служити такий фрагмент з “Метафізики” Арістотеля: “В цей самий час і раніше так звані піфагорійці, зайнявшись математикою, перші розвинули її й, оволодівши нею, стали вважати її начала початками всього існуючого, а так як серед цих начал числа від природи є первинними, а в числах піфагорійці вбачали... багато подібного з тим, що існує й виникає..., то, на їх думку, елементи чисел є елементами всього існуючого” (Аристотель, 75–76);

б) коли при переказуванні чужих тверджень, висловлених міркувань або думок називаються вчені та історичні особи: “Анаксімен же й Діоген вважають, що повітря більш первинне, ніж вода..., а Анаксагор з Клазомен, який був старшим за Емпедокла, але написав свої твори пізніше, стверджує, що початок безмежно багато” (там же, 72). Чуже і своє в таких випадках відокремлюються одне від одного описово;

в) коли чужий текст наводиться дослівно і може супроводжуватися авторським коментуванням. Чужа думка при цьому так чи інакше відокремлюється від авторського тексту: “Емпедокл стверджує, що із зміною нашого стану змінюється й наше розуміння”. “Розум росте у людей відповідно до пізнання світу” (Арістотель, 1976, 135–136). В останньому прикладі чужа думка виведена в окремий рядок.

Охарактеризовані способи поєднання чужого і свого фрагментів тексту зустрічаємо й у східнослов'янських літописах. Ще одна дуже важлива риса Арістотелевих наукових творів та східнослов'янських літописів полягає в тому, що чужі думки часто оформляються як посилення на усні висловлювання. Очевидно, тому цитати мають форму прямої мови, яка в літописах відмежовується від авторського тексту спеціальними лексико-граматичними засобами. Авторський текст перед прямою мовою закінчується дієсловом, що належить лексико-семантичній групі говоріння. При цьому вибираються такі дієслова, лексичне значення в яких вимагає доповнення його іменником чи особовим займенником у давальному відмінку. Звідси словосполучення “дієслово говоріння + іменник або займенник у давальному відмінку” можна розглядати як формальну ознаку, що в структурі авторського тексту літописця сигналізує про початок “чужого”.

Серед найчастотніших дієслів говоріння в літописах виступає лексична одиниця *рече*: “и рече ему. чадо се предаю ти монастырь” (Лаврент., летоп., 187). Рідшим, але високочастотним є також дієслово *глаголати*: “яко глаголати отцю к нему. сыну мои благо тобѣ яко слышу о тобѣ кротость и радуюся яко ты покоиши старость мою” (Ипат. летоп., 215).

Найдавніші східнослов'янські літописи відрізняються від наукових творів Арістотеля тим, що Аристотель посилався на попередників і дискутував з ними: “Послідовники Гесіода і всі, хто писав про обмеження, міркували тільки про те, що здавалося їм правдоподібним, а про нас не турбувалися. Приймаючи богів за начала і все виводячи з богів, вони твердять, що смертними стали всі, хто не куштував нектара та амброзії, явно вживаючи ці слова як цілком їм зрозумілі. Проте таке пояснення вище нашого розуміння. Справді, коли боги заради задоволення споживають

нектар і амброзію, то це не означає, що нектар і амброзія є причинами їх буття; а якщо нектар і амброзія є причинами буття, то як можуть бути вічними ті, хто потребує їжу” (Аристотель, 1976, 111). Літописці ж здебільшого цитували висловлювання історичних осіб: “и ре(че) им Всеволод. Игорю цѣлоуи кр(ес)т яко имѣти братью в любовь. а Володимир и С(вя)тослав. и Изяслав цѣлоуите кр(ес)т ко Игореви” (Ипат. летоп., 318). В літописах цитати служили або для підтвердження історичного фактору, або для розкриття його суті. В Арістотелевих творах найпоширеніше переказуються чужі думки, а чужий текст у літописах найчастіше оформлено у вигляді прямої мови.

Одною з формальних ознак початку цитати може служити іменник у кличній формі: “Володимер же посла к нему еп(иско)па своего. с Боркомъ. и со Оловянцемъ. тако река. *брате мои* на то и ты ради есмь призвал. хочю с тобою ряд оучинити. о землю и о городы. и о княгинѣ свои. и о семь дитяти” (Ипат. летоп., 298 зв.).

Виділення формальних ознак сигналізації про початок прямої мови в літописному творі зобов’язує шукати й ознаки, якими позначався б її кінець. В “Повісті” та Іпатіївському літописі немає прямих лексико-граматичних чи пунктуаційних ознак відокремлення кінця прямої мови від авторського тексту. Проте це не означає, що літописці залишили поза увагою цю необхідність у формуванні структури тексту писаних ними творів. Авторський текст від прямої мови відрізняється морфологічно: в ньому переважають дієслова минулого часу або форми третьої особи, а в прямій мові – форми наказового способу та першої особи: “и приде Ярослав из Муром. поклонися Мьстиславу. река ... поиди на Всеволода” (Лаврент. летоп., 297). У більшості фрагментів прямої мови дієслова сполучаються з іменником (з іменниками, рідше займенниками) у кличній формі: “Он же повелѣ звати братью всю. братья же ударивше в било. и собрашася вся. он же рече им *братья моя и отци мои и чада моя* се я отхожю от вас” (Лаврент. летоп., 186).

До описаних у “Повісті” формальних ознак відокремлення авторського тексту від прямої мови Іпатіївський літопис додає ще одну. В його авторському тексті історичні події описуються книжним стилем з церковнослов’янськими елементами, а в прямій

мові, як відзначали й видавці “Полного собрания русских летописей” (издание по высочайшему велению Археографической комиссии, т. п, СПб., в типографии Эдуарда Праца, 1845): “в промовах князів та інших осіб зберігся зразок чистої південноруської народної мови, яка процвітала до XIV ст. й уціліла між іншим у “Слові о полку Ігоревім” (ц. VIII).

Використання в літописах у ролі чужого тексту прямої мови – цікаве й досить складне явище, бо пряма мова трапляється не тільки в авторському тексті літописця. Тут, як і в книжковому відображенні копозиційної структури твору, спостерігається ступенювання, за яким у прямій мові, що є в складі авторського тексту, нерідко міститься інша пряма мова, а спосіб її включення той самий, що й першої, або подібний: “Ізяслава стрѣлцѣ яша у Галичан мужа и приведоша к Ізяславу и упрашаша его Ізяслав. река ему князь твои гдѣ. ото за городом первый лѣс. ту перея вѣсть на тя. ту же и ста не дерзну поити сквозѣ лѣс. но тако ре(че) оже поидем сквозѣ лѣс. то побиються с нами. а сила наша за нами далече. а ту ся сождем” (Ипат. летоп., 149 зв.).

У відповідь на питання Ізяслава “князь твои гдѣ.” пійманий галицький воїн, крім власних слів “ото за городом первый лѣс, ту перея вѣсть на тя. ту же и ста не дерзну поити сквозѣ лѣс”, включає й слова свого (галицького)князя – “оже поидем сквозѣ лѣс. то побиються с нами. а сила наша за нами далече. а ту ся сождем”. Зв’язкою між висловлюванням воїна і цитованими словами князя виступає словосполучення “но тако ре(че)” подібно до того, як питанню Ізяслава передуює словосполучення “река ему”.

В наведеному прикладі містяться три цитати: 1) питання князя Ізяслава “князь твои гдѣ.”; 2) відповідь галицького воїна “ото за городом первый лѣс, ту перея вѣсть на тя. ту же и ста не дерзну поити сквозѣ лѣс, но тако рече. оже поидем сквозѣ лѣс, то побиються с нами, а сила наша за нами далече. а ту ся сождем”; 3) слова галицького князя: “оже поидем сквозѣ лѣс. то побиються с нами, а сила наша за нами далече. а ту ся сождем”.

Усі три цитати вводяться в текст словосполученнями з основним компонентом, вираженим словоформами від *ректи* (казати): перша – слоформою *река*, а друга і третя – словоформою *рече*. На основі наведеного прикладу можна цілком впевнено

говорити, що словосполучення з цим дієсловом у літописному тексті є надійною формальною ознакою авторського введення початку цитування чужих слів у свою розповідь.

Але цитування чужих думок або висловлювань у літописах не обмежується відзначеними особливостями. Навіть у даному прикладі перед першим словосполученням (река ему) є ще одне словосполучення з дієсловом говоріння (и упрашаша его Изяслав). Зміст цього словосполучення теж попереджає читача про те, що далі мають бути чужі слова. В подібних ситуаціях мимо волі виникає питання, як і на підставі чого розрізняються їх текстотворчі функції? Навряд чи це випадковий збіг близьких за змістом синтаксичних конструкцій. Можливо, що таке здвоєння обумовлене поєднанням кількох чужих висловлювань, які йдуть далі по тексті літопису. Проте не виключена необхідність відображення кінця авторського (перша конструкція) та початку цитованого висловлювання (друга конструкція).

Включення прямої мови в текст літописця відрізняється від непрямої тим, що при прямій мові після дієслів говоріння та іменникової чи займенникової словоформ в давальному відмінкові, як правило, йде текст промови або висловлювання героїв літопису, а при непрямій мові – підрядний сполучник, хоча подальший текст подається в такій формі, як і пряма мова: “и начаша братья просити... ученика Феодосьева глаголюще. яко сесь взросл естъ под рукою твоєю. и у тебе послужил естъ. сего ны вдай” (Лаврент. летоп., 187).

Говорячи про цитатну функцію чужої мови в структурній організації тексту літопису як наукового твору, наголосимо на тому, що дане явище пов'язане з багатьма іншими питаннями способів викладу, на чому зупинимося трохи нижче. Тут тільки підкреслимо, що використання чужої мови в літописах потребує спеціального лінгвістичного дослідження.

Текст “Повісті” насичений цілим рядом фрагментів цитатного характеру, в яких чужі висловлювання відокремлені від авторського тексту не тільки пре-, але й постпозитивно: “Володимир же рече кака заповѣдь ваша. они же рѣша пощенье по силѣ аще кто пьеть или ясть. то все в славу божью рече учитель наш Павел” (Лаврент. летоп., 85).

Препозитивні попереджувальні синтаксичні конструкції з дієсловами говоріння мають значно більшу інформативну силу в текстах літописів, ніж постпозитивні. Вже сама їх препозиція перед цитатою настраює читача на пошук у наступному тексті чужих слів і відповідне їх сприймання. В останньому прикладі препозитивно-попереджувальними є “Володимир же рече” і “они же рѣша”. Після першої попереджувальної синтаксичної конструкції йде питання “кака заповѣдь ваша”, після другої ж – відповідь “пощенъ по силѣ...” Введення до складу відповіді посилення на вчення апостола Павла має вигляд підрядного речення, приєднаного до попереднього тексту сполучником *аще*. Такий спосіб цитації можна було б інтерпретувати як непряму мову або як переказ чужих слів. Разом з тим посилення на чуже висловлювання закінчується тут постпозитивною вказівкою на особу, якій начебто належать слова князя у відповіді як цитація: “аще кто пьеть или ясть. все во славу божию рече учитель наш Павел”.

Трактувати подібний спосіб цитування як переказ не можна, очевидно, ще й тому, що посилення на особу, якій належать чужі слова, приєднується до авторського тексту словосполученням з цим самим дієсловом: *рече*. Отже, при посиленнях на чужі висловлювання в літописах розрізняються *пряма і непряма цитація*.

Пряма цитація супроводжується препозитивно-попереджувальними синтаксичними конструкціями, а непряма – постпозитивним посиленням на особу, якій належить цитоване висловлювання.

Підрядний сполучник може іноді стояти й перед препозитивно-попереджувальною синтаксичною конструкцією: “по смерти моляше бога за Русь. праведных бо душа не умираеть. якоже рече Соломан (!) похвала пра(ве)дному возвеселятся людье. бессмертье бо есть память его” (Лаврент. летоп., 68).

У “Повісті” зустрівся фрагмент, відокремлений від літописного тексту заголовком “Поученіє”. Заголовок цей винесено в окремий рядок, а весь основний текст фрагмента приписано Володимирі Мономаху. “Поученіє” розміщене в кінці постатейної частини основного літописного тексту, озаглавленої вказівкою на 1096 рік. В авторському тексті ні перед “Поученієм”, ні після нього немає

жодних структурних ознак його цитатної функції, хоч за широким контекстом введення його саме в цьому місці літопису можна було б виправдати.

На такого роду випадках далі будемо рідко зупинятися, бо вони потребують складної методики дослідження, а завданням даної праці є охарактеризувати особливості структурної організації тексту, в якому наявні ознаки, матеріально легкодоступні для формалізованого аналізу.

На відміну від “Поученія”, введення в авторський текст озаглавлених цитованих фрагментів в Іпатіївському літописі майже повністю відповідає сучасним нормам цитації:

а) зміст авторського тексту, який безпосередньо передуює цитованому документу, підводить нас до його появи. Наприклад, авторський текст літопису, в якому розповідається про переговори між великими князями Володимиром и Мстиславом стосовно розподілу Володимирових володінь після його смерті, закінчується такими словами: “Володимир же повелѣ писцу своему Федорцю. писать грамоты :.” (Ипат. летоп., 299);

б) цитовані документи за своїм змістом органічно зливаються з авторським текстом, але формально нерідко відокремлені від нього смислорозділювальними пунктуаційними знаками. В даному випадку після слів автора стоїть чотирикрапковий ромбоподібний розділовий знак, а перед основним текстом документа – заголовок, написаний кіновар’ю і виведений в окремий рядок. Після заголовка є ще один чотирикрапковий ромбоподібний розділовий знак: “(Представление). князя Володимеря рукописані:.” (там же, 299).

В основному змісті першої грамоти говориться про таке: “Се яз Володимеръ с(ы)н Василков. вноук Романов. даю землю свою всю и города по своемъ животѣ. брату своему Мъстиславу. столный свои город Володимир”. Основний зміст другої грамоти такий: “Се яз князь Володимѣр. с(ы)н Василков. вноук Романов. пишу грамоту. дал есмь княгинѣ своей. по своем животѣ. город свои Кобрынъ. и с людьми и с данью... чинити. по моем животѣ” (там же). Обидві грамоти мають однаковий зачин: “Во имя о(т)ца и с(ы)на и с(вя)т(о)го д(у)ха. молитвами. с(вя)тыа б(огороди)ца. и пре(свя)тая д(ѣ)в(и)ца М(а)рѣя. и с(вя)т(ы)х агг(е)л”;

в) між цитованими грамотами є словесний зв’язок, виражений

взаємопосиланням: у першій грамоті пишеться, що “дроугоую же грамотоу нап(и)сах. брату своему такоу же хочю и еще княгинѣ своєи п(и)сати грамоутоу такоую же ·:.” (там же), а в другій – “ажє будет князю город рубити. и ни к городу а побором. и тотарьщиною. ко князю.” (там же);

г) в авторському тексті, що йде одразу за цитованими грамотами, дається коментування їх змісту. Цим коментуванням наче продовжується написане в грамотах: “По сем же посла Володимѣрь ко брату. тако река. брате мои Мѣстиславе. цѣлуи ко мнѣ хр(ес)т на том. како ти не о(т)яти ничего (же) о(т) княгини моеи. по, моем животѣ. что есм еи дал. и о(т) сего дѣтища от Изяславы же. не отдать еѣ неволею ни за кого же. но кдѣ будетъ княгинѣ моеи любо. тоутотъ ю дати” (там же), 299 зв.).

В Густинському літописі чи не найбільш поширене переказування чужих думок. Так, на питання “откуда взятся сему славному народу сіє найменованіє Русь.” дається така відповідь: “лѣтописци различнѣ повѣдають. Едины глаголют, яко от Росса князя полунощного, его же пророк Езекиил в главѣ 38 и 39 поминает, инии от рѣки глаголемыя Рось, инии от русых власов, понеже в сей странѣ из сицевыми власи мнози обрѣтаются, инии от града, лежащего недалече Великого Новгорода, инии от Русса сына Лехова, его же глаголют нѣкогда здѣ княжити; конечнее же глаголют, яко от розсѣянная Россия именуется. Сицеваго розуменія Старбо и Птоломей географи, и Греци бо их спорами, си єсть розсѣяными нарицают: понеже сей род, паче иных всѣх, по многих странах розсѣяный и умножаемый єсть вельми. Но мню, яко паче всѣх сих достовернѣйши се єсть, еже преподобный отец наш Нестор, лѣтописца русскій, глаголет яко от вожа, си єсть князя своего Рурика, сие имя прият Рус: понеже в оная времена от вожов своих славных и храбрых народы и языци обыкошася именувати” (Кройника, 236).

Розгортання тексту в останньому прикладі саме по собі складне, бо в ньому сполучається переказ чужих думок з реферативними елементами синтезу, з розповіддю про результати наукового дослідження і теоретичним їх узагальненням.

Власне цитатні матеріали в Густинському літописі значно рідші, ніж у “Повісті” та Іпатіївському літописі. Цитування набуває такого вигляду: “Посла Володимер воеводу своего Волчія Хвоста на

Радимичи, иже стрѣт Радимичов на Пешанѣ рѣцѣ, побѣди их; и оттолѣ посмѣваются Радимичом глаголюще: “Радимичи боятся волчія хвоста” (там же, 250). Проте на відміну від “Повісті”, де препозитивно попереджувальні синтаксичні конструкції в переважній більшості сформовані на основі дієслова *рече* або граматично споріднених з ним інших частин мови, в Густинському літописі його заміняють словоформи від інфінітива глаголати: “воевода Святославль, глагола Святославу: “пойди, княже, на конех около порогов, понеже Печенѣзи стоят в порозѣх” (там же), 248). Тут же трапляються випадки, коли в препозитивно попереджувальній синтаксичній конструкції дієслово говоріння пропущене. Це буває найчастіше тоді, коли робиться посилення на писемні джерела: “... и в дѣяннях апостол: во всяком языцѣ... дѣлай правду...” (там же, 238).

В “Повісті” та Іпатіївському літописі паспортизація цитованого матеріалу зводиться в основному до називання особи, якій належать цитовані слова чи думки: “и нача Володарь молвити. почто зло створив и не каѣшися єго” (Ипат. летоп., 90). У Густинському літописі і при переказуванні чужих думок, і при цитуванні не тільки називається особа (и рече един *Древлянин*: “аз видѣх вчера, яко зопхнуша єго з моста” (Кройника, 248), але й на полях назване письмове джерело, звідки взято чужий текст. Так, повідомлення літописця про те, що “єсть же о том свидѣтельство, како крестишася Словяне, и в Кромеру. Паки на другом мѣстѣ святыи Нестор поминает, яко крестися Болгарская земля вся. Соголасует сему и Баронѣуш, идѣже глаголет о листѣ святого Фотія, в нем же листѣ поминает святыи Фотій, яко уже Русь и Болгаре крестишася” (там же, 252) в Густинському літопису супроводжується такою по к р а й н ь о ю п а с п о р т и з а ц і є ю: *Crom. list 48, в лѣто 869, Барон. 863... Crom. list 43. (там же, 252).*

Вказівка на джерело нерідко стоїть і в такому місці літопису, де цілком вільно можна було б кваліфікувати текст, як авторський: “Егда весна приспѣ, поиде Святослав в пороги, и нападе на него Куря князь Печенѣзскій, и порази Русь, Святослава же убив отсѣче главу єго, и оковав ю во злато пияше з нея яко с чаши” (там же, 248). При наведеному тексті на полі є така паспортизація: “Кром. кн. 3, 47. Бѣл. кн. 4, 54. Гванг. о Руск. 4” (там же, 248).

Автор Густинського літопису паспортизує не тільки цитовані слова чи переказувані думки, а й факти та відомості про історичні події, якщо їм надається відповідне значення: “В се лѣто умре Лев цар Греческій, и наста по нем брат его Александр. – Бар. 911” (там же, 240).

Паспортизація подана в скороченій формі, але позначається автор, його твір, том або книжка і сторінка: “В лѣто 6374 (866). Во 14-е лѣто Михаила царя Греческого, Осколд и Дир пойдоша на Греков, во двою сту кораблей” – Стрійк. кн. 4, 148. (там же, 237); “В лѣто 6480 (972). Егда бяше Святослав во Переяславци Болгарском (по Кромеру в Дерестерѣ), прійдоша Печенѣги второе на Русскую землю” – Кром. кн. 3, 46. Март. Бѣл. кн. 1, 54. Гванг. о Руск. 3. (там же, 245).

З посилян на першоджерела можна переконатися, що автори східнослов'янських літописів були високоосвіченими. В літописах використано значну наукову літературу античного періоду, європейського середньовіччя, автори літописів знали досконало вітчизняну історичну наукову літературу, архівні матеріали та інші першоджерела.

Поєднання “свого” і “чужого” в Літописі С.Величка

В Літописі С.Величка вказівка на наукову джерельну базу винесена на титульну сторінку: “От авторов: нѣмецкого – Самуила Пуфендорфія, козацкого – Самуила Зорки, и польського – Самуила Твардовского”. Це вже нова форма (в порівнянні з розглянутими літописами) відображення в науковому творі самого факту використання доробку попередників. Що ховається у змісті Літопису С.Величка за цією новою формою – титульним представленням наукової джерельної бази? Невже твір С.Величка – це тільки компіляція винесених на титульну сторінку авторів? Відповідь на поставлені та інші питання міститься в “Передмові до чителника”, де С.Величко повідомляє, що історичні факти, які він узяв “от книги зась Самуила Твардовского вѣршовой, *Война Домова* названной, в Калѣшу року 1681 перечатанной и от книги гисторика нѣмецкого Самуила Пуфендорфія, в царствующем великом градѣ Санкт-Петербурхѣ, з латинского на рускій язык переведонной и

року 1718 випечатанной, и от діаріуша Самоила Зорки, секретаря Хмелницького” (Летопись событий, I, 5–6) описуються в основному в дев’ятому розділі першої частини першого тому.

У передмові до читача С.Величко зауважує, що при написанні літопису в ролі першоджерел він використав також наукові твори “иностранных, греческих, латинских, нѣмецких и полских... гисториков”, яких “не тилко витлумачити и на козацкій язык перевести трудно, але й достати в Малой Росіи невозможно” (там же, 4). Більшість з використаних С.Величком попередніх наукових творів читачеві залишається невідомою, тому що в літописі немає на них паспортизованих посилань. У передмові точну паспортизацію мають тільки ті наукові твори, автори яких винесені на титульну сторінку. Але й вони майже не цитуються; а посилання на них є тільки при описі часів, які передували Б.Хмельницькому.

Про те, що С.Величко добре знав більше наукових публікацій, ніж названо в передмові, свідчать виявлені ним неузгодженості в тогочасному трактуванні ряду історичних ситуацій, на чому він спеціально зупиняється, наприклад, у другому розділі першої частини літопису: “Которое то утѣснение любо началось творити в Русѣ от поляков от 1333, подлуг Кгвагнѣна и Пуфендорфия; albo по ином гисторику Кромеру 1336 году... Егда же Жигмунт оний, подлуг Кромера и Кгвагнѣна, року от рождества господня 1507 приять королевство полское; чрез 276 лѣт послѣ плѣнения и разорения Батиевого (которые быть, по свидѣтелству Пуфендорфиеву, року от рождества господня 1237, а по свѣдѣтелству Кгалятовского, в Скарбницѣ его, в чудѣ втором, року 1240)... Потом подлуг помененного гисторика Пуфендорфия, року от рождества Христова 1574, а подлуг гисторика полского 1576 року...” (там же, т. I, 20).

Серед джерел, з яких С.Величко добував для свого твору необхідні історичні відомості, в передмові називаються свідченнями очевидців: “Аще же и вопрошах о том многих старинних, почто бысть тако, из яких причин и чрез кого...” (там же, т. I, с. 5). Проте спосіб опитування, на думку С.Величка, мало давав достовірних історичних фактів, бо вже пройшло “семдесят лѣт по войнѣ Хмелницького” і, очевидно, вже багато позабувалося, тому “не единоголасно отвѣщаваху ми, един тако, а другіи инако; и немощно

мнѣ было совершенно з их не единоголасних повѣстей информоватися” (там же). Після того, як С.Величко виявив багато розбіжностей і в народних розповідях, і в писаних наукових джерельних творах, він прийняв для себе рішення – до всього зібраного ставитися критично. Він пише, що “непотребства” він просто пропускав, деякі існуючі твердження позмінював, чого не вистачало, додавав і “(як слѣпій держачися плоту) виводилем дѣйствіе” (там же, 6). У зв’язку з цим С.Величко звертається до читача з традиційним в літописах вибаченням за те, що читач може знайти в книжці неточності, бо “трудно было домацатися совершенного о всем видѣнія и правди” (там же, 7).

Формальні ознаки в літописі С.Величка, в яких поєднано “своє” і “чуже”, потребують складної методики аналізу. Велика джерельна база наукового твору “розсипана” по великих фрагментах тексту, представлена відразу багатьма формальними ознаками, які це поєднання нерідко відображають досить віддалено та опосередковано, а в окремих випадках і не мають словесного вираження.

У передмові не названа ще одна значуща джерельна база Літопису С.Величка – це відповідна документація (універсали й листи Б.Хмельницького та листи інших історичних осіб, грамоти російського царя Олексія Михайловича, документи польських королів тощо). Джерела останнього типу включені в літопис у вигляді цілісних нерозчленованих одиниць, тому їх роль як засобу використання чужого будемо відносити до іншого рівня структурної організації літописного тексту, ніж джерела, винесені на титульну сторінку та в передмову.

Одна з головних особливостей розгортання структури тексту в Літописі – це розповідь, де особа оповідача не тільки представлена в тексті, але й постійно турбується про те, щоб своєю розповіддю регулювати в читача сприймання правдоподібності викладу, щоб його переконувати в достовірності літописних констатацій. Ступенювання правдоподібності в розповіді С.Величка відзначається досить широким діапазоном: від підкреслення того, що оповідач з приводу відповідних історичних фактів не має достовірних свідчень (наприклад, “Немалем того дойти и вибадатися в гісторій книжних, якого власне року зложен і

докончен... замок..." – т.І, с.11), до наведення в Літописі документів як засобу підтвердження найвищого ступеня правдоподібності.

Сам документ в Літописі С.Величка подається здебільшого під спеціально виділеною в авторському тексті назвою, характер якої великою мірою залежить від типу документа. Так, універсали та листи Б.Хмельницького можуть супроводжуватися двома заголовками. У першому характеризується тип документа (Унѣверсал Хмелницкого во всю Украину Малоросійскую, по обоих сторонах Днѣпра будучую, и в далній города Рускіе засланий), а в другому – його автор (Зѣновій Богдан Хмелницкій, Гетман славного войска Запорожского и всея по обоих сторонах Днѣпра сущей Украины Малоросійскія – І, с.80) або звертання до адресата (Ясневелможнішій мосце пане, Гетмане великій корони Полской, мнѣ велче милостивій пане и добродѣю ласкавій – І, с.36).

Заголовки служать цим документам за формальні ознаки їх текстової автономності. Проте вони виявляються текстотворчо недостатніми. Документ може набути властивості текстового блоку в розділі літопису тільки тоді, коли заголовкова автономність сполучається з текстотворчою прив'язкою документа до авторської літописної розповіді, з включенням його змісту в смислову канву літописного тексту.

Там, де універсали або листи Б.Хмельницького виведені в окремий літописний розділ, як, наприклад, перший з наведених тут документів, то прив'язку їх слід шукати в попередньому розділі. Якщо ж вони оформлені у вигляді текстового блока всередині розділу, то прив'язкою бувають або літописна розповідь усього розділу, або його частина.

В обох наведених прикладах визначити формальні межі тексту-прив'язки досить важко з кількох причин. По-перше, прагнення літописця переконати читача в максимальній правдоподібності описуваних подій зумовлює таку попереджаючу документ розповідь, яка здалеку готує читача до появи в тексті документа. В передуючому літописному тексті часто виділяється кілька зон:

а) найближча до документа, де наявні його називання та характеристика документального змісту: "А стоячи там час немалій, розослал во всю Малоросійскую Украину, по обоих сторонах Днѣпра будуючу, свои Гетманскіе унѣверсали, виражаючи в них

обширность границ Руских, Поляками поглощенных и завладѣнных, древніи права и волности их, причины для которых повстал войною на Поляков; заохочуючи теж и взиваючи всѣх тих, хто отчизну свою любит и добра ей зичит, ку себѣ до компанїи военной, в обоз под Бѣлую Церков. Якіи унѣверсали так в себѣ имѣлись” (I, с.79–80);

б) частина літописної розповіді про умови, що викликали появу документа, наприклад, після того, як Вишневецький зруйнував два села недалеко Березані, “Хмельницькій потім десятиднемно число на едном местци обозом под Корсуном промешкавши, и в надлежащих войскових рѣчах спорадившись... посланних своих певне увѣдомившись, в субботу по святой Троици... рушил зо всѣм войском под Бѣлую Церков” (I, с.79).

Ми знову ж таки навели лише найближчий текст до першого, бо умови написання даного універсалу значно ширші і в часі, і в просторі описуваних літописцем історичних подій.

Використання документів як засобу підтвердження достовірності літописної розповіді – особливе явище в структурній організації тексту. Сам документ наче залишається недоторканим, але його наявність у літописі позначилася на авторській розповіді. Аналізований універсал Б.Хмельницького займає XVII розділ першої частини першого тому Літопису, а цьому документові щонайменше підпорядковано виклад усього XVI та XVIII розділів. Вісімнадцятий розділ починається з повідомлення, що “таких унѣверсалов 60 Хмельницькій, при печати войсковой и при подписѣ руки своей, яко належить спорядивши, розослал. ...По розосланню теди тих унѣверсалов...” (I, с.90).

Документи С.Величко наводить не тільки для підтвердження вірогідності своєї розповіді, але й для уточнення та конкретизації тих фактів, про які йдеться в літописному тексті, для розширення аргументації описуваних історичних подій. В таких випадках документ теж прив’язується до літописної розповіді з обох боків. Наприклад, другий названий вище універсал в попередньому авторському тексті має таку базпосередню прив’язку: “Хмельницькій зась до Переяславля прибывши, розослал з него во всю Малую Росію таких своих шестьдесят и осм унѣверсалов” (I, с.139), а в наступному за документом тексті – “За котрих унѣверсалов разосланем в недель три прибралося до Чегирина к Хмельницкому

войска Козацкого городского з обох сторін Дніпра на п'ятдесят тисяч, и Запорожского девять тысяч; также и из Криму значное Ординское з старшим Ханским сином войско прибыло, которое Хмельницкій увидѣвши, был лутшой фантазіи и надѣи ко военному промыслу" (I, с.143).

У співвідношенні свого і чужого при відображенні причиново-результативної послідовності розгортання описуваних у розділі історичних подій даний універсал є центральною ланкою. Попередня літописна розповідь описує підготовку Б.Хмельницького до чергової боротьби з поляками. Універсал в описі цієї підготовки формально є заключним актом. Проте за логікою речей зміст його випереджає попередню літописну розповідь, бо в ньому пояснюються причини даної підготовки: "добре о том есть вѣдомо, же ми настоящую войну з Поляками, главными непріятелями Вашими и нашими, зачали не для яких власних приват наших, але для всѣх Вас в крайнюю руину и розореніе чрез Поляков нахилиаемих и понужаемых..." (I, с. 140).

Формально і за змістом він характеризується також як причина подій, описуваних у наступній літописній розповіді, де повідомляється, що на нього відгукнулися всі, і невдовзі прибуло до Хмельницького багато тисяч війська.

У боротьбі за переконання читача в достовірності розповіді або ще і з інших причин С.Величко міг наводити також документи, які мали опосередковане відношення до описуваних подій. Читач про їх опосередкованість міг дізнатися і з самого документа, але про це повідомляв йому й автор Літопису в тексті-прив'язці, яка міститься перед документом або йде за документом. Для прикладу пошлемося на нагороду польським королем одного з тогочасних ігуменів. Документ, яким засвідчується нагорода, включено в шостий розділ другого тому аналізованого літопису. В попередньому тексті-прив'язці повідомляється, що "Того-ж року дана от Короля Яна Казѣмѣра отцу Виктору Боблецевичу и игумену монастыра Макошинского унѣверсалная ассекурація, на потвержене добр монастырских и на висвѣдчене ему ласки Королевской..." (II, с. 90).

Серед документів, що містяться в Літописі С.Величка, є міждержавні угоди, царські укази, устави (закони), які тут називаються статтями, інструкції, присяги державних діячів тощо.

Переважна більшість з них написана староукраїнською або староросійською мовою. Вони в Літописі подаються одним варіантом. Частина документів, як видно, в оригіналі була написана польською мовою. Їх С.Величко подавав у двох варіантах: перший – польською мовою, а другий у перекаді – старосійською, рідше староукраїнською мовами. Польський текст як оригінал на сторінках літопису розташовано зверху, а переклад – у нижній частині сторінки. З польсько-російськими та польсько-українськими варіантами даються документи від імені польських королів, наприклад, грамоти польського короля Михайла. В польсько-російському варіанті маємо також два листи кримського хана до польського короля. Проте, як видно з літописної розповіді та самих документів, і польський і староросійський варіанти є перекладами, про що свідчить і примітка після другого з них: “*Tłumaczony przez Kazimierza Snarskiego, tłumacza u pisarza K. Mici*” – “Переведено Казиміром Снарским, переводчиком и писарем К-ой Милости” (II, 145).

Незважаючи на роздвоєність чужого документованого тексту, прив'язка його до літописної розповіді в цілому залишається однаковою. Так, “Копія грамоты Аледь Гирея, Хана Крымскаго, присланной Его Милости Королю чрез Ахмета Агу, которая 3 июля 1667 года, вручена публично в сенатѣ, в Варшавѣ” прив'язана до попередньої літописної розповіді таким текстом: “Потом преречоній Хан Кримскій, достатечную мѣючи вѣдомость о заключенних в Андрусовѣ з Росіянами пактах Полских, и знаючи о злобѣ ку Козакам Лядской и о непостоянствѣ их противко себе, подлуг пактов з Кримом прежде поставлених, писал, іюня осмого, чрез нарочного посланца своего, до Короля Яна Казѣмѣра такій уличителній и за Козаками унимаючійся лист свой:” (II, с. 136).

У другому томі багато документів розташовано один за другим без спеціальних авторських текстових прокладок і без спеціальної текстової прив'язки їх до літописної розповіді. Наприклад, немає текстових літописних прокладок між “Трактатом з Солтаном Калгою” (II, с. 146) і “Присягою Татарською” (II, с. 151), документом, який в Літописі називається “Пакта Подгаецкіи, заварте з Его Милостію Паном Дорошенком, Гетманом Запорожским” (II, с. 152), і “Присягою войска Его Королевской Милости Запорожского” (II, с. 156) та ін. Правда, ці документи

мають єдине текстове обрамлення. Препозитивний текст-прив'язка виглядає так: “По таких прогрессах и дѣствіях з Маховским... По согласію теди Гетман оній з Дорошенком и Солтаном зъихавшіся под Подгайцами, того-ж 1667 року, септевіря 12, такіе пакта приговорили и постановили” (II, с. 145–146). Постпозитивний текст-прив'язка має такий вигляд: “По заключенню тих вишписаних Подгаецких пактов, як Гетман Дорошенко з Козаками и Нурадин Солтан з Татарами, так и Гетман польній з Поляками розъихалися, з под Подгайцов, во свояси” (II, с. 158).

Відзначені способи пре- і постпозитивної прив'язки до літописної розповіді в принципі майже всюди подібні, хоча спеціальне дослідження могло б дати цікаві наукові результати з питань текстотворення.

В багатьох місцях літописної розповіді достовірність викладу документується віршами, які на відміну від юридичних документів подаються в одному варіанті навіть тоді, коли написані польською мовою. Вірші наводяться здебільшого тоді, коли С.Величко не мав у своєму розпорядженні документальних даних, а вони могли пролити додаткове світло на описувані події: “Того-ж року (подобно) преставися в Чигринѣ Преосвященій Іосиф Нелюбович Тукальскій. Написалем для того – подобно, же имено не вѣдаю если того року преставися, тилко по надгробку приписаном мноу быти в сем року его преставление, которій надгробок так ся в себѣ имѣет: Nagrobiek. Jaśnie w Bogu Przeświecknemu Jego Mci Oycu Jozephowi Tukalskiemu Nielubowiczowi, Metropolicie Kiiowskiemu, Haliskiemu, na rok 1673” (II, с. 384). Далі йде вірш польською мовою в 75 рядків з підписом “Лазар Баранович Архієпископ Черніговскій и Новгородскій”. Підпис під віршем, як бачимо, зроблено староукраїнською мовою.

Переважна більшість документів, поданих у Літописі С.Величка, належить до рукописних джерел. Наскільки можна судити з аналізу структури та словесної реалізації супровідних текстів-прив'язок, ця особливість в Літописі С.Величка не мала спеціально вираженої характеристики, якщо не брати до уваги таких, як “Отправивши Хмелницкій з Чигирина до Сѣчи Запорожской вишменених Запорожцов, посланих при них туда-ж и нарочного посланца своего, з листом своим до Атамана Кошового

и всего войска в такой сѣнс писаним” (I, с. 167), бо тут слово *писаним* могло бути вжите не стільки в значенні “зображувати літери на папері”, скільки “складати текст”. Саме такими текстами-прив’язками, в яких не позначено характер першоджерела, використаного С.Величком у Літописі, супроводжується більшість листів та універсалів Б.Хмельницького, кримських ханів, польських королів як документи адміністративного, ділового порядку.

Ділові, адміністративні документи найчастіше супроводжуються текстом-прив’язкою, де дієслово *писати* взагалі відсутнє. На цій підставі можна припустити, що й цитовані в Літописі вірші навряд чи були в часи С.Величка публіковані, тому що матеріальне їх представлення С.Величко не позначав у прив’язках.

Коли в Літописі наводиться друкований документ, то на це вказується й у прив’язці. Наприклад, у четвертому розділі другого тому вміщено дискусію Галятовського з Пекарським на тему престижності папи та патріархів у тогочасному християнстві. Текстовий варіант цієї дискусії С.Величко взяв з опублікованої книжки, про що він повідомляє читачеві й у прив’язці: “Здѣсь преставши писати тогдашнего дѣянїя гисторїю, полагаю (але в poradku, смотрячи по числу мѣсяцей настоящей гисторїи прилучившуюся) розмову Бѣлоцерковскую отца Галятовского, Ректора Кїевского, з отцем Адріаном Пекарским, езуитою и Казнодѣєю Королевским, – о ерархїях Церкви Православной Восточной и костела Римского, – в Бѣлой Цекрвѣ, на учтѣ, в отца Миколая Пражмовского, Бѣскупа Луцкого и найвишшого тогда Канцлера коронного, ноеврїа 8, при многом собранїи бывшую; а потом за старанем того-ж Галятовского видрукованную, и в книжицѣ его “Скарбница” названной, в типографїи Новгородской, року от Рождества Господня 1676, августа 23 видрукованной, при концу положенную” (II, с. 41). Оскільки зміст дискусії не зістиковано із змістом літописної розповіді, С.Величко, звертаючись до читача, просить вибачити за те, що вона не має безпосереднього відношення до літописної розповіді. Своє виправдання він аргументує так: “Ты-же чителнику ласкавій, аще розмову тую Бѣлоцерковскую преминути восхощеш, теди листов семь перегорнувши, изволь читати подлежащее Украинское, о тогдашнем поведенїи, мое повѣствованїе” (там же).

Текст дискусії теж подано двома мовами: полською та староукраїнською, – але з літописної розповіді та з тексту дискусії визначити важко, чи ця здвоєність узята із вставленої в літопис публікації, чи це особливість структурної організації твору С.Величка. В тексті-прив'язці про це нічого не говориться. Проте, коли врахувати, що прив'язки в інших місцях Літопису можуть вказувати на спареність різномовних варіантів ілюстрованого документа (Якась то, з Латино-Полского на Козацко-руській язык переведенная, от слова до слова так-ся в себѣ мѣет инструкция” – II, с. 240), то не безпідставним було б припущення, що переклад дискусії зробив сам С.Величко.

Інколи в текстах-прив'язках чи самих документах ужиті слова з коренем *печать*–: “Якась то Острозская коммисія, з поменением Королевским респонсом и екскузою, самая истотная *печатная* zde полагается” (II, с. 254). Але слово *печатная* тут вжите не для підкреслення публікованості першоджерела, а як засіб відображення найвищого ступеня достовірності літописної розповіді, як вказівка на те, що цитований документ є не просто оригіналом, а документом, завереним печаткою. З подібним значенням вжите слово *печатана* при одній із царських грамот Олексія Михайловича: “Печатана новою печаттю под гладкою кустодією, отворчества” (I, с. 180). Що це так, свідчить не тільки слово *печать* у цьому тексті, супроводжуючому документ, а й примітка “Подпись думного дяка Алмаза Иванова; писана на харатіи; калма без фѣгур; Богословіе и Государево имя писано золотом; а на подписѣ подписано” (I, с. 180), де в слові *писана* можна вбачати і значення “наводити літери”.

Для текстів-прив'язок властива також вказівка на оригінал чи копію документа, яким користувався С.Величко при написанні свого літопису. Треба гадати, що оригінали позначалися висловлюваннями типу: “Якій лист королевській от слова до слова такся имѣет:” (II, с. 597), “а он полковник на тое, іюня 12, до Кочубея такий листовній учинил отвѣт:” (II, 550) та ін. Бувають випадки, коли вказівка на оригінал є і в самому ілюстративному документі (Чтобы настоящий Наш лиет на Дон и к прочим, кому касаться будет, для поощрения всѣх христіян против язычников, был доставлен, усерднѣйше желаем – т. II, с. 601–602), і в літописній

розповіді, зокрема в прив'язці (Той лист Королевській Запорожці в себе вычитавши и ископіювавши, оригінал самій прислали до Гетмана Самойловича... – там же, с. 602).

Позначення копій зустрічається як в текстах-прив'язках, так і в самих цитованих документах: “На яких зась пунктах ті вѣчного миру Російского з Поляками договорили суть зкончени и закрѣплени, тих зде для лучшаго видѣння полагается копія” – текст-прив'язка літописної розповіді і “Список з договору вѣчного миру російского з поляками, року 1686” – заголовок цитованого документа (II, с. 562). В наведеному прикладі текст-прив'язка характеризує цитований документ як *копію*, а в заголовку він називається списком. Слово *список* на позначення копії вживається і в інших місцях Літопису як у прив'язках (Якой для лучшого вѣденія от слова до слова зде прилагается список” – II, с. 602), так і в заголовках (Список благословенной грамоти, Преосвященному митрополиту Київському князю Гедеону Четвертенському данной – II, с. 603).

Те, що С.Величко для ілюстрації використав копії, могло позначатися в кількох місцях літописної розповіді: перед документом (Которій унѣверсал Королевській принят в книги замковіе воеводства Галицкого таким порядком” – т. II, с. 595) і після нього (Виписано з книг замковых воеводства Галицкого – там же, с. 597).

Підтвердження достовірності літописної розповіді здійснюється у розділах також звичайним посиленням на тогочасні джерела без наступного цитування. Літописна розповідь побудована тут так, ніби С.Величко взяв з них самі факти, а форма їх викладу – це вже його власна справа: “Любо написалося вишшей, что Турчин для ополчившихся около Киева войск християнских не посмел под Киев тягнути; еднан з другого рукописного лѣтописця Козарского ясно показуется тоє, же он Солтан Турецкій, аще в тоє время в миру знайдовался з Полщею, еднан не посмѣл приходити под Киев” (II, с. 476).

Такий спосіб використання чужого виступає в Літописі як розповідь про результати більш чи менш ґрунтового свого дослідження: “Потим війшли кгазети в Краковѣ, февралѣ 23 друкованіє, в которых при інших многих рѣчах тоє в мір обявлено, что Солтан, цар Турецкій, жадних пропозицій о покою з Цесарем

и слухати не хотѣл..." (III, с. 429). На газети С.Величко спирався і посилався також при згадуванні деяких сенсаційних явищ: "Потом, марта 30, донесли з Кракова в Малую Росію такіи кгазети, что в Константинополю повстало было моровое по килкодесят человекa на умерщвляющее повѣтре, для чого и Солтан Турскій, в Андриянополю мешкаючи, приберался на войну в Венгри з Цесарем..." (III, с. 430).

Обґрунтування своїх результатів дослідження, досить переконливих і з самої літописної розповіді, можуть підкріплюватися безцитатними посиланнями на авторів: "то любо Турчин з помістю Дорошенковою з Козаками року 1672, отторгнул себѣ Камянец-Подольскій з под власти Полской; еднaк держал оній без слушного порадку и околнчностей. Року зaсь 1676 Король Ян Собескій помирившися з Турками, яко Пуфендорфій на листѣ 394 свидѣтельствуєт, любо виторговал у них тое, еже не давати им з Полши дани" (II, с. 500).

Є випадки, коли С.Величко відправляє читача до публікацій після опису певної історичної ситуації. Наприклад, характеристику організації оборони Києва від турків він закінчує такою порадою: "О чом всем пространнѣйше чти в Синописѣ печатном Кіевском, от листа 122 до листа 129" (II, с. 476).

Як і в будь-якого дослідника історичних подій, трапляються випадки, коли вже написане треба або уточнити, або заперечити. В Літописі С.Величко про один з аналогічних випадків повідомляє так: "Написалем в прошлом року, подлуг лѣтописцов Малоросійских, же Государь Царь Федор Алексеѣвич преставися, и же на его мѣсцу поставлен зараз Царем брат родній Іоан Алексеѣвич; але в сем року пришло мнѣ тое поправити з книги печатной Пуфендорфія, котрій на листах 106 до 107 пишет, что..." (II, с. 512).

Правила поєднання "свого" і "чужого" в давній науковій літературі

Наукова література книжкового обсягу з найдавніших часів ділиться на дві групи: а) книжки, в яких автор виносився на початок твору; б) книжки, в яких автор "ховався" в тексті, найчастіше називався в кінцівці твору. Наукова література першої групи здебіль-

шого представлена теоретичними творами з філософії, риторики, поетики тощо. Серед наукових творів, що аналізуються нами, до другої групи належать літописи. Чим пояснити відзначене протиставлення цих двох типів наукової літератури? Традицією? Але ж вона повинна була мати якусь першопричину. Пошуки цієї першопричини приводять до припущення, згідно з яким в основі відображення автора твору лежали чи не способи використання праць попередників та позначення цього використання в своєму творі.

У першій групі з праць попередників найчастіше бралися ідеї, які в своєму тексті зазнавали певної трансформації й одягання в нову, “свою” текстову форму. До наукових ідей попередників автори теоретичних праць зверталися для того, щоб або відштовхуватися від них як основи свого дослідження та розкриття своїх ідей, або для протиставлення чужих ідей своїм, або, нарешті, для доповнення чи уточнення чужих ідей на користь своїм.

При використанні чужих ідей автор створюваного твору мусив оцінювати використану ідею в своєму творі. Чужа ідея в новому науковому творі подавалася здебільшого у вигляді цитати або змістового фону свого викладу. Цитати оформлялися в короткі текстові фрагменти, щільно припасовані до попереднього та наступного текстів авторського викладу.

Різне оформлення “чужих” текстів у структурі наукового твору залежало від багатьох чинників. Цитування в наукових творах виступає як один з прийомів дискусії з авторами інших наукових творів, тоді зміст цитованого фрагмента, як правило, протиставляється змістові авторського тексту, що безпосередньо оточує цитату. Протиставлення чужого і авторського в таких випадках переслідує мету показати непереконливість доказів, неспроможність аргументації чужого висловлювання. Формально такі цитати протиставляються і за правилами структурного розгортання висловлювання. На противагу цьому, при цитуванні для підтвердження своїх міркувань, чужий текст не тільки за змістом, а й за формою уподібнювався авторському, або авторський чужому.

З приводу літописної літератури існує багато досліджень, завдяки яким встановлюється попередній текст для наступного літопису. Наприклад, пошук першоджерел “Повісті” вилився у

досить довгий список публікацій (див. Истрин, т. II, с. 117–126). А.Л.Шлецер у 1804 р. подав ідею про те, що “повість” написана на основі візантійських літописів. Пізніші дослідники (Строєв – Труды и летописи, 1928, с. 167–183; Розенкамф – там же, с. 143; Снегирьов – Труды и летописи, 1830 та ін.) уточнили це припущення і співвіднесли її з “Хронографом” старогрецького літописця Георгія Амартола. Після цього з’явилися міркування про опосередкований зв’язок “Повісті” з “Хронографом” і розгорнулися дослідження слов’янських перекладів “Хронографа” та пошук того з варіантів, який найбільше б збігався з “Повістю”. У вітчизняних архівах було знайдено і описано ряд слов’янських перекладів й інших грецьких літописів.

Роль “Повісті” у східнослов’янському літописанні особливо активно почала вивчатися тоді, коли Археографічна комісія приступила до “Полного издания русских летописей”. В ході досліджень було відзначено багато способів поєднання “свого” і “чужого”, але не як засобу структурної організації тексту наукового твору, а як результатів ідентифікації зіставляваних варіантів. У зв’язку з цим хотілось би підкреслити, що цікавим був би при цьому аналіз поєднання “свого” і “чужого” не тільки в авторському тексті створюваного літопису, але й у межах того, який списувався, бо при списуванні “чужого” дозволялося вносити і свої корективи. Проте даний напрямок розвитку структурної організації наукових творів досі ще не вивчався.

Цілком можливо, що правило, за яким літописцеві дозволялося брати з першоджерела текст у повному оформленні, точніше його словесну реалізацію без спеціального про це застереження, забороняло виставляти на початок твору своє ім’я, і цим знімалася юридична можливість приписання літописцеві такого гріха, як плагіат. Адже новостворюваний літопис за існуючих умов написання ніде й ніколи не був цілком оригінальним твором. Для нього завжди було характерним списування, формальні ознаки якого в структурній організації літописного тексту були майже не обумовлені самим автором.

Оскільки літописцеві при списуванні попереднього тексту не заборонялося вносити в нього певні зміни, будь-який попередній літопис може мати по кілька варіантів у наступних літописах.

При списуванні набувала сили ще одна особливість: із старого тексту списувалася не тільки авторська розповідь літописця, а й цитовані місця, які в новому тексті набували ознак подвійного цитування. Через те новий літописний текст навіть без усвідомленої волі нового літописця за своєю текстотворчою структурою ставав складнішим від попереднього.

Перед кожним літописцем обов'язково стояло ще завдання створювати і власний літописний текст, тому що він мусив продовжувати свого попередника. Тут вже джерельна база з'являється інша – тільки своя, а від джерельної бази великою мірою залежали і способи структурної організації своєї літописної розповіді.

Власна джерельна база найдавніших східнослов'янських і староукраїнських літописів найбагатше представлена у вигляді усних висловлювань історичних осіб та рідше князівських грамот. На відміну від списування попередніх літописів, використання власної джерельної бази досить виразно позначалося в авторському тексті. Тут, незважаючи на відсутність лапок з найдавніших часів, принаймні східнослов'янського літописання, існує певний арсенал виразових засобів, за допомогою яких чуже вводилося в свою літописну розповідь: зміст чужого прив'язувався до свого змісту, а форма протиставлялася формам свого викладу. В Літописі С.Величка усні висловлювання вже не цитуються, а писемні тексти поділяються на друковані і рукописні, на ділові і художньої літератури (вірші), на оригінали й копії або списки.

Найхарактерніші для літописів цитовані фрагменти наводяться у формі звертання одних історичних осіб до інших і включаються в авторський текст як органічний його компонент. Такими цитатами автор не підтверджує свої висловлювання, не дискутує з іншими. Він просто свій виклад продовжує чужими словами.

Крім цитування писемних текстів і усних висловлювань, східнослов'янські та староукраїнські рукописні літописи використовували чужі думки для створення в авторському викладі необхідного наукового фону, на якому розгортаються думки літописця, викладаються авторські докази. Науковий фон, скомпонований літописцем з огляду відповідних публікацій, використовується також як засіб переконання читачів в авторській правоті.

Особливої уваги заслуговують випадки, коли в стародавньому рукописному науковому творі чужий текст виводиться в окремий структурний розділ. Функції такого способу цитування бувають різні, проте найголовніша з них зводиться до максимально достовірного вираження того, про що хотів сказати автор.

Отже, роль цитат у структурній організації рукописного наукового твору – досить цікава лінгвістична проблема, яка чекає ще своїх дослідників.

АВТОРСЬКА РОЗПОВІДЬ

*Організація літописної розповіді
в текстових блоках*

Літописна розповідь у східнослов'янських історичних наукових творах полягала в нанизуванні висловлюваних думок, у яких матеріальне вираження завжди мало незавершений, *структурно відкритий* характер. Це означає, що після будь-якої попередньої думки обов'язково напрошується продовження, а кожна наступна думка опирається на попередню так, що може бути зрозумілою тільки у зв'язку з попередньою. Щоб легше було уявити структуру такого розгортання тексту, спробуємо описати його, ілюструючи порівняно великою літописною статтею, яка розміщена в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах під 6559 р. В ній розповідається про історію виникнення Київського Печерського монастиря. В рукописі Лаврентіївського літопису ця стаття займає більше чотирьох (52 зв. – 54 зв.), а в Іпатіївському – майже п'ять повних (58, 58 зв., 59, 59 зв.; 60) сторінок.

На чолі літописної статті маємо хронологізований заголовок: “В лѣ(то) 2.Ф.НѠ.”. Після нього йде тематичний заголовок, відокремлений від наступного тексту літописної статті ускладненим розділовим знаком: “Постави Ярослав Лариона митрополитом. Русина. в с(вя)тѣи Софѣи. собрав еп(иско)пы ~ /// ~ /// ~ ~” (Лаврент. летоп., 52 зв.). Функцію підзаголовкового тексту тут виконує таке висловлювання: “И се да скажем что ради прозвася Печерскыи манастирь” (там же). Далі йде основний зміст літописної статті: “бо(го)любивому бо князю Ярославу. любящю Берестовое. и ц(е)рк(о)вь ту сущюю. С(вя)тых Ап(осто)л. и попы многы набдящю. в ни(х)же бѣ презвутер. именем Ларион мужь бл(а)г. книжен и постник. (и) хожаше с Берестоваго на Днѣпр на

холм. кдѣ нынѣ ветхыи манастирь Печерскыи. (и) ту м(о)л(и)тву
творяше. бѣ бо ту лѣс велик. ископа печерку малу двусажену. и
приходя с Берестового о(т)пѣваше часы и моляшеся ту б(ог)у
втайнѣ. посемь же б(ог) князю вложи в с(е)р(д)це. и постави и
митрополитомъ в с(вя)тѣи Софѣи. а си печерка тако (о)ста. и не по
мнозѣх днех бѣ нѣкыи ч(е)л(о)в(ѣ)к именем мирьскымъ о(т) града
Любча. и възложи сему б(ог) в с(е)р(д)це в страну ити. он же
оустремися в С(вя)тую Гору. и видѣ ту манастирь сущи. и обиходив
възлюбив чернечьскыи обра(з). приде в манастирь ту и оумоли
игумена того. дабы на нь възложи обра(з) мнишьскыи. он же
послушав его постриже и. нарек имя ему Антонии. наказав его и
наоучив чернечьскому образу. и ре(че) ему иди в Русь опять. и буди
бл(а)г(осло)вл(е)нъ о(т) С(вя)тыя Горы. и ре(че) ему яко о(т) тебе
мнози черныи быти имуть. бл(а)г(осло)ви и и о(т)пусти его рек ему
иди с миромъ. Антонии же приде Києву. и мысляще кдѣ бы жити.
и ходи по манастирем. и не възлюби б(ог)у ни хотящу. и поча
ходити по дебрем и по гора(м) ища кдѣ бы ему б(ог) показал. и приде
на холм идѣ бѣ Ларион ископал пе(че)рку. и възлюби мѣсто се. и
вселися в не. и нача молитися б(ог)у со слезами г(лаго)ля. г(оспод)и
оутверди мя в мѣстѣ семь. и да будетъ на мѣстѣ семь
бл(а)г(осло)венье С(вя)тыя Горы. и моего игумена. иже мя
постригал. и поча жити ту моля б(ог)а. ядыи хлѣб сух и тоже черес
д(е)нь. и воды в мѣру вкушая копая печеру. и не да собѣ оупокоя
д(е)нь и ношь. в трудѣх пребывая. в бдѣньи и в м(о)л(и)твах. посемь
же оувѣдѣша добрии ч(е)л(о)в(ѣ)ци. и приходяху к нему. приносяще
же ему еже на потребу бѣ. и прослу якоже великыи Антонии.
приходяще к нему просяху оу него бл(а)г(ослове)нъ. посемь же
преставльшюся великому князю Ярославу. прия власть с(ы)н его
Изяслав. и сѣде Києвѣ. Антонии же прославлен бы(сть) в Русьскѣи
земли. Изяслав же оувѣдѣв житѣе его. приде с дружиною своєю
прося оу него бл(а)г(о)с(ло)в(е)нъ и м(о)л(и)твы. и оувѣдан бы(сть)
всѣми великыи Антонии и чтимъ. и начаша приходити к нему
бра(т)я. и нача приимати и постригати я. и собрася братѣи к нему
числом .vi. (и) ископа печеру велику. и ц(е)рк(о)вь и кѣльи. яже суть
и до сего дне в печерѣ под ветхым манастирем. совѣкупленѣ же
братѣи. ре(че) им Антонии се б(ог) вас братѣя совѣкупи. и о(т)
бл(а)г(осло)в(е)нъ есте С(вя)тыя Горы. имъже мене постриже

игумен С(вя)тыя Горы. а яз в(а)с постригал. да буди бл(а)г(осло)в(е)нъе на вас перво о(т) б(ог)а. а второе о(т) С(вя)тыя Горы. и се рек им жѣйте же собѣ. и поставлю вы игумена. а сам хочу в ону гору ити един. яко(же) и прежде бях обыкл оуединився. и постави им игуменом В(а)рлама. а сам иде в гору и ископа пещеру. яко же естъ под новым монастырем). в неже сконча живот свои. жив в добродѣтели. не выходя ис пещеры. лѣ(т) .м. никдѣже. в неже лежать мощѣ его и до сего дне. бра(т) яже с игуменом живяху (в пещере). и оумножившимся братѣи в пещерѣ (и не имущим ся вмѣстити). и помыслиша постави внѣ пещеры м(а)настырь. и приде игумен и братѣи ко Антонью. и рекоша ему о(т)че оумножилось братѣи а не можем ся вмѣстити в пещеру. да бы б(ог) повелѣл и твоя м(о)л(и)тва. да быхом поставли ц(е)рк(о)вьцю внѣ пещеры. и повелѣ им Антонии. они же поклонишася. ему. и поставиша ц(е)рк(о)вьцю малу над пещерою. во имя с(вя)тыя б(огороди)ца оуспенье. и нача б(ог) оумножати черноризцѣ. м(о)л(и)тв(а)ми с(вя)тыя б(огороди)ца. и съвѣт створиша бра(т)я со игуменом. постави монастырь и идеша бра(т)я ко Антонью. и рѣша о(т)че бра(т)я оумножаются а хотѣли быхом поставити монастырь. Антонии же рад быв (рече). бл(а)г(ословле)н б(ог) о всем и м(о)л(и)тва с(вя)тыя б(огороди)ца. и сущих о(те)цъ иже в С(вя)тыя Горѣ да будет с вами. и се рек посла единого о(т) братѣи. ко Изяславу князю. река тако княже мои. се б(ог) оумножаетъ бра(т)ю а мѣстыце мало. да бы ны дал гору ту. яже естъ над пещерою. Изяслав же слышав и рад бы(сть). посла мужъ свои и вда им гору ту. игумен же и бра(т)я. заложиша ц(е)рк(о)вь велику. и монастырь огородиша. а с столпьемъ кельѣ поставиша многы. ц(е)рк(о)вь свершиша. и иконами оукрасиша. и о(т)толѣ почаша Печерскыи монастырь. имже бѣша жили чернцы прежде в пещерѣ. а о(т) того прозвася Печерскыи монастырь. естъ же монастырь Печерскыи о(т) бл(а)г(ослове)нъя С(вя)тыя Горы пошел. монастыреви же свершену. игуменьство держащу Варламови. Изяслав же постави монастырь с(вя)таго Дмитрия. и выведе Варлама на игуменьство к с(вято)му Дмитрию. хотя створити вышнии сего манастиря. надѣяся б(ог)а(т)ьству мнози бо манастири о(т) ц(е)сарь и о(т) бояр. и о(т) б(ог)а(т)ьства поставлени. но не суть тацѣ. каци суть поставлени слезами. пощеньемъ м(о)л(и)твою

бдѣньемъ. Антонии бо не имѣ злата ни сребра. но стяжа слезами и пощеньемъ якоже гла(гола)х. Варламу же шедшу к с(вято)му Дмитрию. свѣт створше братья идоша к старцю Антонью. и рекоша постави нам игумена. он же ре(че) им. кого хотите. они же рѣша кого хочеть б(ог) и ты. а ре(че) им. кто болии в вас акъже Фодосии послушливыи. кроткыи смѣрныи. да съ будетъ вам игумен. бра(ть)я же ради бывше поклонишася старцю. и поставиша Феодосья игумено(м). братьѣ чѣслом К. Феодосу же приемшу манастирь. поча имѣти въздержанье. и велико (по)щенье и м(о)л(и)твы с слезами. и совокупляти нача многы черноризцы. и совокупи братьѣ числомъ Р. и нача искати правила чернечскаго и обрѣтеся Студийскаго. иже бѣ пришел из Грек с митрополитомъ Георгиемъ. и нача оу него искати оустава. чернецъ Студийскы(и). и обрѣт оу него и списа. и оустави в манастири своемъ. како пѣти пѣнья манастирьская. и поклон как держати. и чтенья почитати. и стоянье в ц(е)ркви. и весь ряд ц(е)рк(о)вныи (и на) тряпезѣ сѣданье. и что ясти в кыя дни. все с оуоставленьемъ. Феодосии все то изобрѣт. предасть манастире своему. о(т) того же манастиря переяша вси манастиреве оустав. тѣмъже почтен естъ манастирь Печерьскыи старѣе всего. Феодосьеви же живуццо в манастири и правящю. добродѣтельное житье. и чернечское правило. и приимающю всякого приходящаго к нему. к нему же и яз придох худыи и недостойныи раб. и прият мя :~”.

Ця літописна стаття в композиційній структурі “Повісті” займає особливе місце, бо тільки в ній літописець Нестор залишив про себе певні автобіографічні відомості: “к нему же и аз придох худыи и недостойныи раб. и прият мя:~”. На цьому основний зміст літописної статті закінчується, а далі йде її кінцівка: “лѣ(т) ми сущю ѣ. о(т) роженья моего се же написах и положих. в кое лѣто почал быти мана(с)тырь. и что ради зоветься Печерьскыи. а о Феодосовѣ житьи (п)аки скажем :~”.

Отже, в Печерський монастир літописця Нестора прийняв игумен Феодосій (Печерський), про якого в кінцівці до статті він обіцяє написати ще житіє. Коли Нестор написав цю літописну статтю, йому було 17 років.

Мовленнєві такти як елементи структури тексту

Основний зміст в літописній статті поділено на певні відрізки. Між ними стоїть одинарна крапка, розташована посередині рядка. Цей розділовий знак широко відомий усім східнослов'янським писемним пам'яткам від найдавніших часів до XVI ст. Отож у наявності цього розділового знака немає нічого специфічного ні для Лаврентіївського літопису, ні для аналізованої статті. Ми звернули увагу на вживання цієї крапки тому, що нею позначався один з таких способів структурної організації тексту, який тепер не має на письмі свого відображення: крапка служила засобом поділу тексту на мовленнєві такти.

Якщо пильно придивитися до відрізків, на які поділено літописний текст цією крапкою, то можна побачити, що мовленнєві такти тут досить різної довжини. Наприклад, основний зміст літописної статті починається мовленнєвим тактом, що складається з чотирьох текстових слів, які ми тепер звикли писати від пробілу до пробілу (бо(го)любивому бо князю Ярославу), за ним слідує двослівний (любящую Берестовоє). Основний зміст статті закінчується трислівним мовленнєвим тактом (и прият мя), а передостанній мовленнєвий такт складається з 10 слів: “к нему же и аз придох худыи и недостойныи раб”.

Текстотворча структура мовленнєвих тактів базується на правилах синтаксичного поєднання слів у певні змістові фрагменти літописної розповіді: “а от того прозвася Печерьскыи манастирь”. Мовленнєві такти часто збігаються із словосполученнями “не выходячи ис пещеры”, “умножившимся братьи в пещерѣ” або синтаксичними конструкціями типу “и поставиша Феодосія игуменом”, “и помыслиша поставити внѣ пещеры м(а)настирь”. Але їх синтаксична структура не завжди може пояснюватися сучасними граматичними поняттями про будову речення. Мовленнєві такти в стародавніх літописах нерідко утворюють текстові фрагменти без явно виражених синтаксичних зв'язків між словами: “все с установленьем”, “игумен же и бра(ть)я”, “пощеньем м(о)л(и)твою бдѣньем”. Більш того, в окремих мовленнєвих тактах могли виділятися й одиничні словоформи: “ему”, “устава”.

Отже, щоб розібратися в тому, якими особливостями характеризується послідовність розгортання літописної розповіді, треба спочатку вияснити, для чого необхідно було літописцеві займатися поділом свого тексту на мовленнєві такти, яке семантичне навантаження і формально-структурне вираження випадало на їх долю в літописній розповіді.

Розташування мовленнєвих тактів в літописі в принципі не довільне, хоч на перший погляд побачити якусь закономірність досить важко. Спеціальні мовознавчі дослідження показують, що крапкою посередині рядка у східнослов'янських літописних творах позначалися паузи, які автор твору пропонував робити при читанні написаного тексту. Мовленнєві такти, таким чином, відображали ритміку читання твору. У зв'язку з цим в тих місцях тексту, де один за одним йдуть короткі мовленнєві такти, літописна розповідь повинна читатися повільніше, бо після кожного мовленнєвого такту треба робити паузу, а там, де літописець поділив текст на довгі мовленнєві такти, його читання швидше, оскільки й пауз менше.

Певна річ, що повільне читання забирає більше часу на сприймання прочитаного, ніж швидке. На повільно прочитаному фрагментові тексту увага затримується довше, тому він може й закарбовуватися в свідомості глибше, ніж швидко прочитані фрагменти. Отже, поділ на мовленнєві такти в східнослов'янських рукописних наукових творах відображає не тільки ритміку розгортання тексту, але й передбачуване автором сприймання його змісту, цілеспрямоване формування читацького уявлення про описувану дійсність.

Довжина мовленнєвих тактів у розгортанні тексту чергується. Закономірності цього чергування великою мірою можна пояснювати фізіологією читача, але не в меншій мірі воно залежало й від структурної організації змісту розповіді. Нестор у даній літописній статті застосував такий прийом ритмічної організації свого тексту, в якому довгі мовленнєві такти складають смисловий фон для змісту, втіленого в коротких мовленнєвих тактах. Відокремлення фонового смислу від основного змісту літописної розповіді тут не має контрастного протиставлення. Зокрема, основний зміст аналізованої статті починається такою послідовністю послівної довжини мовленнєвих тактів: 4-2-4-2-4-

4-4-3-8-5-4-5-4-11-7-7-5-13-9-5-5-8-6-6-4-7-7-6-10-10-5-4-6-14-9-4-4-7-6...

Наведений ряд показників свідчить, що в літописній статті першими вісьмома мовленнєвими тактами повідомляється чи не найголовніше з позначеного цифрами змісту, бо мовленнєві такти в цілому тут найкоротші: 4-2-4-2-4-4-3. В початковому відрізковій літописної статті підкреслюється, що князь Ярослав Мудрий любив Берестове, в якому знаходилася церква Святих апостолів, де зібралося багато попів, серед яких був пресвітер – людина освічена, по імені Ларіон. Відрізок цей важливий тим, що в ньому характеризуються соціально-суспільні передумови в тогочасному Києві, які назріли для відкриття Печерського монастиря.

Другий відрізок складається з наступних шести мовленнєвих тактів, довжина їх виражена 4-11 словами: 8-5-4-5-4-11. Складається враження, що в другому відрізковій літописець перейшов на інший регістр ритмічності розповіді. Якщо в першому відрізковій чотирислівні мовленнєві такти були найдовшими, то тут вони є найкоротшими. Отже в розповіді про історію Печерського монастиря тут треба чекати менш вагомий зміст. І справді, коли звернемося до тексту, то побачимо, що від суспільних факторів літописець перейшов до характеристики частковостей: з Берестового Ларіон любив ходити в ліс молитися над Дніпро. В часи написання “Повісті” там уже стояв старий Печерський монастир, а в часи Ларіона були дебрі. Саме тут для своїх занять Ларіон викопав малу печерку – ще одна передумова створення Печерського монастиря, але вона не настільки значуща, як та, про яку повідомляється в першому відрізковій.

Третій відрізок складається з 5-13-слівних мовленнєвих тактів: 7-7-5-13. Його зміст зводиться до повідомлення, що Ларіона Ярослав зробив митрополитом святої Софії. В цей час до Києва потрапив якийсь світський чоловік з міста Любча. Отже Ларіон, виходець з Берестового, стає митрополитом, а започаткована ним ідея створення святої печери відходить на другий план. У третьому відрізковій згадується вже нова особа, поки що без імені: воно для історії Печерського монастиря, очевидно, вважалося неважливим. Єдине, літописець підкреслив, що ця особа за походженням із

східнослов'янських земель, а це вже для дальшої розповіді про історію Печерського монастиря суттєва ознака.

Четвертий відрізок представлено одним дев'ятислівним мовленнєвим тактом “и възложи сему б(ог) в с(е)р(д)це в страну ити”, а отже, він виступає тільки фоновим смислом літописної розповіді. Далі маємо відрізок з такою послідовністю числових показників: 6–5–5–8–6–6–4–7–7–6–10–10. Зміст його за цими показниками теж має бути фоновим, бо у відрізкові зосереджено в основному довгі мовленнєві такти. І справді, розповідь веде читача з Києва за безіменним слов'янином до Святої Гори, де літописний герой знайомиться з існуючими там монастирями, приймає “образ мнишьскыи” та чернече ім'я *Антоній*, після чого повертається на Русь. Закордонна мандрівка Антонія, як побачимо далі, має відношення до історії Печерського монастиря, але не належить до подій, які відбувалися в Києві.

Наступний відрізок літописної розповіді прервтає читача разом з Антонієм до Києва, і ритміка розгортання тексту знову починає уповільнюватися. Довжина мовленнєвих тактів трохи коротшає: 5–4–6–14–9–4–4–7–6, але велику вагу має ще фоновий смисл розповіді. Тут описується про те, як після повернення в Київ Антоній, шукаючи для себе житло, натрапляє на Ларіонову печерку і поселяється в ній.

Довжина мовленнєвих тактів – це найбільш поверхневий формальний показник вираження літописної розповіді. Належить він, як бачимо, до засобів матеріальної реалізації тексту за допомогою письма.

Тепер перейдемо до характеристики іншої поверхневої ознаки вираження літописного тексту. Її складніше виділити, бо вона не має настільки простої матеріальної форми своєї реалізації на письмі. Йдеться про синтаксичну основу формування мовленнєвих тактів. Більшість мовленнєвих тактів складається з текстових (від пробілу до пробілу) слів, пов'язаних між собою такими синтаксичними зв'язками, які тепер називаються узгодженням, керуванням та приляганням. Між мовленнєвими тактами переважають сурядні зв'язки: “и да будеть на мѣстѣ сем бл(агосло)вєньє С(вя)тыя Горы. и моего игумена”, “и се рек им живѣте же собѣ. и поставлю вы игумена”.

Роль і місце синтаксичної основи в структурі мовленнєвих тактів найкраще було б розглянути після того, коли вдасться встановити вищі за них текстотворчі одиниці. З цією метою спробуємо читати основний зміст обраної для аналізу літописної статті від його початку: “бо(го)любивому бо князю Ярославу. любящю Берестовое. и ц(е)рк(о)вь ту сущюю. С(вя)тых Ап(осто)л. и попы многы набдящю. в ни(х) же бѣ презвутер. именем Ларион мужь бл(а)г. книжен и постник. (и) хожаше с Берестоваго на Днѣпр на холм. кдѣ нынѣ ветхыи манастирь Печерьскыи. [и] ту м(о)л(и)тву творяше. бѣ бо ту лѣс велик. ископа печерку малу двусажену. и приходя с Берестового о(т)пѣваше часы и молящися ту б(ог)у втаинѣ.” (Лаврент. летоп., 52 зв.).

Першим мовленнєвим тактом називається і характеризується перший суб'єкт літописної розповіді: “бо(го)любивому бо князю Ярославу”. Наступні два мовленнєві такти переключають читача на два різні за семантичним обсягом об'єкти: “любящю Берестовое” та “и ц(е)рк(о)вь ту сущюю”. Смысловое співвідношення між об'єктами виражене тут як ціле (Берестовое) і його частина (ц(е)рк(о)вь). Синтаксична конструкція на цьому не закінчується, бо наступний мовленнєвий такт подає назву церкви “С(вя)тых Ап(осто)л”.

Тут можна було б припускати кінець першої думки, якби далі не йшов мовленнєвий такт “и попы многы набдящю”, семантично і синтаксично пов'язаний безпосередньо з суб'єктом літописної розповіді. Початковою синтаксичною конструкцією домовимосся вважати таку: “бо(го)любивому бо князю Ярославу. любящю Берестовое. и ц(е)рк(о)вь ту сущюю. С(вя)тых Ап(осто)л. и попы многы набдящю”. Хоч зміст початкової думки досить чіткий, спосіб вираження робить її структурно не зовсім завершеною.

За прийнятою нами домовленністю друга думка починається з мовленнєвого такту “в ни(х)же бѣ презвутер”. Прийменниково-займенникова конструкція в ньому явно свідчить про смыслову залежність другої думки від першої та про те, що початкова думка є смысловим конкретизатором цього першого мовленнєвого такту: у них, тобто в попів. Наступний мовленнєвий такт “именем Ларион муж бл(а)г” пояснює слово *презвутер* з попереднього мовленнєвого такту; мовленнєвий такт “книжен и постник”, як і наступний “(и)

хожаше с Берестового на Днѣпр на холм”, за смислом і синтаксично пов’язаний зі словом *мужь*, а через нього з іменем *Ларіон*, яким називався *презвутер*.

Відповідно до правил послідовного розгортання літописної розповіді наступний мовленнєвий такт “кдѣ нынѣ ветхыи манастирь Печерьскыи” конкретизує слово *холм*, яким закінчується попередній мовленнєвий такт. Останнім мовленнєвим тактом не просто визначається, який саме холм, цей такт пов’язує для літописця минуле з його сучасним: *кдѣ нынѣ*. З наступного мовленнєвого такту опис подій знову повертається в минуле: “бѣ бо ту лѣс велик”. Проте текстотворчо цей мовленнєвий такт відноситься не до *холма*, а до *Печерського монастиря*, про який йдеться в мовленнєвому такті “кдѣ нынѣ ветхыи манастирь Печерьскыи”.

Наступний мовленнєвий такт “ископа печерку малу двусажену” має безпосередній зв’язок з мовленнєвим тактом “бѣ бо ту лѣс велик”, що знаходиться перед ним, і розкриває зміст його прислівника *ту*: на тому місці, де сьогодні старий монастир, Ларіон викопав печерку. Мета печерки пояснюється наступним мовленнєвим тактом: “и приходя с Берестового о(т)пѣваше часы и моляшеся ту б(ог)у втайнѣ”. (Цікаво, чому *втайнѣ*?).

Досі в основному ми акцентували увагу на *контактних зв’язках* між мовленнєвими тактами. Поряд з цим типом зв’язків досить виразно представлені тут і *дистантні зв’язки*. Перший мовленнєвий такт є фактично підметом речення, яким виражена думка “в ни(х) же бѣ презвутер”. У другому мовленнєвому такті маємо прикладку до підмета “именемъ Ларион...”. Означення до підмета містяться в третьому мовленнєвому такті: “книжен и постник”. Присудок – в четвертому мовленнєвому такті: *хожааше*. Речення має три однорідні присудки: *хожааше, творяше, ископа*. З кожним оформлено окремий мовленнєвий такт.

Синтаксичними дистантними зв’язками, таким чином, мовленнєві такти формують більш або менш автономну думку, а за допомогою контактних утворюється відкритий характер структури тексту не тільки в межах думки, а й між думками. Наприклад, третя думка виражена таким складом мовленнєвих тактів: “по семь же б(ог) князю вложи в с(е)рдце. и постави и митрополитом в с(вя)тѣи Софѣи. а си печерка тако (о)ста”. Перший

мовленнєвий такт прив'язує третю думку до другої словами “по семь же”, тобто після того, як князь узнав про Ларіонову тайну. Третю думку зв'язує з другою також займенник *и*, яким названо фактично Ларіона, та повторення слова *печерка*.

Трактування текстових відрізків, якими виражаються думки, можна було б піддати сумніву, бо в дотеперішньому поясненні ми апелювали в основному до логіки чи інтуїції читацького сприймання. Формальні ознаки, які засвідчували б їх текстотворчу автономність, досить складні, і на перший погляд здаються мало виділюваними. Проте підкреслимо, що й при неформалізованому поясненні спостерігається цікава послідовність – вираження *думки* у виділюваних нами висловлюваннях складається здебільшого з трьох частин: *початкової, центральної та завершальної*.

Характер цих частин та їх співвідношення у вираженні думки досить різноманітні, але одне в них спільне: мовленнєві такти при розгортанні тексту ведуть себе приблизно однаково. На початку розгортання думки між мовленнєвими тактами спостерігаються *контактні текстотворчі зв'язки*, наприклад, другий мовленнєвий такт структурно прив'язаний до першого, третій до другого і т.д. Під кінець центральної частини можуть з'являтися деякі розгалуження, коли до одного попереднього такту приєднуються два наступні. Мовленнєві такти завершальної частини можуть текстотворчо відноситися до мовленнєвих тактів центральної частини думки, але при цьому ніщо не заважає їм мати смисловий та синтаксичний зв'язки і з початковою частиною. Думка, таким чином, відзначається тим, що має і матеріальну і смислову рамки. Завдяки рамці вона при всіх ознаках залежності від попередньої та наступної думок має також ознаки рамкової замкнутості. Ці умови й дають підставу розглядати думку як вищу за рівнем структурної організації літописної розповіді текстотворчу одиницю від мовленнєвого такту.

Структурні одиниці ритмомелодики літописної розповіді

Якщо погодитися з доводами про автономність вираження думки як текстотворчої одиниці, то для неї треба підшукати термін. Найближчим за своїм значенням міг би бути *колон*, яким з давніх

часів позначалася завершена думка, оформлена з відображенням на письмі її інтонаційних особливостей. Інтонація висловлювання в Лаврентіївському літописі передавалася поділом його тексту на мовленнєві такти, з яких складалися й колони.

Текстотворча структура колонів в літописній розповіді досить варіативна. Колони могли складатися з різної кількості мовленнєвих тактів. В аналізованій літописній статті, наприклад, четвертий і п'ятий колони складаються з одного мовленнєвого такту: 4) “и не по мнозѣх днех бѣ нѣкыи ч(е)л(о)в(ѣ)к именем мирьским о(т) града Любча”; 5) “и вложи сему б(ог) в с(е)р(д)це в страну ити”. Шостий колон об'єднує п'ять мовленнєвих тактів: “Он же оустремися в С(вя)тую Гору. и видѣ ту манастирь суши. и обиходив възлюбив чернецькыи обра(з). приде в манастирь ту и оумоли игумена того. дабы на нь възложил обра(з) мнишьскыи”, а сьомий – сім: “он же послушав его постриже и. нарек имя ему Антонии. наказав его и наочив чернецькому образу. и ре(че) ему иди в Русь опять. и буди бл(а)г(осло)вл(е)нье о(т) С(вя)тыя Горы. и рече ему яко о(т) тебе мнози черныці быти имуть. бл(а)г(осло)ви и о(т)пусти его рек ему иди с миром”.

Текстотворча структура колонів залежала також від синтаксичної основи мовленнєвих тактів. В наведеному тексті з літописної статті про Печерський монастир синтаксична основа найпростіших мовленнєвих тактів, утворених з двох слів, має такий вигляд: “любящю Берестовое” та “С(вя)тых Ап(осто)л”. Перший мовленнєвий такт складається з дієсловної словоформи *любящю* та синтаксично підпорядкованої їй власної назви місцевості *Берестовое*, а другий – з двослівного найменування церкви, вираженого прикметником у ролі означення та іменником.

Трислівний мовленнєвий такт зустрівся тільки раз: “книжен и постник”. Складається він з двох однорідних членів речення, виражених відменниковим прикметником *книжен*, єднальним сполучником *и* та іменником *постник*.

Чотирислівні мовленнєві такти в даному тексті зустрілися 11 разів. За наявністю в них повнозначних і неповнозначних частин мови та за синтаксичними зв'язками між словами їх можна поділити на такі, що складаються тільки з повнозначних частин мови: “ископа печерку малу двусажену”. Мовленнєвий такт збігається з

присудковою групою, в якій додаток *печерку* підпорядковується присудковій *ископа*, а сам підпорядковує собі два означення: *малу* та *двусажену*. Інший чотирислівний мовленнєвий такт – “іменем Ларион муж бл(а)г” – становить собою іменну групу. Більшість мовленнєвих тактів цього типу мають у своєму складі слова трьох повнозначних і однієї службової частин мови: “и попы многы набдящю”, “бо(го)любивому бо князю Ярославу”. П’ятислівні мовленнєві такти часто, як і чотирислівні, починаються з єднального сполучника: “и видѣ ту манастирь суши”, “и обиходив возлюбив чернечьскыи обра(з)”, рідше – з підрядних сполучників або сполучних слів: “кдѣ нынѣ ветхыи манастирь Печерьскыи”.

Кількість слів у мовленнєвих тактах, їх синтаксична структура та порядок слідування один за одним – це ті формально-граматичні, ритмічні та змістові ознаки текстотворення, від яких залежить характер структури колонів літописної розповіді аналізованої статті в “Повісті”. Наприклад, колон “Изяслав же слышав и рад бы(сть). посла мужь свои и вда имь гору ту” (Лаврент. летоп., 159зв.) складається з двох мовленнєвих тактів, перший з яких є шестислівним, а другий – восьмислівним. Перший мовленнєвий такт має вигляд простого речення з двома однорідними присудками та одним підметом. Другий – без підмета і теж з двома однорідними присудковими групами. Колон в цілому можна розглядати як просте поширене речення з розгалуженою присудковою однорідністю. Наступний колон в аналізованій літописній статті складається з шести мовленнєвих тактів: “игумен же и бра(ть)я. заложиша ц(е)рк(о)вь велику. и манастирь огородиша. а столпьемь кельѣ поставиша многы. ц(е)рк(о)вь свершиша. и иконами оукраиша” (там же). Перший з них утворено з чотирьох текстових слів, синтаксично вони об’єднують два однорідні підмети. Другий мовленнєвий такт – трислівний, представляє присудкову групу, в якій прямий додаток має при собі означення. У сполученні з першим мовленнєвим тактом вони утворюють структуру простого поширеного речення. Третій мовленнєвий такт “и манастирь огородиша” приєднується до попередніх двох як ще одна однорідна присудкова група. Сполучник а наступні три мовленнєві такти наче протиставляє попереднім, але синтаксично приєднує їх до підметів як ще три однорідні присудкові групи.

Обидва наведені тут колони відзначаються синтаксичними структурами з розгалуженою присудковою однорідністю, по-різному розбитою на мовленнєві такти. В першому колоні мовленнєві такти об'єднують по два однорідні присудки, а в другому – по одному присудкові. Другий колон відрізняється від першого й представленням підметової частини: в першому колоні підмет разом з двома однорідними присудками входить до складу одного мовленнєвого такту, а в другому – два однорідні підмети відділено від присудків в окремий, самостійний мовленнєвий такт.

Колони, поєднуючись один з одним в літописній розповіді, утворювали ще більші текстотворчі одиниці – *періоди*. Для змісту періодів характерне вираження певних мікротем. Так, перший період аналізованого основного змісту літописної статті складається з початкових п'яти колонів, зміст яких об'єднано характеристикою київських передумов появи Печерського монастиря. Другий період описує мандрівку Антонія до Святої Гори, третій – як Антоній знайшов печерку Ларіона, четвертий – самотнє аскетичне життя Антонія в печері, чим він добув собі таку славу, що навіть “Изяслав... приде с дружиною своєю прося у него бл(а)г(осло)в(е)нъ и (м)о(л)итвы”. В п'ятому періоді підкреслюється, що слава Антонія виросла дуже “и почаша ходити к нему бра(т)я. и нача приимати и постригати я. и собрася братъи к нему числом .ВІ. (и) ископаша печеру велику. и ц(е)рк(о)вь и кѣльи. яже суть и до сего дне в печерѣ под ветхым манастиремъ. совокупленѣ же братъи. ре(че) им Антонии се б(ог) вас братъя совъкупи. и о(т) бл(а)г(осло)в(е)нъ єсть С(вя)тыя Горы. имъже мене постриже игумен С(вя)тыя Горы. а яз в(а)с постригал. да буди бл(а)г(осло)в(е)нъ на вас перво о(т) б(ог)а, а второе о(т) С(вя)тыя Горы. и се рек им живѣте же собѣ. и поставлю вы игумена. а сам хочу в ону гору ити єдин. яко(же) и преже бях обыкл оуєдинився (жити). и постави им игуменом В(а)рлама. а сам иде в гору и вскопаша печеру. в неїже сконча живот свои. жив в добродѣтели. не выходя ис печеры. лѣ(т) .М. никдѣже. в неїже лежат мощѣ єго и до сего дне”. П'ятим періодом закінчується прямий опис життя Антонія як засновника Печерського монастиря. В шостому і наступних періодах особа Антонія ще згадується, але в літописній розповіді вона виведена у фоновий смисл. Шостий період повідомляє про кількісне

зростання монахів у монастирі, очолюваному Варламом, та про побудову над печерою Успенської церкви: “бра(ть)яже с игуменом живяху [в печере]. и оумножившимся братъи в печерѣ [и не имущимся вмѣстити]. и помыслиша поставити внѣ печеры м(а)настырь. и приде игумен и братъя ко Антонью. и рекоша ему о(т)че оумножилось братѣ а не можем ся вмѣстити в печеру. да бы б(ог) повелѣл и твоя м(о)л(и)тва. да быхом поставили ц(е)рк(о)вьцю малу над пещерою. во имя с(вя)тыя Б(огороди)ца Оуспеньє“.

В сьомому періоді розповідається, як монахи перебралися жити з печер на землю. Цьому сприяла й Успенська церква, що популяризувала існування Печерського монастиря.

Зрозуміло, що ідея виходу з печер на землю виникла у монахів не тільки тому, що їм було дуже тісно в печерах, але й під впливом наземних монастирів, які вже існували на той час у східних слов'ян. Про наземні монастирі ми дізнаємося з цієї літописної статті, в третьому періоді якої розповідається, що “Антонии же приде Києву. и мысляше кдѣ бы жити. и ходи по монастыремъ. и не възлюбил б(ог)у ни хотящю. и поча ходити по дербрем и по гора(м) ища кдѣ бы ему б(ог) показал. и приде на холм идѣ бѣ Ларион ископал пе(че)рку. и възлюбил мѣсто се. и вселися в не.”. Протиставлення Печерського монастиря іншим наземним монастирям дається в сьомому періоді, де повідомляється, що Ізяслав в противагу Печерському монастиреві вирішив побудувати “манастырь с(вя)таго Дмитрия”.

Розгортання мікротем в періодах здебільшого має послідовний причиново-наслідковий характер. Цим наукові рукописні твори в основному відрізнялися від інших писемних пам'яток середньовіччя. Причиново-наслідкове розгортання мікротеми маємо, наприклад, у дев'ятому періоді. Він починається з колона, де описано, як монахи після переходу Варлама на ігуменство до Дмитрієвого монастиря, залишившись без ігумена, звернулися до Антонія з проханням “поставити нам игумена”. Мікротема далі розгортається у вигляді діалога, під час якого учасники приходять до спільного рішення “и поставиша Феодосья игуменом. братъи числом .VІ.”. В десятому періоді мікротема оформлення монастиря в офіційну установу розгортається в чотирьох колонах: “Феодосу же приемшу

манастирь. поча имѣти въздержанье. и велико (по)щенье и м(о)л(и)твы с слезами. и совокупляти нача многы черноризцы. и совокупи братьѣ числом Р. и нача искати правила чернецьскаго(1). и обрѣтесе тогда Михаил чернець. манастиря Студийскаго. иже бѣ пришел из грек с митрополитомъ Георгиемъ(2). и нача оу него искати. оустава. чернець Студийскы(и). и обрет оу него и списа. и оустави в манастири своемъ. како пѣти пѣнья манастирьская. и поклон как держати. и чтенья почитати. и стоянье в ц(е)ркви. и весь ряд ц(е)рк(о)вныи (и на) трапезѣ сѣданье. и что ясти в кыя дни. все с оустановленьемъ(3). Феодосии все то изъобрѣт. предаст манастирю своему(4)".

Ставши игуменом Печерського монастиря, Феодосій швидко збільшив у ньому кількість монахів з 12 до 100, бо "приймающо всякого приходящаго". Настала потреба розділити обов'язки між такою кількістю людей і визначити їх права. Феодосій "нача искати правила чернецьскаго". Нарешті він добуває монастирський статут, який запроваджує в життя Печерського монастиря. Статут перейняли у Печерського монастиря й інші монастирі, і "тѣмъже почтен єсть манастирь Печерьскыи старѣ всего". Про це вже пишеться в одинадцятому періоді.

Всього періодів у даній літописній статті дванадцять. З них: двома, вісьмома та дев'ятьма колонами виражено по одному періоду; з трьох колонів складаються два періоди. Чотири колони формують структуру чотирьох періодів, а п'ять колонів – трьох періодів.

Щодо самих колонів у літописній статті, то більшість з них об'єднує по три мовленнєві такти. Одинадцять колонів мають по два мовленнєві такти. Одним та чотирма мовленнєвими тактами представлено по вісім колонів, а п'ятьма і шістьма – по чотири колони. По одному разу трапилися колони із семи, дев'яти та чотирнадцяти мовленнєвих тактів.

Найбільше мовленнєвих тактів шестислівних (28), чотирислівних (25) та семислівних (21). П'ятислівні мовленнєві такти представлено 18 разів, трислівні – 17, а восьмислівні – 15. Вісім мовленнєвих тактів у всьому основному змісті літописної розповіді зустрілися з двослівними структурами. 9-, 10- та 11-слівні мовленнєві такти зафіксовано по чотири рази, однослівні – два рази. Решта 12-, 13-та, 14-слівні мовленнєві такти вжито по одному разу.

Отже літописна розповідь про створення Печерського монастиря розбита на 12 періодів, 56 колонів, 183 мовленнєві такти і містить 1057 текстових слів.

Організація авторської розповіді на стихах текстових блоків у Літописі С.Величка

Літописну розповідь в текстових блоках як найменших композиційних частинах структурної організації твору С.Величко формував в основному за принципом послідовного розгортання безперервного тексту. Переважна більшість текстових блоків в аналізованому виданні Літопису може ділитися тільки на абзаци, але ми на них не будемо зупинятися, тому що немає відомостей, як вони сформовані в рукописі. До того дана текстотворча особливість сама по собі не належить до диференційних ознак лише наукових жанрів, хоч вивчення історії формування абзацив як одного з найголовніших і найпоширеніших способів членування текстових блоків було б дуже бажаним. Адже ми до тепер не маємо даних про те, в яких стилях чи жанрах вперше з'явився абзацний поділ тексту, які найперші і наступні ознаки його застосовувалися для позначення на письмі, чим характеризувалися абзаци як текстотворчі одиниці з найдавніших часів, чи є структурні засоби абзацного текстотворення і які вони, щоб ними відрізнялися наукові жанри від інших жанрів і стилів. Чи не періоди є прообразами абзацив?

Послідовність розгортання авторської розповіді в Літописі С.Величка органічно поєднується з прийомами її текстового розриву або текстового обриву. Поєднання цих трьох прийомів широко використовується й у сучасних наукових творах, і цим наукові твори відрізняються, приміром, від прозових творів художньої літератури.

Обрив послідовності розгортання авторської розповіді найчастіше оформлявся в такий спосіб, при якому автор підводив читача до певного підсумку, але сам підсумок або умовивід як авторський текст в літописній розповіді відсутній. Замість нього читачеві пропонується відповідний документ.

Текстовий обрив в літописній розповіді С.Величка має спеціальну формулу, яка складається із вказівного займенника

такий(а), найменування типу документа і часто дієслова *писати* або його похідних: “Тоей-ж весни Яблоновській... прислал до князя Голицина для всяких листовних корреспонденцій и зношеня нарочно резидента своего Стефана Глосковского, столника Браславского, чрез которого и до Гетмана Мазепи мая 8 *писал* *такий лист*¹ свой:” (т. III, с. 73–74).

У наведеному прикладі названі слова зібрано до купи в самому кінці авторської розповіді. Проте ця особливість, як видно з Літопису, не була обов’язковою для позначення обриву послідовного розгортання тексту. Між названими компонентами могло вставлятися більше або менше слів, тоді формула розросталася до багатослівної. При обриві літописної розповіді текстовий блок закінчується наведеним далі в ній документом. Деколи на формулу обриву дуже схоже закінчення літописної розповіді розділу в цілому: “написал о том лямент красними рифмами”. (т. III, с. 425).

Коли С.Величко використовував прийом розриву, в літописній розповіді наявні дві формули: першою обривається літописна розповідь, що йде від початку текстового блоку, а другою починається той фрагмент, який слідує за документом. Перша формула багато в чому схожа на щойно розглянуту формулу обриву: “Потом преречоній Хан Кримській,... *писал*, іюня осмого, чрез нарочного посланца своего, до Короля Яна Казѣмѣра *такий* учительній и за Козаками унимаюційся *лист* свой:” (т. II, с. 136). Друга формула має вигляд прив’язки наступної літописної розповіді до наведеного документа: “По заключеню тих вишписаних Подгаецких пактов . . . ” (т. II, с. 158).

При розриві перша формула значно варіативніша, ніж при обриві літописної розповіді, як довжиною тексту, що потрапляв до її складу, так і реалізацією ядерних компонентів: “Чрез тих-же в Крим посланцов *писал* Дорошенко в Сѣчь Запорожскую, до всего войска Низового, ознаймуючи ему о своем на гетманство избраніи и потвержденіи, и просячи всего войска, аби к нему Дорошенку были ласкови и пріязливи, як были пріязливи ку антецессору его, славно покойному Богдану Хмельницкому, и обѣцуючи взаємне свою

¹ Тут і далі в ілюстративних документах підкреслення наше. – М.Л.

Гетманскую ку войску ласку и пріязнь. На якій Дорошенко *лист*, они Запорожци *так отписали*:".

В наведеному прикладі літописна розповідь готує читача до обриву вже з самого початку цитованого тут тексту, з того місця, де С.Величко вжив дієслово *писал*, але після нього йде короткий зміст Дорошенкового листа, і тільки в самому кінці окремим реченням остаточно оформляється обрив: "На якій Дорошенко *лист*, они Запорожци *так отписали*" (т. II, с. 98). При розриві практикувалося морфологічне та словотворче варіювання ядерних компонентів першої формули, тому тут маємо прислівник *так* замість займенника *такий*. Відсутній також займенник *свои*, яким майже завжди супроводжується формула у випадках обриву літописної розповіді.

Друга формула виступає прив'язкою даної літописної розповіді не тільки до листа запорожців як до цитованого документа, а й до наступного, але віддаленого від цього місця тексту: "*Тот отвѣтъ Запорожскій* любо не всмак прійшовл Дорошковъ, однак он таил в себѣ злобу против Запорожцов, з того отвѣта уродившюся, и з притворною пріязнію и ласкою к ним всегда оказивался потоль, поколь его коварство не прійшло им Запорожцам во явленіе, *о чом будет ниже*" (т. II, с. 100).

Очевидно, за історичною вагою документи, які подавалися в кінці текстових блоків, С.Величко розрізняв від тих, які він подавав всередині. Ці два типи ілюстрованих документів у літописній розповіді й структурно були різними: в кінці текстових блоків документи виконували підсумовуючу текстотворчу функцію, а всередині – найчастіше причиново-аргументаційну. Звичайно, така особливість текстотворчої функції внутрішньоблочних ілюстративних документів обумовлювала й відповідне словесне наповнення першої формули: "Хмелницькій зась до Переяславля прибывши, *розослал* з него во всю Малую Росію таких *своих шестдесят и осм універсалов*" (т. I, с. 139). У формулі дієслово *писати* як результат необхідності, що склалася в аналізованій літописною розповіддю історичній ситуації, відсутнє. Замість нього С.Величко вжив дієслово *розіслати*, і перша формула надала авторському текстові такого змісту, який після ілюстрування документа вимагає в текстовому блоці обов'язкового продовження

літописної розповіді: “*За которых універсалов розосланем в недель три прибралоя до Чегрина к Хмелницкому войска Козацкого городового з обох сторон Днѣпра*” (т. I, с. 143).

На другу формулу за таких умов припадає подвійна текстотворча функція: а) прив’язування наступної літописної розповіді до ілюстративного документа і б) забезпечення послідовності розгортання авторського тексту, тобто прив’язки до початкового фрагмента літописної розповіді.

В розділах нерідко подається по кілька ілюстративних документів. Є випадки, коли документи ідуть один за одним без будь-яких текстових прокладок літописної розповіді, але буває й так, що два підряд ілюстративні документи роз’єднані авторськими зауваженнями. В таких місцях авторський текст буває невеликим, але структурно багатофункціональним і семантично багатоплановим. Як текст літописної розповіді, що йде за ілюстративним документом, авторська прокладка між двома документами виконує, з одного боку, функцію прив’язки даної літописної розповіді до попереднього документа і до попередньої літописної розповіді, а з другого – функцію вказівки на обрив авторського тексту у зв’язку з наступним ілюстративним документом: “Якій лист Дорошенков Сѣрко принявши и у себе вичитавши, послал зараз во всѣ луги и вѣтки Днѣпровскіи, приказуючи жеби войско все зъездылося до Сѣчи; которое як зъехалоя, так зараз тот лист Дорошенков в радѣ всѣм вслух читано, при которого читаню многи а мал и не всѣ Запорожцѣ плакали, и на нещасте упадлой отчизни своей Малоросійской тогобочной з болезненными сердцами воздыхали, а по вичитаню оногo приказали Сѣркови до Дорошенка учинити респонс; якій так учинен:” (т. II, с. 394). Далі йде лист Сірка до Дорошенка.

Одною з особливостей структурної організації літописного твору С.Величка є введення в текст гетьманських портретів і таблиць. Цим літопис відрізняється від досі розглядуваних, але сам факт включення в послідовно розгортвану розповідь нетекстового або табличного матеріалу не є винятковим, тому що малюнки в літописних текстах зустрічаються й давніше. Зокрема, на наявність малюнків в одному із слов’янських перекладів грецького літопису Георгія Амартола вказував його дослідник І.М.Снегірьов. Малюнки

й таблиці використовувалися і в інших жанрах стародавньої рукописної наукової літератури.

Гетьманські портрети в аналізованому виданні не вміщені, про них є тільки спеціальне зауваження в передмові: “Рукопись Величка украшена десятью портретами Гетманов: Богдана Хмельницкаго, Ивана Виговскаго, Юрія Хмельницкаго, Ивана Брюховецкаго, Павла Тетери, Петра Дорошенка, Демьяна Многогрѣшнаго, Михаила Ханенка, Ивана Самойловича, Ивана Мазепы” (т. I, с. VIII). Видавці наголошують на тому, що “портреты вставлены в самый текст, рисованы тушью, и довольно неискусной работы” (там же). Останнє підкреслення дуже важливе при дослідженні історії розвитку структури тексту наукових жанрів, бо наявність портретів повинна була б відбитися й на розгортанні літописної розповіді.

Способи використання малюнків у рукописних творах минулого пов'язуються з певним трактуванням словесно вираженого тексту. Малюнки могли включатися в текст твору як необхідний компонент змісту. Їх виносили на поля книжки, і тоді вони могли виконувати додаткову, коментуючу роль до відповідного місця твору. Ними заповнювалися не зайняті написаним текстом частини сторінок. Останній спосіб введення в рукописний твір портретних або й інших малюнків не обов'язково прив'язувався до змісту твору, і необхідність їх у творі розцінюється як художнє оформлення книжки.

Співвідношення словесного тексту і малюнків у рукописних творах минулого, як відзначають дослідники, не обмежувалося “пасивною роллю картинки, покликаної оживити площинність аркуша і засобами мистецтва виразити записану думку автора: вони перебувають в активному відношенні до тексту, вони пояснюють, інтерпретують його, втягують читача в процес творчого засвоєння старовинного твору” (Вздорнов, 38). Малюнки при цьому, як і сам текст, відображають чітко визначену адресність стосовно читача.

Наявність таблиць, малюнків та інших несловесних засобів у складі наукового твору позначається й на структурній організації словесно вираженого тексту. Словесний текст по-особливому будується не тільки в тих місцях, які безпосередньо обрамляють таблицю чи малюнок, але й на всій довжині свого розгортання. З одного боку, словесний текст ілюстрованого твору має готувати

читача до появи у відповідному місці малюнка або таблиці та до бажаного для автора їх розуміння. З другого боку, щоб уникнути дублювання літописної розповіді на таблицях чи малюнках, при розгортанні словесного тексту опускається те, що виводиться в нетекстові засоби оформлення твору. Натомість у словесний текст включається один з аспектів коментування ілюстрацій.

Схема розгортання літописної розповіді при таблицях подібна до схеми використання ілюстративних документів. Правда, ця особливість має найзагальніший характер і обмежується фактично однією ознакою текстотворення – в обох випадках послідовне розгортання літописної розповіді обривається або переривається. Поряд з цим, оскільки таблиці і документи належать до принципово відмінних засобів структурної організації літописного тексту, їх включення потребує й інших прийомів оформлення розриву послідовного розгортання авторської розповіді. Таблиці в Літописі виступають як такі, що створені С.Величком, а отже, є одним з різновидів авторського тексту, як і літописна розповідь, ілюстративні ж документи – це чужий текст, включений у свою розповідь.

Таблиці відокремлені від літописної розповіді заголовками і спеціально відведеним місцем на сторінці книжки. Прив'язані вони до авторської розповіді структурно і за смыслом двома формулами: тією, яка оформляє розрив, і тією, що прив'язує таблицю до послідовно розгорнутого тексту. В Літописі С.Величка таблиці подані замість узагальнення або як додаток до нього конденсовано і наочно представлених фактичних даних, досить детально охарактеризованих у попередній літописній розповіді.

Формула розриву послідовного розгортання літописної розповіді за своїм змістом при таблиці чіткіше виражає підсумок, ніж перед документами, і цим самим тісніше прив'язує таблицю (ніж документ) до попереднього змісту. Наприклад, перед першою таблицею в другому розділі першої частини першого тому Літопису, яка містить список польських королів з хронологічними відомостями про них за 1333– 1648 рр., формула розриву виражена так: “И тако всего (яко вишшей написахом) исполняется лѣтъ озлобления Русѣ и Козакам от Поляков бывшего 315; а Королей Полских всѣх, чрез тіе лѣта, наитіем смертним примѣнися 14;

которых здесь по имени, для лучшего вѣденія любопытствующему чителиниковѣ, по рокам панования и кончини их, с гисториков предписаних, Кромера Полского и Пуфендорфія Нѣмецкого, виразная хронологія полагается.” (т. I, с. 22). Таблиця розбита на п'ять рубрик (№ п/п.; рік коронації; ім'я короля; рік смерті; кількість років перебування на престолі), і завдяки цьому підсумок попередньої словесної розповіді набуває максимального увиразнення.

Формули прив'язки документів і таблиць схематично теж майже не розрізняються, оскільки обидві вони орієнтовані на початок тексту. Різниця між ними тільки в словесній реалізації. У формулах прив'язки документів обов'язковим виступає називання самого документа, а при таблицях слово “таблиця” або його синонім відсутні. У формулах прив'язування таблиць обов'язково звертаються до табличного вмісту: “Тіи убо всі Монархи Полскіи...” (т. I, с. 23). Про цих же монархів йшлося і в передтабличній літописній розповіді, тому якби наведену тут формулу розриву разом з таблицею вилучити у Літопису, то текст другого розділу першої частини першого тому, який йде безпосередньо за таблицею, хоч наче й починається з прив'язки до табличних даних, приліг би так щільно до попереднього, що читач і не помітив би вилучення.

Друга таблиця в цьому розділі стосується запорізьких та козацьких гетьманів на Україні за 1577–1638 рр. Таблиця складається з трьох граф: № п/п, рік початку гетьманування та імена гетьманів. Власне формула розриву тут виражена так: “их же поименованія сіи суть, по рокам их зде полагаемых:” (т. I, с. 24). Формули прив'язування при цій таблиці немає, оскільки в даному місці втрачено якийсь фрагмент літопису. Наступний за таблицею текст не впливає безпосередньо ні з неї, ні з передтабличної літописної розповіді.

Частина дванадцята першого тому закінчується ще однією таблицею, в якій перераховуються мирні угоди, що уклалися в Європі протягом 1649–1659 рр. Таблиця складається з двох граф: а) рік та б) найменування мирного договору. Друга графа фактично розбита ще на дві частини: у першій частині дається вказівка на місце підписання договору, в другій – перелічуються сторони-учасники: а 1649. Под Зборовом – з Хмельницьким и Ханом

Королевськіє” (т. I, с. 453). Попередня літописна розповідь підводить читача до цієї таблиці заключною фразою “Но не тилко остатними Оливскими пактами огонь войны Шведской з Поляками и их федератами загашен, леч и прежде бывшими чрез дванадцять лѣт пактами, розних роков, а розними народами и на розних мѣсцях был от части притушиван, почавши от Хмелницкого” (там же), після чого йде формула, але не стільки обриву літописної розповіді, скільки прив’язки таблиці до неї: “А то именно тими”.

В третьому томі за зразком таблиці оформлено початок “Реестру рѣчок и прикмет, по обоих сторонах реки Днепра застающих, от города Переволочной починающихся. Прислан в канцелярію войсковую Енералную в Батурин от полковника Полтавского, року 1697, ноеврія 24” (т. III, с. 471). Таблиця складається з двох граф – “Напрод сим боком, що от Переволочной” та “По том боку Днепра рѣчки и прикмети почавши от самой Переволочной, албо от Мѣшуриноного рогу” (там же).

У першій графі йде перелік правобережних приток Дніпра, а в другій – лівобережних. Літописна розповідь цього розділу в третьому томі заздалегідь готує читача до появи таблиці: “По таком в Полщѣ состояніи, Россіи наши Великая и Малая, по фатигах пред описаних военных земних и плавних, в домах спочиваючи, на пришлое лѣто о маршу военном под бесурманскіе жилища думали и замышляли, и яко рѣка Днѣпр, по приказу гетманском, з своими вѣтками и всякими урочищами, почавши от Переволочной вниз аж до самого Лиману Очаковского, чрез полковника Полтавского и Козаков там бываних, зостал ноеврія 24 зревѣдован и изреестрован невѣдомо для чого, так и тракт от Мѣшуриноного Рогу до Очакова, до Богу и Пѣщаного на нем броду зостал в канцелярії войсковой описан; и яко реестр вѣток Днѣпрових, так и тракт оній для вѣденія в потомніе времена zde полагается сице:” (т. III, с. 471). Власне формула обриву літописної розповіді тут починається після крапки з комою зі слів “и яко реестр вѣток Днѣпрових..”.

Переказ змісту чужого як засіб створення свого тексту

Наступна текстотворча ознака розгортання літописної розповіді розділів полягає в широкому застосуванні перелічувальних

конструкцій, оформлених в окремі пункти. Кожен пункт пронумеровано і він починається з нового рядка. Попередня літописна розповідь перед таким перелічуванням у своєму викладі будується подібно до передтабличної літописної розповіді. Зміст у ній оформляється за спеціальною схемою, завдяки чому опис подій представлено як кульмінаційну необхідність розв'язки: “Курфирстр Брандербурскій о таких состояніях Шведских и Венгерских подлино увѣдомившись, любо крѣпко по тоє время держал сторону Шведскую; однак явную отмяну фортуны его увидѣвши, зараз змягчился, и до трактату з Поляками начал зклонятися, приказавши конечно и гварнизону своему з Познання уступить; которій Поляки виступили при бубнах, розвинених знаках и ліонтах при мушкетах запалених, жолнѣрским трибом; придавши ему до Дрезна и конвой свой, и амнистією предавши всѣ его зброднѣ и школи около Познаня и в самом Познаню, особливе в зепсованю трех костелов починеніе. А и Ракочій, по заключеню трактата своего з Поляками, заслал в Краков ординанц свой Бетглему коменданту своему, аби за одобранем оногo, не слухаючи болш Вертза, коменданта в Краковѣ Шведского, зараз рушил з Кракова з войском своим до Венгров, що учинил Бетглем” (т. I, с. 284–285).

Кульмінаційна необхідність розв'язки в літописній розповіді виражається знову ж таки у вигляді текстотворчої формули, але на відміну від текстотворчих формул обриву та розриву, описаних при ілюстративних документах і таблицях, *формула розв'язки* виступає засобом організації свого тексту і використовується для переходу з одного реєстру розгортання літописної розповіді на інший. За її допомогою читач переключається з плавного сприймання тексту на сприймання розривного, поділеного на пункти.: “Для чо́го и Вертз, комендант Шведскіи, увидѣвши свое малолюдствіе, же по одейстю Венгров, нѣским против Короля Полского и войска Цесарского оппоноватися и Кракова боронити, бо саміе армати стрѣляти не вмѣют, склонился до трактату, якій на том заключен:

“1) Шведи з гарнизону Краковского мѣют війти волно всѣ в Померанію, до Щетина своего, под...

2) Діла и армати всѣ болшіе, з иншими их опарати зостанут в Краковѣ; тилко...

3) Достатки свої посполу з худобами, якіє хто имѣет, спродати...

4) Долги всѣ Шведи Краковьянам пред своим отходом виплатити повинни..

11) ... писма канцеляріей, гродскіє земскіє книги без жадного нарушеня на своїх мѣстцах зостатися мѣють" (т. I, с. 285–286).

В цих місцях літописної розповіді здебільшого характеризуються події або ситуації, які вимагають кардинального розв'язання за допомогою укладення певних угод. Угоди, як видно із словесного закінчення літописної розповіді, що передуює перелічуванню пунктам, оформлялися в письмовій формі. С.Величко не вдавався до ілюстрування цих фактів документами, а розкривав їх основну суть лише у вигляді пунктів, після яких продовження літописної розповіді дещо нагадує випадки, пов'язані з використанням таблиць, оскільки формула прив'язки орієнтована на перелічувані пункти і на зміст літописної розповіді, яка передуює цим пунктам: "В том всем крѣпкій обов'язок Шведи на себе повинни дати, и брами Творіянскої Краковскої уступити, для вшествія оною в Краков Гатсфелдовой пѣхотѣ Цесарскої; еднaк же иное войско Полское под мури Краковскіє зближатися не мѣет потоль, поколь Шведи з Кракова не вйдут всѣ, найдалей за тиждень" (т. I, 286).

Проте якщо подвійність текстотворчої функції формули прив'язки досягається словесно вираженням звертанням до змісту таблиць, а не до того, що вони в тексті є, то в аналізованих випадках формула прив'язки "В том всем..." настільки словесно узагальнена, що її можна розглядати як орієнтацію а) на попередню літописну розповідь; б) на зміст, виражений в перелічуваних пунктах; в) на саму наявність пунктів у тексті. До цього напрошується ще одна ознака її текстотворчої багатofункціональності: зміст наступної літописної розповіді цілком виправдано можна було б оформити ще в один або навіть два пункти, і вони б ніскільки не випадали зі стилю загального викладу: "крѣпкій обов'язок Шведи на себе повинни дати, и брами Творіянскої Краковскої уступити, для вшествія оною в Краков Гатсфелдовой пѣхотѣ Цесарскої"; "войско Полское под мури Краковскіє зближатися не мѣет потоль, поколь Шведи з Кракова не вйдут всѣ, найдалій за тиждень".

Схема зображення кульмінаційної необхідності розв'язки сюжету, який розгортається в літописній розповіді, – досить складне текстотворче явище з багатьма формальними ознаками, і вони вимагають окремого мовознавчого дослідження. Вкажемо лише на деякі ознаки формування змісту. Хоч літописна розповідь розгортається плавно, сам зміст має фрагментарний характер, бо С.Величко намагається описувати максимально докладно причини, що створюють необхідність укладання міждержавних угод. Наприклад, четвертий розділ в одинадцятій частині першого тому починається з опису умов, які викликали укладення наступного за цим текстом мирного договору.

Перша умова сформульована так: “Во время таковых (яко вишей о Пушкару и Виговском виразилося) несчастливых и плачевных на Украинѣ начинаний, принесена чрез Гнѣнского, посла Лядского (яко свѣдчит Твардовскі), до Короля полского Яна Казѣмѣра невдячная от Дунчика новина, же Король Шведскій послѣ кленски Дунской поправившись, взаем Дунчика военною фортуною нахилил, и до великой приправил руины; бо под Фридризодем нагнавши его войско, взял там сто штук армат Дунских зо всею его пѣхотою” (т. I, с. 343).

Друга умова впливає з першої і посилює її як першопричину: “для якой поражки не тилко превеликіе в Королевствѣ и провинціях Дунских учинилися трвоги, але и мал не три цѣліе провинціи, то есть Голштинск, Слесвѣцк и Ютланд отгорнулися от него Дунчика”. В пошуках виходу із скрутного становища головний герой літописної розповіді “Сам зась любо есть паном около морского брегу, однак так значне от Шведов будучи ущербленій, просил прилежно себѣ от Поляков о скоріе и достаточніе войсковіе послилки; бо еслиби иначей было, то мусить он, Дунчик, хочъ при неслушних способах и кондиціях з Шведом прійти до згоди” (там же). Отже в опис відносин між Дунчиком і Шведами втягується Польща.

Літописна розповідь далі переключається на характеристику ситуації в Польщі. Король польський на звернення до нього Дунчика виявляє готовність допомогти “Якая вѣдомость велце тогда Поляков засмутила и нѣби мечем проразила, слышачи таковое Шведское над Дунчиком благополучіе. По якой вѣдомости

зараз Король Польській з сенаторами своїми совѣтовал, яковим би способом тому благополучію Шведському в далшой на Дунчика войнѣ учинити препятіє” і дає розпорядження своєму війську “йти в Померанію; однак для наступившої тогда зими, з превеликими снѣгами и морозами, войскам Нѣмецким з кватер зимових и издеб теплих, а Великополякам з домов своїх виходити и в Померанію машировати не схотѣлося” (там же). Це зобов’язує його звернутися до своєї ради, на якій було вирішено “до марта 20 пождати, на остатнюю резолюцію Короля Венгерского, между Поляками и Шведом миротворцем бывшего” (там же, с. 344).

Не одержавши підмоги від поляків, Дунчик “мусѣл чрез посла Ангелского просити Короля Шведского о покой и трактат, якіи и состоялся на том:” (там же).

Літописна розповідь, таким чином, в аналізованому розділі першого тому має рамкову структуру: на початку вказується, що назріла необхідність укласти мирний договір між шведським королем і Дунчиком, а закінчується повідомленням про те, що такий договір вже укладено. Ця змістова рамка виявилася придатною для того, щоб на її фоні охарактеризувати міждержавні стосунки більшості країн тогочасної Європи.

Початкова частина цієї рамки сформульована так, щоб при її читанні відчувалася тривога перед майбутнім. Внутрішньорамкова розповідь продовжує нагнітати читацьку тривогу за рахунок поступового накопичення в описі подій, несприятливих фактів щодо відносин міждержавного характеру. Під кінець внутрішньорамкового змісту складається враження наявності екстремальної ситуації. Зміст кінцевої частини рамкової структури констатує розв’язку у вигляді мирного договору.

Пронумеровані пункти договору в таких місцях текстових блоків протистоять літописній розповіді, яка ведеться від початку розділу. Зміст перелічуваних пунктів характеризується заспокоєним тоном логічно строгої імперативної форми викладу “Же Брамберскіе мают на своим мѣстцу zostавати, а Кролеве обадва сполне з собою заключают покой на вѣки не взрушоній, и жаден з них без вѣдома и согласія з собою нѣзким єднатися не мѣют...” (там же), хоч у них відзначаються, як правило, ті самі факти, про які з тривоگوю йшлося в літописній розповіді, що передує договорі.

Описувані С.Величком мирні договори різні за кількістю учасників, за територіальною масштабністю поширення їх юридичної сили, за глибиною охоплення сфер суспільно-політичного життя, а звідси й за історичною вагомістю як літописного факту. Цим, очевидно, пояснюється і різна кількість пунктів, в яких розкривається суть договору, різний обсяг питань, об'єднаних під одним пунктом, та різний спосіб їх словесного вираження. Але при всій різноманітності структурної організації тексту в цій частині літописної розповіді знаходимо й спільне.

В першому пункті найчастіше формулюється умова договору – становлення миру: “Жеби Ракочій без жадной своей присади Короля Полского з его сенатом впред перепросил за тое, иж войну поднесл на него несправедливое, розорвавши ним союз сприсяглій” (т. I, с. 283), “Напред всего знести Унѣю, и прочь Римскую и Грецкую терпѣти релѣгію” (т. I, с. 335), “Мѣет быти между Королями Полскими з одной стороны и его федератами, а з другой стороны Шведским и его потомками – вѣчній и ненарушаемій покой от того часу” (т. I, с. 443).

Майже в усіх випадках визначаються обов'язки тих, хто укладає договір: “Не будет еден до другого жадной видѣти урази, а до порознення і неприязни давати оказіи, а ни без согласія з собою жаден з них в жадніе трактати, з жадним неприятелем вдаватися будет и жадних войскових послілков давати ему не мѣет; но приязнь нинѣ заключаемую взаемне и вѣрне между собою додержати и заховати маѣт” (т. I, с. 443). Обов'язки розподіляються щонайменше на дві групи: а) які стосуються ліквідації наслідків переддоговірних подій та б) якими окреслюються правила поведінки договірних сторін у майбутньому.

Перша група обов'язків формулюється здебільшого в кількох пунктах і стосується звільнення відповідної території і повернення зброї. До першої групи обов'язків належали й заходи, які стосувалися процедури відправлення війська, хворих та поранених із звільнюваної території.

Окремими пунктами в літописній розповіді оформлялися умови повернення пограбованого майна, і що дуже важливо, в них ставилася вимога повернути архівні рукописні документи та фонди бібліотек (“Церкви и кляштори старожитніе зо всѣми провентами

да зостанут Козакам привернени. А жеби под завѣдованем не были свѣцким, для того да имѣют свои академіи и науки, архивы и друки” – т. I, с. 335; “Также палацу Кролевского вещи и оздобы, метрики скарбовіе, писма канцеляріей, городскіе земскіе книги без жадного нарушенія на своих мѣстцах зостатися мѣют” – т. I, с. 286).

Що стосується обов’язків договірних сторін у майбутньому, найхарактернішою є вимога вірності, взаємодопомоги і заборона порушувати договір.

Ми знову зіткнулися із змістовою та формально структурною рамкою. Щоправда, цю текстотворчу рамку С.Величко вживає не так послідовно в перелікові пронумерованих пунктів і формулює її не так виразно, як у переддоговірній частині літописної розповіді.

В розділах зустрічається поділ літописної розповіді на непронумеровані пункти. Цей тип текстотворення найчастіше характерний для переліку осіб, присутніх при здійсненні певного акту. Простий перелік, коли присутні називаються один за одним з відзначенням їх титулів і рангів, можна продемонструвати таким прикладом: “... на сію раду призначенія и войска Запорожскаго старшина и полковники и все войско Запорожское учинили о обраніи нового Гетмана раду. И на той радѣ, по указу Великих Государей Их Царского Пресвѣтлого Величества, были бояре и воеводи:

Ближней боярин и болшаго полку дворовой воевода и царственнія неболшія печати и государственных великих и посолских дѣл оберегатель и наместник Новгородской князь Василей Василіевич Голицин,

Ближней боярин и воевода и намѣстник Псковской Алексѣй Семенович Шейн,

Ближней боярин и воевода и намѣстник Чернѣговскій князь Володимер Дмитріевич Долгоруков...” (т. III, с. 27–28).

Частіше при такому перелікові текст набуває кількарівневого членування: спочатку він ділиться на фрагменти, в яких присутні особи, поділені, приміром, за територіальною належністю, а потім за титулами чи посадами: “А на досмотре и на мѣре тих вишписанных земель и всяких угодей, з генералом и воеводою Григоріем Ивановичем Косоговим, да и з дяком Полуевктом и столником Гадяцким полковником з Михайлом Василіевичем были:

Ахтирській полковник Иван Прекрестов; из Красного кута приказні люди: Иван Гроздев; из Калантаева Микита Ширков; з Городного Яким Озеров; из Рублева Федор Андрѣев.

Гадяцького полку: обозній Михайло Борохович; судя Стефан Гречаній; асаул Михайло Кіяшка; Гадяцькій полковій сотник Тихон Подлѣской.

Полтавци: Полтавского полковника Леонтія Черняка син Лаврѣн.

Старожилиє: Федор Жученко; Стефан Кієвскій; сотник Будискій, Фома Педаненко; Михайло Даниленко; а там Федор Пугач, Федор Сулима, Павел Семенов, Петро Жученко, и прочіє з полков и городов многіє люди, на том розѣздѣ будучіє, именами пописаніє” (т. II, с. 522).

Текстотворче оформлення внутрішньорозділових мікротем

Однією з найхарактерніших особливостей літописної розповіді С.Величка є те, що основний зміст кожного розділу починається з визначення року: “Року от раздѣленія стихій 7183, а от пеленами в Вифлеємѣ Младенца, небо облаки повивающаго 1675 года” (т. II, с. 357–358). Тому в членуванні Літопису на розділи можна вбачати аналогію до поділу Лаврентіївського, Іпатіївського та інших попередніх літописів на літописні статті. Дана традиційна особливість текстотворення сполучається в Літописі С.Величка ще з одною традиційною особливістю – з внутрішньостатейним *нагадуванням року*, яким озаглавлена літописна стаття. Ця текстотворча формула починається, як правило, з вказівного займенника – частіше *того* або рідше *сего* і слова *лѣта* або *року*. В літописі С.Величка вона може зустрічатися по кілька разів на сторінку і в кількох варіантах. Так, на с. 191 першого тому вона вжита чотири рази: “Того-ж 1654-го року...” (два рази), “Того-ж лѣта...” і “Того-ж року...”.

Формула нагадування року виконувала інші текстотворчі функції в структурній організації літописної розповіді, ніж формули, якими вводилися в розділ ілюстративні документи, таблиці, списки тощо. Останні в літописній розповіді належать до категорії таких, якими характеризується опис однієї

внутрішньорозділової теми: ілюстративні документи підтверджують достовірність літописної розповіді, таблиці підсумовують сказане до них, фрагменти тексту розділу з перелічуваними пунктами сприяють продовженню літописної розповіді в стиснутому, тезисному вигляді. Формула ж нагадування року виступає засобом переходу від однієї внутрішньорозділової теми до іншої. Наприклад, у дев'ятому розділі другого тому літописна розповідь починається з характеристики поведінки Брюховецького, спрямованої на виселення з Гадяча та інших підвладних йому міст представників російського царя. Розповідь ця закінчується так: “З Полтави зась, города Украинского Малоросійского, за порадою и совѣтом людей умних, випроважено воеводу з людмы ратними до Рублювки и Калантаева, без жадного кровопролитія, в цѣлости, вещи тилко их себѣ от них поотбѣрали”(т. II, с. 161).

Цілком зрозуміло, що цар Олексій Михайлович розцінив цю поведінку Брюховецького як зраду. Так, щоб перейти до опису заходів російського царя, С.Величко використав формулу нагадування року: “Того року было Благовѣщеніе Пресвятой Богородици по свѣтлом Воскресеніи Господнем, в середу Свѣтлую, ея же нощи снѣг изобилній випал, чрез чтирь недѣлѣ лежал по Воскресеніи Господнем, и так было холодно же птахи и скоти мерзли. На веснѣ зась, розгнѣвавшись Великій Государь Царь Алексій Михайлович на Гетмана Бруховецкого...” (там же, с. 161).

В наведеному прикладі формула нагадування року сполучається ще з однією формулою, широко використовуваною східнослов'янськими літописцями – формулою констатації надзвичайних чи стихійних явищ природи. Такого типу явища, як наведене в даному випадку, служили літописцеві для підсилення осуду вчинків головних героїв своєї літописної розповіді.

Формули констатації природних явищ в структурній організації тексту виконували функцію зосередження читачької уваги на тематичному переході літописної розповіді.

Ілюстративні документи та їх зв'язок з літописною розповіддю

Досі ми розглядали принципи поділу літописної розповіді на формально і за змістом структуровані типи текстотворчих

фрагментів. Тепер спробуємо коротко проаналізувати способи структурної організації текстових блоків ілюстрованих документів. На розгортанні тексту в листах, універсалах, грамотах тут не будемо зипунятися, зауважимо лише, що це послідовна, плавна розповідь без застосування спеціальних ознак рубрикації та поділу на пункти. Від названих ілюстративних документів принципово відрізняються договори з приводу тих або інших суспільно-історичних подій.

Тут теж викристалізовується текстова рамка, основний зміст якої полягає в констатації укладеного договору. Його внутрішній текст складається з пунктів, що в Літописі називаються статтями.

Кожна стаття обох частин договору має словесну нумерацію і словесно виражений заголовок. Основний текст договірної статті теж ділиться на дві частини: *імперативну*, з якої починається стаття (Щоб гарматѣ войсковой быти в Корсуні, и весь повѣт дати на виживлене и на всю оправу до гармат. А на послузѣ при гарматѣ zostавати обозному, асаулу, хоружему, писару... – там же, с. 408), та *підтвердну*, або *присяжну*, частину, яка є досить стандартизованою кінцівкою (И по сей статьи Царское Величество пожаловал, велѣл быти по их челобитью – там же, с. 407).

Імперативна частина за словесним вираженням і довжиною тексту має багато варіантів, оскільки зміст її стосується багатьох тем, і кожна з них вимагає своєї словесної реалізації. Пор., наприклад: “Чтоб полонени на обѣ стороны были свободни: а хто похочет волею быть, и тѣх на обѣ стороны не неволить” (там же, с. 417) та “Чтоб во всѣх городах з войтов, з бурмистров и з мѣщан корми и подводи имать тѣм людем, которіи послани будут от Великого Государя к Гетману войска Запорожского...” (там же, с. 419–420).

В імперативній частині формуються здебільшого пільги та привілеї: “Прежде сего от Королей Полских никакова гоненія на вѣру и на волностих не было, всегда всякого чину свои волности имѣли, и для того они вѣрно служили...” (там же, с. 410–411). Трапляються також випадки, коли в статтях сформульовано обов’язки: “Гетману послов и посланников и гонцов, из окрестних и ни из которых господарств, к себѣ не пріймать; и против тѣх присилок в окрестніе и ни в которіе Государства, послов же и посланников и гонцов от себе не посылати...” (там же, с. 409).

Спільна ознака цієї частини усіх договірних статей полягає у вживанні імперативних конструкцій типу “должни... направляти” (с. 406), “имѣній Козацких щоб никто не отнимал...” (с. 407), “Що-б гарматѣ войсковой быти в Корсуни...” (с. 408), “Гетману послов и посланников и гонцов... к себѣ не пріймать...” (с. 409) та ін.

У першій половині договірні статті закінчуються підтвердженням. Фактично це текстотворча формула-штамп: “И по сей статьи Царское Величество пожаловал, велѣл быти по их челобитью” (там же, с. 406, 407, 411, 420). Інколи в цій формулі допускалося варіювання: “И по сей статьи бояре приговорили быть по их челобитью “(там же, с. 408),” И по сей статьи Его Царское Величество Гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское пожаловал, велѣл быть по их челобитью” (там же, с. 406). У двох випадках після формули-штампа викладаються ще умови виконання того, про що йдеться в імперативній частині статті: “Сей статьи Его Царское Величество пожаловал, велѣл быть по их же челобитью. А быти-б урядником в городѣх, войтом, бурмистром, райцом, лавником; и доходи всякіи денежніи и хлѣбніи збирати...” (там же, с. 406).

У другій половині договору імперативна частина представляє в основному формулювання обов’язків (“Гетману-ж быть вѣрну и на вѣки неотступну, и ни на какіе Лядскіе прелести непрельщаются, также и про Московское Государство никаким ссорам не вѣрити...” – там же, с. 412), а кінцівка – формулу-штамп присяги, яка в повній своїй матеріальній реалізації зустрічається в багатьох договірних статтях: “И Гетман и полковники и вся старшина и чернь на радѣ вслушав сію статью, приговорили быть сей статье так как написано” (с. 412–415, 417, 419, 420).

Як і в першій частині договору, формула-штамп допускає варіювання: “И Гетман и полковники и вся старшина и чернь, на радѣ вслушав сіе статью, приговорили быти так, как та статья написана” (там же, с. 411). Знову ж таки у двох випадках кінцівка деталізує ті обов’язки, які бере на себе сторона, що присягає.

Імперативна частина договірних статей другої половини документа має значно менш стандартизований текст, ніж кінцівка. В ній спільним буває тільки морфологічна та синтаксична структура імперативних конструкцій: “..будет всегда...со всѣм войском быти

готову..." (с. 411), "Без указу и повелѣнія... никуди не ходить..." (с. 412), "В городах же и мѣстах и мѣстечках... залогам не быть..." (414), "Чтоб измѣнника... и войско отдали..." (с. 415) та ін.

Основні ознаки структурної організації авторського тексту

Текст літописної розповіді становить ієрархічно організовану *відкриту структуру* й базується на *ритмомелодиці* свого розгортання. Одна з найхарактерніших особливостей відкритості літописної розповіді полягає в тому, що всі одиниці, будучи структурно автономними, можуть реалізуватися в ній тільки як елементи довшої текстотворчої одиниці.

Найменшими одиницями в літописній розповіді ми розглянули *мовленнєві такти*, текстотворча автономність яких залежить від словесної реалізації та граматичного оформлення слів і міжслівних зв'язків. У формуванні змісту літописної розповіді мовленнєві такти використовуються як засіб протиставлення головного і другорядного, увиразнення головного на фоні другорядного.

Матеріальна реалізація мовленнєвих тактів на письмі представляє їх внутрішню структуру. Маючи автономну текстотворчу будову, мовленнєві такти в літописній розповіді об'єднуються в довші текстотворчі одиниці – *колони*. За допомогою колонів виражаються *думки* як автономні одиниці змісту літописної розповіді.

Будова колонів складається з трьох частин: початкової, центральної та завершальної. Між мовленнєвими тактами у початковій частині колону переважають контактні текстотворчі зв'язки, у центральній контактні зв'язки співіснують з дистантними, а в завершальній найхарактернішими є дистантні зв'язки. Відзначені особливості текстотворчих зв'язків між мовленнєвими тактами колону пояснюються тим, що початкова і завершальна частини створюють певну структурно-смыслову рамку для його центральної частини. Структурною та смыслову рамками відзначаються й одиниці інших рівнів текстотворення літописної розповіді.

Колони в літописній розповіді об'єднано в *періоди*, будова яких залежить від кількості та характеру колонів. Поєднання колонів у періодах відповідає в основному правилам послідовного розгортання

тексту на основні причинно-наслідкових відношень між думками, за допомогою яких характеризуються описувані факти об'єктивної дійсності.

Відкритий характер структурування літописної розповіді – це та ознака поступовості розгортання тексту, завдяки якій в будь-якому місці авторського висловлювання можна вклинювати чужий текст. Щоправда, в авторській розповіді для вклинювання чужого тексту мусять бути текстотворчі умови, а чужий текст має бути придатним для відповідного місця авторської розповіді.

Стародавні та середньовічні суспільнознавчі книжкові твори первинної наукової літератури при поєднанні свого і чужого текстів широко використовували в авторській розповіді прийоми обриву та розриву її послідовного розгортання. Обидва ці прийоми на час, приміром, С.Величка мали вже спеціальні формули. *Формула обриву* використовувалася тоді, коли чужим текстом виступав в основному ілюстративний документ, яким автор хотів підтвердити максимальну достовірність своєї розповіді, і документ подавався під кінець текстового блоку. *Формула розриву* використовувалася тоді, коли ілюстративний документ вставлявся всередину авторської розповіді. В авторському тексті вона виступала в парі з *формулою прив'язки*. Місце їх в авторській розповіді функціонально лімітоване: формула розриву передувала ілюстративному документові, а формула прив'язки використовувалася за документом.

Авторська розповідь обривається формулою розриву і до попереднього тексту прив'язується ілюстративний документ, а формула прив'язки відкриває нове розгортання авторської розповіді і прив'язує її до ілюстративного документа. Таким чином, формула розриву та формула прив'язки належать до двох віддалених один від одного, але таких, що йдуть один за одним, фрагментів авторської розповіді.

Коли при розриві авторської розповіді даються два ілюстративні документи, між ними може вставлятися *авторська текстова прокладка*. Одна з найспецифічніших особливостей таких прокладок полягає в тому, що, незважаючи на малий розмір свого тексту, вони поєднують у собі і формулу розриву, і формулу прив'язки. Позиційна обумовленість цих формул при одному

документові робить їх текстотворчо та структурно спрямованими одна на одну. Формула розриву, що стоїть перед ілюстративним документом, спрямована на формулу прив'язки, а формула прив'язки, тому що вона слідує за ілюстративним документом, – на формулу розриву. Обидві вони створюють рамку для ілюстративного документа, а отже, належать до однієї текстотворчої одиниці.

В авторських прокладках між ілюстративними документами ці формули опиняються в протилежному порядку розташування: формула прив'язки, як така, що відноситься до першого ілюстративного документа, передує формулі розриву, яка орієнтована на другий документ. Отже дані текстотворчі формули у прокладці структурно спрямовані одна від одної і виступають як засоби формування різних, хоч і однопланових, текстотворчих структур.

Послідовність розгортання авторського тексту порушується і використанням у ньому таких перелічувальних конструкцій, які оформлено в окремі пункти авторської розповіді. Найчастіше в цих місцях Літопису С.Величка характеризуються воєнні сутички, що завершувалися укладанням міждержавних мирних договорів. Пункти могли нумеруватися і подаватися без нумерації. Передуюча пунктам авторська розповідь розгорталася за спеціальною схемою і в такий спосіб, щоб опис подій підводився до кульмінаційно необхідної розв'язки.

Розгортання авторського тексту перед пунктами закінчується спеціальною текстотворчою формулою, яку ми назвали *формулою розв'язки*. Оскільки авторська розповідь розгортається шляхом нагнітання несприятливих фактів і змалювання безвихідного становища, формула розв'язки, констатуєчи укладання мирного договору, виступає містком, по якому авторська розповідь переходить з одного реєстру розгортання тексту на інший. В пунктах уже заспокоєним, але імперативним тоном перелічуються умови розв'язання безвихідності. Структурно формула розв'язки переключає читача із зв'язної розповіді на перелік, виражений у вигляді пунктів.

Формула розв'язки подібно до формули розриву в авторській розповіді наукового твору виступає тільки в парі з формулою

прив'язки. Перелічені формули служили текстотворчими засобами структурної організації таких фрагментів авторської розповіді, якими в Літописі С.Величка розкривалися мікротеми. Поряд з цими формулами всі літописці широко користувалися *формулою нагадування року*, винесеного в заголовок конкретної літописної статті. На відміну від попередніх текстотворчих формул, формула нагадування року служила засобом поділу авторської розповіді в літописній статті на мікротеми. Наприклад, в “Повісті” під 6594 р. подається така літописна стаття: “В лѣ(то) .г. Ф. Чг. Св(я)щена бы(сть) ц(е)ркы с(вя)т(о)го Михаїла. манастиря Всеволожа. митрополитом Иваном. и еп(иско)пы. Лоукою. Исаием. Иоано(м) а игуменьство тогда держащю того манастиря Лазареви. того же лѣта. иде С(вя)тополк. из Новагорода. к Турову жити. в се же лѣ(то) оумре. Никон. игоумен. Печерскыи. в се же лѣто взяша Болгаре Муро(м).” (Лаврент.летоп., 207).

Перша мікротема в цій літописній статті стосується посвяти церкви святого Михаїла, друга – переселення Святополка з Новгорода в Турів. Третя мікротема повідомляє про смерть ігумена Никона, а в четвертій йдеться про те, що болгари взяли Муром.

Формула нагадування року нерідко сполучалася ще з однією текстотворчою формулою – *формулою констатації стихійних природних явищ*. Остання використовувалася літописцями для підсилення осуду описуваних подій та для затримування читацької уваги на мікротематичному переході.

Ми зупинилися лише на невеликій кількості ознак розгортання тексту стародавніх наукових суспільнознавчих книжкових творів. Проте й такий аналіз структури тексту показав, що давньоруські та староукраїнські літописи в цілому і їх авторська розповідь добре розбудовані і були текстотворчо високоорганізованими. В літописах широко використовувалися структурні рамки вираження текстових блоків і текстотворчих одиниць усіх ієрархічних рівнів. Це дозволяло авторам реалізувати тонку логіку свого викладу.

Літописний текст багатий на різноманітні текстотворчі формули і здатний до опису будь-яких суспільних явищ з будь-якою деталізацією їх висвітлення.

Розділ IV

КНИЖКА І ТОМ

Вторинна наукова література

Що стосується художнього оформлення, то серед рукописних наукових творів чи не найбільше пощастило вторинній науковій літературі, змістовно-інформативна специфіка якої полягає в багатоаспектності, а спосіб викладу – в орієнтації на відносно легку доступність для сприймання написаного широким колом читачів. Вторинна наукова література ставить перед собою одне з основних завдань інформувати та популяризувати знання, описані первинною науковою літературою.

В дослідженні історичного розвитку стилів і жанрів врахування цієї особливості вторинної наукової літератури є важливою в багатьох відношеннях. Перед лінгвістами стоїть необхідність, з одного боку, вивчати специфіку мовних, мовленнєвих і текстотворчих засобів існуючих інформативних та популяризаторських жанрів, а з другого – сприяти розвитку цих і нових жанрів, їх доступності та художності викладу, привабливості і зрозумілості висвітлення наукових проблем, які зайняли помітне місце чи одержали високу оцінку в первинній науковій літературі.

Звичайна логіка мислення підводить до міркування, за яким вторинна наукова література могла виникнути тільки після відповідного розвитку первинної наукової літератури. Адже інформувати про наукові знання або їх популяризувати можна тоді, коли вони не тільки існують, а й накопичені в достатній кількості, і коли з'являється соціально обумовлена потреба їх вторинної наукової обробки. Сама вторинна наукова література може розвинутися тоді, коли визріває практична необхідність у ній, і особливо тоді, коли суспільство досягає такого рівня свого

розвитку, при якому і потребує вторинну наукову літературу, і підготовлене для її сприймання.

За таких умов логічно припускати, що історія розвитку вторинної наукової літератури має бути коротша за історію первинної, що умови розвитку вторинної літератури, як правило, диктуються розвитком первинної. Проте історичний розвиток науки в найзагальнішому її вияві як єдиного світового процесу не завжди збігається з тими свідченнями, що зберегли нам найдавніші історичні писемні пам'ятки, з тим, як починався розвиток науки в конкретно визначеному місці, в конкретно визначеного народу і в конкретно заданий час.

На підставі тих рукописних писемних пам'яток, які збереглися до наших часів, точніше, які відомі сучасним дослідникам, можна було б припускати, що наукові стилі і жанри в східних слов'ян почали розвиватися з вторинної наукової літератури. Найдавнішою східнослов'янською писемною пам'яткою, яку можна зарахувати до вторинної літератури, є Збірник Святослава 1073 р. – рукописна історична писемна пам'ятка, оформлена у вигляді книжки, розміром у 266 аркушів, або 532 сторінки великого формату.

Відомий сучасний радянський дослідник і знавець східнослов'янських історичних писемних пам'яток Л.П.Жуковська справедливо кваліфікує цей науковий твір “як один із збірників енциклопедичного характеру” (Жуковская, 31). Формально енциклопедичність Збірника виражається в розбивці його тексту на короткі фрагменти, що нагадують обсяг і структуру словникових статей. Між цими фрагментами немає ознак безпосередньої взаємозв'язаності. За змістом вони становлять собою завершені автономні тексти, що підкреслюється й спеціальним заголовком, який передує кожній енциклопедичній статті. Заголовки містять у своєму складі найменування автора, назву його твору, часто формулюється питання, на яке дається відповідь в основній частині статті.

Художнє оформлення Збірника Святослава 1073 р.

З того, що дійшло до наших часів, треба гадати, книжка була оздоблена надзвичайно розкішно. Збережений варіант Збірника

починається з високохудожньо оформлених сторінок: на всю першу сторінку намальовано сім'ю Святослава, на всю другу – Христа, третя сторінка заповнена багатою заставкою, що обрамляє фрагмент тексту, четверту і п'яту сторінки займають фронтисписи – малюнки із зображенням фасадів церков; всередині малюнка, на думку одних дослідників, розміщено цитованих у Збірнику авторів, а на думку інших – просто отців тодішньої православної церкви. В науковій літературі ця розкіш пояснюється як “прекрасне художнє вбрання” (Лихачева, 68) книжки, що була підготовлена на замовлення київського великого князя Святослава: “В лѣто ., СФПА написа Іоанн диак изборник съ. великоуоумоу князю С(вя)тославоу” (В рік 6581-й написав дяк Іоанн цей Збірник великому князю Святославу – Збірник 1073 р., с. 263 зв.).

Думається, що художня вартість цих малюнків, їх історична джерельна база, манера зображення та характер зображуваного мають велике значення не лише для образотворчого мистецтва, тому що їх роль, як і малюнків будь-якої наукової книжки, не могла обмежуватися лише декоруванням. Малюнки повинні були виконувати й певні текстотворчі функції: пояснювати більшу чи меншу частину змісту твору, доповнювати словесні висловлювання або ілюструвати достовірність висловлюваного тощо. Отже, наше завдання полягатиме в тому, щоб, з одного боку, відшукати засоби, які засвідчували б пояснювальну, доповнюючу або ілюстративну функцію малюнків, а з другого боку – визначити способи розгортання словесного тексту, обумовлені наявністю цих малюнків у творі, встановити тип чи типи співвідношення між малюнками і словесним текстом книжки. Завдання – не з простих, бо цей аспект художньо-зображувальних особливостей малюнків у Збірнику досі ще не вивчався.

Однією з особливостей усіх початкових малюнків є те, що вони обрамляються птахами. Деталь, здавалось би, не має жодного відношення до структури тексту, проте, як переконаємося далі, в нашому описі вона немаловажна. На першій сторінці, де зображена сім'я Святослава, про покрайні малюнки важко говорити тому, що досить велика частина першого аркуша обірвана, а там, де залишилися краї, очевидно, багато стерлося, але пташка ще досить добре проглядається над правим плечем останньої з п'яти дорослих

фігур. Здається, що пташка була намальована і перед лівою ногою Святослава. Малюночок над плечем Святослава був нерозбірливим уже в XIX ст., бо в літографічному виданні 1880 р. на цьому місці, як і у виданні 1983, знаходиться невиразна пляма.

Добре збереглися сліди від павичів, яких у давнину відносили до райських птахів, на малюнку Христа з обох боків голови. Сліди намальованого з обох боків його ніг у принципі теж можна було б звести до птахів, але переконливих аргументів для цього у нас немає. Рамку похвали та перший фронтиспіс обступають по десять птахів, довкола другого фронтоспіса розташовано вісім птахів, а першу текстову сторінку із заставкою обрамляють шість птахів. По десять птахів обступають фронтиспіси й на 128 та 128 зв. сторінках. В.Д.Лихачова спосіб зображення на малюнках Збірника пов'язувала з візантійською традицією оформлення книжок, але “введення на полях птахів та тварин, які роблять кожен аркуш ще більш нарядним” (Лихачева, 72), за її свідченням, належить тільки до східнослов'янських рис, а ми б сказали – до текстотворчої специфіки аналізованого твору.

Звертання до символіки птахів досить частотне і в словесному тексті Збірника при поясненні причин душевних станів, при трактуванні розумової діяльності, очевидно, маючи на увазі аналогію між птахом і душею, птахом і думкою, а нерідко між птахом і небесною силою: “нѣ и яже на въздоусѣ лѣтатъ пѣтицѣ да тѣмъ оубо на вѣсток и на запад на десно же и на лѣво. опытають възлѣтания. аште и грачушти явиться кде врана оухо си приложивѣше. якы зѣло иститѣных. чаюште гатають радоуюшtesя. неже ся обрыдають окаянии тако чистааго пророчества силоу вѣлагати пѣтицам” (129 г). Немало місця відводиться поясненню безглуздості, очевидно, поширеної тоді практики використання птахів при ворожінні. В словесному тексті Збірника, наприклад, підкреслюється, що “блядь бо естъ оуже пѣтичьнии чярове. и оума нетвѣрда обличение же явное же о томъ вѣровати” (Так, обман же пташине чаклунство, і розуму не треба, щоб явно в це не вірити – 130 а).

Спостерігається одна послідовність: два фронтиспіси і сторінка, верхню половину якої займає заставка, а нижню – словесний текст, намальовано на сторінках 4, 5 і 6 та 128, 128 зв. і 129. Це дало

підставу дослідникам розглядати Збірник як книжку, розділену на дві рівноцінні частини. До цієї думки пристанемо й ми і фронтисписи та відзначені сторінки будемо розглядати як формальні ознаки першого ступеня композиційної сегментації твору.

Типологічне зіставлення фронтисписів та сторінок із заставкою в обох частинах збірника наштовхує ще на багато послідовностей, але вони вже іншого характеру. Малюнки перед першою частиною обрамлені лише птахами, тоді як довкола малюнків перед другою частиною з'являються звірі, а серед них і людина. Чи не можна було б на цій основі припускати протиставлення небесного та земного комплексів проблем, висвітлюваних у словесному тексті частин? До такого припущення нас підвели й міркування Б.А.Рибаківа про існування в християнській космогонії протиставлення сил неба – вищої сили, силам земним – життю людини та її оточенню (Рыбаков, 7).

Досить несподівано виявилась і така особливість: над вежами фронтисписів першої частини Збірника Святослава 1073 р. замість хрестів намальовано символ моління новгородців – сонце, в окремих місцях “з деталями хрещатого німба Ісуса Христа” (Рыбаков, 30). На вежах фронтисписів другої частини стоять хрести. Символіка сонця в XI ст., коли писався Збірник, і для того читача, якому він адресувався, могла вже й не пов'язуватися з язичництвом, хоч Б.А.Рыбаков вважає, що “частковий відступ від своєї нової віри” (Рыбаков, 25) в XI ст. серед грамотних християн міг спостерігатися. Цілком можливо, що на малюнках першої частини із сонцем як життєдайним світилом пов'язувався знову ж таки небесний ярус християнської космогонії на протигагу другій частині, де фронтисписи очолені хрестами – символом тягот земного життя.

Що це не випадкова деталь і має безпосереднє відношення до словесного тексту, свідчить хоча б початкова стаття його першої частини, яку деякі дослідники кваліфікують як вступ до всієї книжки. На сторінці 14 для підтвердження необхідності взаємозв'язку душі і тіла, без якого людина не може існувати, наводиться притча, згідно з якою людське тіло без душі “мъртво есть” (14а). Душа зіставляється із світлом сонця, розсипаним по землі: “аште бо бы не въвязано в тѣло нѣ все въ вьсомѣ въздоусть просыпано” (14в.). Людська душа, як і сонце, не обмежена тілом,

вона виходить за межі тіла через слово, через висловлювання. Звідси сонце зіставляється з розумом – джерелом мислення: “к немоу же по неиздреченоуоумоу разоумоу приєдинися не же с(о)лнце свѣтъ ин кромѣ първое бывшааго помышляи. не бо акы нестатъчноу соуштоу първоуоумоу свѣтоу” (14 б.).

У притчі тіло сонця вважається первинним – “първородными с(о)лн(е)чно же тѣло. се сътворено бы в немъ же свѣтъ” (14 б) – і його творця не треба шукати – “про кое поиска върождения с(о)лнѣчнааго вини. обряштеши не иноу соуштоу кромѣ ны на изобрѣтеныя” (там же). Тіло сонця, як і тіло людини, обмежене, але сонячне світло безкрає, як не має меж і поширення створеного слова – написаних великими людьми книг: “так оубо слово и всьждепосоуштию естъ” (15а–б).

Далі в статті наголошується на тому, що сонце за притчею єдине, але воно існує в двох іпостасях: “акы єдин свѣтъ и єдино с(о)лнце. прият и свѣтъ и примѣше тѣло. паки яко же єдин свѣтъ оубо и єдино с(о)лнце естъвъ же двѣ. ово свѣта ово же тѣлесе с(о)лн(е)чнааго” (там же). Аналогічно до сонця, християнського бога теж треба розуміти як єдиного, але існуючого у вигляді бога отця – первинної суті, здатної до породження собі подібних, бога сина – його тілесного втілення, бога духа – його розумової діяльності.

Перші два фонтисписи зображують триверху церкву. Кожна завершена колом, спертим на неї короткими ніжками. Трьома колами покриті й рамки обох заставок першої частини Збірника. Триєдина коло- чи сонцеподібна вершинність малюнків у Збірнику сполучається з колами внутрішньої орнаментики рамок та приосновних виступів, якими обрамлено знизу малюнки першої частини Збірника, що могли символізувати огорожу, тобто норми християнської моралі.

Внутрішньоорнаментальні кола в рамці першої заставки зістиковані (див. вклейку, № 5) – ознака знаменна, оскільки збігається із символікою східнослов'янського язичництва, де бог сонця забезпечував постійність і циклічність відновлюваного життя на землі, “чим виражалася складна ідея вічності, безперервності часу” (Рыбаков, 9).

Зовнішня рамка першого фронтисписа складається з кіл, поєднаних зигзагоподібним зв'язком, а в орнаменті рамки, де

вміщено авторів цитованих у Збірнику творів чи отців церкви, кола вже роз'єднані (див. вклейку). Розташування кіл в орнаменті другого фронтиспіса та другої заставки значно різноманітніше від перших, і в їх малюнку переважають візантійські трилисники в цілому або один з пелюстків, що має форму сердечка.

Вершинні кола на всіх розмальованих початкових сторінках першої частини Збірника сполучаються з райськими птахами – павичами, тоді як інші частини малюнків – з наземними птахами – курітками. Голівки павичів у всіх випадках прикрашені триверхними коронами. Це ще раз підкреслює їх винятковість серед роду птахів (див. вклейку, № 6).

Різниця в покринному обрамленні малюнків та зображенні фронтиспісів перед першою і другою частинами Збірника досить істотна.

Серед найзагальніших особливостей фронтиспісів звернемо увагу на кілька. Перший фронтиспіс складається з прифундаментної частини церкви, взятої в чотирикутну рамку. На рамку спираються три ізольовані одна від одної вежі. Їх структура триярусна, і кожен ярус має своє візерункове обрамлення. Прифундаментна частина церкви трохи ширша за купольну. Другий фронтиспіс представляє теж триверху церкву, але нижній ярус купольної частини вже злито в єдину основу, обрамлену спеціальною автономною візерунковою рамкою, і лише на її основі височіють три одноярусні вежі. Прифундаментна частина церкви ширша за купольну (див. вклейку, № 7).

На третьому і четвертому фронтиспісах намальовано одноверхі церкви. Купольна частина на третьому фронтиспісі має двох'ярусну структуру, нижній ярус перекривається верхнім. Купольна частина четвертого фронтиспіса одноярусна, але в середині купола накреслюється якесь роздвоєння (див. вклейку, № 8).

Внутрішня арка прифундаментної частини церкви на всіх фронтиспісах заповнена чотирма рядами людей. У першому ряді всюди намальовано по три особи з книжкою в руках. На цій підставі їх можна було б віднести до категорії вчених, яких у давнину називали книжниками. В другому ряді стоїть по чотири особи: на перших двох фронтиспісах вони тримають у руках по хресту, що дає підставу зараховувати їх до святих церкви. На третьому і

четвертому фронтиспісах люди розташовані щільніше, тому у тих, що стоять в другому ряді, видно тільки голови, а отже, не можна говорити про наявність у їх руках хрестів.

За значимістю в тогочасному християнстві особи перших двох рядів мали належати до однієї соціальної категорії на відміну від тих, які на мініатюрах стоять у задніх третьому та четвертому рядах, бо на фронтиспісах першої частини Збірника довкола голів передніх рядів намальовані німби, а на фронтиспісах другої частини Збірника два передні ряди представлені обличчями, в той час як у людей задніх рядів зображені лише маківки голів.

Наявність німбів довкола голів осіб передніх рядів у внутрішньоаркових мініатюрах фронтиспісів першої частини Збірника і відсутність їх на фронтиспісах другої частини Збірника навряд чи випадкові. Нам здається, що це ще одна ознака прив'язування малюнків до словесного тексту: на перших двох фронтиспісах намальовано творців чи представників християнської ідеології, а на інших двох – тих книжників і служителів церкви, які по-християнському інтерпретували світське життя, норми світської моралі. Тим паче, що перша частина Збірника присвячена характеристиці філософських основ християнської релігії, а друга стосується пояснення в основному земного життя та історії розвитку християнства.

Хоч третій фронтиспіс представляє одноверху церкву, нижня його частина, як і триверхої церкви на перших двох фронтиспісах, взята в прямокутну візерункову рамку і теж є ширшою за купольну частину. З обох боків купола з нижньої прифундаментної прямокутної рамки виростають триповерхові рослини, завдяки чому ілюзія триглавості ще повністю не стирається. На відміну від перших двох фронтиспісів візерунок прифундаментної рамки з обрамленням вежі повністю збігається. На наступному, четвертому, фронтиспісі прифундаментна частина зливається у своїй ширині з купольною. У них навіть одне безперервне обрамлення.

Мініатюра авторів цитованих творів чи отців церкви на всіх фронтиспісах узята у візерункову рамку, яка нагадує арку. На першому та другому фронтиспісах арка займає всю ширину їх прифундаментної частини. На третьому та четвертому – арка значно вужча і покриває половину всієї ширини прифундаментної частини.

Суттєвою є різниця й у зображенні позааркового поля прифундаментної частини. На першому фронтиспісі понадаркове поле дуже маленьке, оскільки центральна частина арки стикається з рамкою. В принципі понадаркове поле складається з двох фрагментів, які нагадують два трикутнички з двома витягнутими кінцями. Основний простір цих трикутників понадаркового поля заповнено двома колами.

На другому фронтиспісі прифундаментна частина прямокутну форму зберігає лише зовні. З внутрішньої сторони її рамка має власнерамкову прямокутну форму тільки у нижній своїй лінії, на яку спирається обрамлення арки. Надаркове поле зливається з полем рамки, тому на око його простір здається значно більшим, ніж на першому фронтиспісі. Надаркове поле на другому фронтиспісі розмальоване різнокаліберними колами, поєднаними в суцільний візерунок. Вони не протистоять нижній частині прямокутної рамки, а зливаються з нею в рамковий орнамент.

Рамка прифундаментної частини третього фронтиспіса характеризується тим, що коло в її візерунку поділене пополам і кожна частина відвернута від іншої. Півкола прилягають до обох боків рамки й оточені ступінчато оформленим ізольованим від інших мікропростором. Стурктура півкіл нагадує накладені одна на одну різнокаліберні пластинки. Розташування їх у візерунку рамки геометрично послідовне.

Аналогічний візерунок з півколами Б.А.Рибаков знайшов в народних східнослов'янських вишивках і пояснив його в такий спосіб: півкола позначали обмеження світу горизонтом, з-під якого і за який щодня заходить сонце. "Вдень воно рухається зі сходу на захід, а де і як воно йде вночі з заходу на схід?" (Рыбаков, 9). Денне сонце таким чином протиставлялося нічному, тому й два ряди півкіл на візерунку. Породження сонцем дня і ночі, яке "прѣже бо вьсь вьсоудоу на въздоусть просыпанъни шьстиємъ равномъ ристааше. ни дьньных мѣр разлоучааше нъ съпрятася ношги прѣход даяше" (14 в-г), автор цитованого в Збірнику твору використовує для підкреслення необхідності оволодіння християнським ученням, яке подібно сонцю просвітлює все темне і незрозуміле.

Загалом усі фронтиспіси перевантажені декором, кожна деталь якого із сторінки на сторінку послідовно змінюється, і всі малюнки

Збірника об'єднуються в динамічну композицію, символічний зміст якої цікавий, складний і багатоплановий.

Супровідні тексти книжки

Говорити про оформлення титульного аркуша Збірника Святослава не можемо, бо він не зберігся. У зв'язку з цим немає змоги характеризувати й особливості його первинної назви. Та назва, якою ця книжка позначається в сучасній науковій літературі, взята фактично з кінцівки твору, що міститься на звороті 263 аркуша: “В лѣто. **ЇФПА**. написа Іоанн диак изборник сь. великоуоумоу князю С(вя)тославоу:” В кінцівці твір називається *збірником* (изборник). Отже це жанрове визначення твору перейшло в його сучасну назву. Кінцівка наче засвідчує, що збірник підготовлено для великого київського князя Святослава. Таким чином, другий елемент сучасної назви Збірника вказує на власника книжки. Рік 1073 встановлено за початком кінцівки: “В лѣто. **ЇФПА**” де літера S із передуючим їй значком „позначала 6000, літера Ф – 500, літера П – 80, а літера А – 1. Разом ця сукупність літер вказує на 6581 р. Щоб перейти до сучасного літочислення, треба від стародавніх східнослов'янських років відняти 5508: $6581 - 5508 = 1073$. В сучасну назву Збірника Святослава включено 1073 р. тому, що до наших часів дійшов ще один аналогічний збірник, датований 1076 р.

Аналізований варіант Збірника Святослава 1073 р. представляє собою дві публікації: перша – літографічне видання 1880 р., а друга – фотографічне видання 1983 р. Збірник Святослава в обох виданнях тотожний, і словесний текст починається в ньому з двох висловлювань, які нагадують форму діалога. Перше висловлювання написано над сімейним малюнком Святослава і виражене такими словами: “:· желания с(е)рдца моего г(оспод)и не прѣзри нь :· приими ны вся и помилоуи ны :·” (До бажання серця мого, господи, не стався з презирством. Прийми нас усіх і помилуй). Синтаксична структура висловлювання і лексичне наповнення дають підставу розглядати його як звертання. Займає воно два неповних рядки. Кожен рядок взято в спеціальні багатокрапкові розділові знаки (:·). Подібне обрамлення написаного тексту можна розцінювати як позначення чужого, неавторського висловлювання, як один із способів цитування. Отже ці багатокрапкові розділові знаки є

формальною ознакою, за допомогою якої підкреслено, що обрамлене ними висловлювання приписане укладачем збірника великому князю Святославу.

Друге висловлювання написане над Христом, зображеним на наступній сторінці. Воно обрамлене ускладненим розділовим знаком (:·:), ніж звертання Святослава. Можливо, цим автор і намагався підкреслити, що відповідь Христа на звертання Святослава вагоміша. Зміст відповіді виражено так: “буди христолюбивѣи д(у)ши твоє и в отмыщение вѣньцемъ в непрѣбръдомыи вѣк вѣком иминь” (Будь христолюбивим в душі своїй, і відплачено буде тобі вінком в нескінченний вік віків, амінь).

Безпосереднього відношення до змісту книжки цей фрагмент діалога між Святославом і Христом наче не має, але його можна розглядати як прообраз *епіграфа*, який дійшов у наукових творах і до наших днів. Тоді в такій функції він входить до складу супровідних текстів наукової книжки.

Оскільки зображення сім’ї Святослава і Христа представлене на двох сторінках у формі розвороту, розміщеного на самому початку книжки, можна було б вбачати в ньому і прообраз *форзаца*.

Висловлювання Святослава і Христа навряд чи випадкові або просто ритуальні. Більш ймовірно, що вони впливають з конкретного життєвого факту і зумовлені Святославовим порушенням заповіту батька – Ярослава Мудрого, який Київський престол залишив старшому синові Ізяславу, а Святослава відправив князувати до Чернігова. У 1073 р. Святослав вигнав з Києва Ізяслава і сам зайняв великокняжий престол, що за свідченням “Повісті” жорстоко засуджувалося: “С(вя)тослав сѣде Киевѣ прогнавъ брата своієго. преступивъ заповѣдь отню. паче же Б(о)жью. велиш бо естъ грѣ(х) преступающе заповѣдь о(т)ца своєго” (61 зв.).

Святослав, таким чином, звертається до Христа і просить прощення: “До бажання серця мого, господи, не стався з презирством. Прийми нас усіх і помилуй”. Христос, символізуючи правителів тодішньої православної церкви, відповідає Святославу: “Будь христолюбивим в душі своїй і відплачено буде тобі вінком в нескінченний вік віків, амінь”.

Наступний супровідний текст книжки вміщено в спеціальну

подвійну прямокутну рамку, художньо оформлену із зістикованих розмальованих кілець (див. вклейку, № 9). Сторінку довкола прикрашають птахи і сонце-кола. Текст, вміщений у рамку, дослідники кваліфікують як *похвалу*, зміст якої оспівує Святослава – освіченого і великого книголюбця: “и събора дѣля многочъстныхъ. б(о)ж(е)ствѣнныхъ книгъ всѣхъ. ими же и своя полаты испълнь”. “Похвала”, на думку дослідників, відзначається риторичною обробкою і справляє враження високопоетичного твору (див. Лавочкин, 11).

У принципі, не заперечуючи високу риторичну форму “Похвали”, про що свідчить і її початок – “Великии в князих князь С(вя)тослав. вѣжделаниемъ зѣло вожделав”. (Великий князь Святослав бажанням сильним забажав), – нам хотілось би звернути увагу й на її чисто діловий зміст, на підкреслення того, що Збірник був задуманий Святославом як книжка, в якій мали перекладатися іншомовні слова та розтлумачуватися незрозумілі місця християнських книг. Далі “Похвала” продовжується так: “держаливыи в(ла)д(ы)ка. обавѣти. покрѣвеныя разоумы в глубинѣ многострыпѣтъныхъ сихъ книгъ. прѣмудраго Василя вразумѣхъ. повелѣ мнѣ нем(у)дроу вѣдию. прѣмѣноу сътвори(т)и рѣчи инако...” (Володар вирішив розтлумачити незрозумілі думки, що є в глибині дуже складних цих книг премудрого Василя, і доручив мені нехитре завдання: перекласти ці слова). Дяк Іоанн узявся за доручену справу і “акы бѣчела любодѣльна. съвсяко(го) цвѣта псаниго събѣрав акы в єдинъ сътъ”. (Як працелюбна бджола, з кожної квітки написаного я зібрав наче в один стільник). Отже “Похвала” цілком і повністю виконувала функцію й *анотації*, тим більше, що в продовженні підкреслюється практичне значення книжки: завдяки перекладові і витлумаченню неясних місць Святослав “мысльное отцевское (?) проливает акы сътъ сладѣк. из оуст своихъ прѣд бояры. на вѣразоуминіє тѣхъ. мыслѣмъ. являяся им новыи Птоломѣи” (батьківські думки ллє, як солодкий стільник, із своїх уст перед боярами і на порозуміння тих думок являється їм новий Птолемей).

Текст “Похвали” повторюється в кінці Збірника. Щоправда, тут його розташування на сторінці має форму “*змісту*” до книжки. Досягнена така форма тим, що кожен мовленнєвий такт починається з нового рядка і з ініціальної літери:

Великыи въ князих,
князь С(вя)тослав.
Вожделаниємъ зѣлю
вожделав... (263 зв.).

Ще одна цікава особливість кінцевого варіанта похвали виявилася в тому, що тут є й текст, який на початку Збірника знаходиться над малюнком Христа і виконує там роль відповіді на звертання Святослава.

Після другого варіанта “Похвали” на сторінці 264а починається “Лѣтописецъ вѣкратцѣ от Августа даже и до Константина”, в якому даються відомості про роки царювання 88 античних правителів і дещо про їх долю: “Оуеспасианос. лѣ(т) .І. при семь Іероусалим полонен бысть: ~ ” (Оуеспасіанос, років 10, при ньому Єрусалим був захопленим – 264б), “Александрос. лѣ(т) .ІІ. прі семь раширися б(о)жие слово и хрістиане: ~ ” (Александрос, років 13, при ньому розширилося божє слово і християни – 264в–г), “Феодора с с(ы)номъ своимъ лѣ(т) .ІД. изгънана бы(сть) о(т) с(ы)на своего. и Варды брата своего та постави с(вя)тыя иконы: ~ ” (Феодора із сином своїм, років 14, вигнана була сином своїм і братом Вардом; вона поставила святі ікони – 266а).

“Літописець” виступає цілком необхідним додатком до Збірника: наведені в ньому відомості сформульовані так, наче відповідають на питання, що могли виникати при читанні основного тексту Збірника. Наприклад, у статті із заголовком “О с(вя)тых и мирьскихъ шести съборѣхъ” говориться, що “Първыи събор бысть оу селенья в Нике и съшьдъшиихся .ТІН. с(вя)тых о(те)ць. при Константиѣ великааго ц(а)рства. ємоу же старѣйши бѣша Сел(и)вестр папа римьскыи. Митрофан Константинограда. Александр Александрьскааго. Єустафий Антониохина. Макарии Єроусалимьскыи...” (Перший собор був у поселенні Ніка з участю 318 святих отців при царстві великого Константина. В нього старійшинами були папа римський Селиверст, Митрофан Константиноградський, Александр Александрійський, Єувстафій Антіохін, Макарій Єрусалимський. . . – 236–в). Підкреслення того, що перший собор відбувався при Константині, цілком закономірно викликає кілька питань. Одне з них – встановити, при якому саме

Константині, оскільки їх було більше одного, в який саме час, бо ні один з Константинів не був на престолі тільки один рік. Тому така довідка, яку можна прочитати в “Літописці” про Константина, прямо відповідає на поставлені питання: “Константин великийи. лѣ(т) .ЛѢ. въ . К . его лѣ(т). бы(сть) с(вя)тыи пьрвыи събор. иже в Нікеи. на ариа. в .КА . его лѣ(т). посылѧ м(а)ти его Елени. в Іероусолим. възискат чьстьнааго дрѣва. в .КВ. лѣ(т). приде ц(а)р(и)ца Елени. о(т) іерусалима в .КГ. лѣ(т) его оумьре ц(а)р(и)ца Елени. и погребена бы(сть). в домоу с(вя)т(ы)х ап(осто)л” (Константин великий, 32 роки. В його 20 років був перший святий собор у Нікеї на Арії. Коли йому було 21 рік, він відправив свою матір Елену в Єрусалим шукати животворящий господній хрест, в його 22 роки цариця Елена прийшла з Єрусалима, в 23 роки цариця Елена померла, похована в будинку святих апостолів – 265 а).

Отже “Літописець” можна трактувати як *ономастичний покажчик до книжки*. Текст “Літописця” займає трохи більше чотирьох сторінок книжки.

“Змісту” вся книжка не має, не має його й перша частина Збірника, а той “Зміст”, що подано до другої частини (на сторінках 123–127), будемо аналізувати нижче.

Крім перелічених типів супровідних текстів, у Збірнику є ще кілька приписок. Перша приписка зроблена після знака завершення першої частини. Складається вона з незакінченого речення і займає 5,3 рядка 122г аркуша: “Благовѣрныи ∴ бы х(рис)толюбивыи и священныи еп(иско)п : Дионисии. первое болшимъ бы(сть) должен. штое“. Приписка починається з ініціала, досить багато розмальованого.

Дві приписки одну за одною зроблено на сторінці 263зв. після знаків завершення тексту другої частини Збірника:

а) “А коньць всѣм книгамъ. оже ти собѣ нелюбо. то того и друоугоу не творити: ”;

б) “В лѣто ., **СФПА**. написа Іоанн диак изборъник съ. великоуоумоу князю С(вя)тославоу: “.

Другу приписку ми вже проаналізували, а перша цікава тим, що передбачала написання ще й другої книжки.

На останній сторінці книжки, після “Літописця” є такі приписки:

- а) “тягался Томидъ (?/) со дѣвы с
 есмы так. ат ть год
 до Дмитрова д “
- б) “ък
 датхъ
 є
 ит
 го” (266 б).

Текстотворчі ознаки оформлення тому

Сучасні читачі звикли до того, що великі за обсягом наукові чи літературні твори діляться на томи. Зокрема, ми маємо багатотомні словники, енциклопедії, академічні курси історії, сучасної граматики тощо. Видавниче оформлення тому найчастіше збігається з оформленням окремої книжки. Тлумачний Словник української мови (в 11-ти томах) значення слова *том* фактично ототожнює з *книжкою* – “Частина якого-небудь твору, збірки творів, видання, яка *становить окрему книжку*, а також *окрема книжка якогось твору*, збірки творів, видання... // *Окрема книжка* (в якомусь зібранні книжок; бібліотеці і т.ін.)” або з *книгою* – “ // *Взагалі велика товста книга*”. В Словнику, як бачимо, не відзначено поділу тому на книжки, проте в практиці таке явище хоч і рідкісне, але не цілком поодиноке. Наприклад, “Грамматика русского языка” (М.: Изд-во АН СССР, 1952–1954) опублікована в двох томах, а другий том – “Синтаксис” – у двох окремих книжках. Правда, книжки тут називаються частинами.

Відзначене ототожнення стосується лише матеріального оформлення *тому* і *книжки*, а за змістом ці дві одиниці розрізняються тим, що *том* позначає частину якогось твору, а *книжка* – зброшуровану в одне ціле й опрацьовану певну кількість друкованих або рукописних аркушів, а також чималий обсягом твір, надрукований окремим виданням. І *том*, і *книжка* в українській та російській мовах пов’язуються ще з терміном *книга*, який з найдавніших часів позначав одну з великих частин першого ступеня композиційної сегментації основного тексту літературного або наукового твору. З цим значенням *книги* та *книжки* ми вже

зустрічалися при аналізі первинної наукової літератури. Крім того, в давньоруських і староукраїнських рукописних пам'ятках слово *книга* і зменшувальне *книжка*, за свідченням І.І.Срезневського, позначало *літери, книгу, святе письмо, записку і том* (див. т. I, с. 1391–1394 та 1396). У Збірнику Святослава 1073 р. слово *книга* вжито в кількох значеннях. У “Похвалі” воно позначає чималий обсягом зброшурований твір або збірку творів: “И събора дѣля мно(го)чѣстныхъ божѣствныхъ кѣнигъ вѣсѣхъ. ими же и своя полаты испѣтън” (І для зібрання великої кількості божественних книг всіх, якими ж і свої палати заповнив). Поряд з цим значенням *книга* могла вживатися для вказівки на “висловлювання”: “Егда чѣтеши книги, не тѣшися бѣрзо ошгисти до другѣя главизны. нѣ поразоумѣи что гл(агол)ють книги и словеса та” (Коли читаєш книжки, не спіши переходити до інших розділів, а зрозумій, про що йдеться в тих висловлюваннях і словах) – 186 г. Перша реалізація слова *книги* в наведеному прикладі близька до першого значення сучасного українського *книжка* – “Зброшурована в одне ціле й оправлена певна кількість... аркушів”, а друга пов'язується з вказівкою на “висловлювання”. В значенні окремої книжки, що стоїть на полиці бібліотеки, слово *книга* вжите, очевидно, в такому текстовому оточенні Збірника: “Вѣдомо же яко .К. (20. – М.П.) книгъ естъ ветѣхааго завѣта” (252 а). Вказівка на лист, як видно, міститься у висловлюванні “ч(еловѣ)к... чрѣс прѣдѣл кѣнигами к нему же хоште бесѣдоує” (людина... за допомогою листів хоче до нього говорити) – 134 в.

Слово *том* у давньоруських і староукраїнських писемних пам'ятках не засвідчено як спеціальний східнослов'янський термін, але заслуговує на увагу те, що латинське слово *tomus* у XVII ст. Є.Славенецький переклав як “...часть книги” (Славенецький, 339). Ми підкреслили цю особливість через те, що давньоруська практика оформлення багатокнижкових наукових творів, на відміну від сучасної, допускала об'єднання в одній книжці двох, а можливо, й більше томів. У Збірнику Святослава 1073 р. ми зіткнулися з випадком, коли в одну книжку об'єднано два томи. Свідченням цього є багато ознак, найголовніша з яких – повна симетрія фронтисписів і заставок на сторінках 4, 5 та 6 і на сторінках 128, 128 зв. та 129. Два фронтисписи, кожен з яких намальований на цілу

сторінку, ідуть один за одним на сторінках 4 і 5 та на сторінках 128 і 129 зв. Передтекстові заставки і на с. 6, і на с. 129 займають верхню половину сторінки. В центрі заставок вміщено коротенькі тексти, перший з яких дослідники трактують як заголовок Збірника в цілому (сѣбор от мног о(те)ць. тѣлковании о не(ра)зоумн(ы)х словесѣх. в є(у)н(г)елии. и (в) ап(осто)лѣ. в ин(ы)х книгах. вѣкратѣцѣ сѣложены на память и на готов отъвѣт. с(вя)тааго Василиа от того еже на єу...о...на. о с(вя)тѣмъ доусѣ ∴ г(оспод)и бл(а)г(о)сл(о)ви о(т)че:~”) (Тлумачення незрозумілих висловлювань, зібраних від багатьох отців в євангелії та апостоли. Святого Василя звідти ж і про святого духа. Господи благослови, отче) – 4, а другий – як заголовок його другої частини (Феодоритово от неразоумных. г(оспод)и бл(а)гослови ∴ о(т)че) ∴ ∴ – 129.

Поділ Збірника Святослава 1073 р. як книжки на два томи засвідчують ініціальні літери, з яких починається його основний текст після передтекстових заставок: на шостій сторінці перше слово основного тексту починається з по-особливому розмальованої ініціальної літери А, а на сторінці 129 – з так само розмальованої ініціальної літери Б. Ці дві ініціальні літери відрізняються і розміром і пишнотою малюнка від усіх інших ініціалів, якими позначено початок енциклопедичних статей.

Спосіб оформлення в Збірнику автономності тому значно ближчий до способів оформлення книжки, ніж до способів оформлення таких композиційних частин наукового твору, як “глава”, “часть” і под., у розглянутих нами типах книжок первинної наукової літератури, бо крім відзначених ознак автономності у Збірнику є ще такі супровідні тексти, як “Зміст” та вступна частина на сторінках 123а–127г. І “Зміст” і вступ містяться безпосередньо перед другим томом. У “Змісті” перераховуються заголовки енциклопедичних статей другого тому, а у вступі розповідаються дві поширені в християнстві версії про походження світу. Перша зводиться до створення світу разом зі словом як результатом розумової діяльності. Відповідно до даної версії поява слова – це найперший акт початку всякої дії. До слова все було в мовчанні, в тиші і в купі. Зі слова почалося діло. Забезпечення існування світу як постійно відновлюваного життя пов’язується з актом народження сина від батька та матері. Друга версія походження

світу спирається на припущення, що світ створювався протягом семи днів на семи різних засадах, і цим пояснюється вся його багатоманітність. Текст у цілому має такий вигляд: “С(вя)тыи же ре(че) да б(ог) всегда был есть со словом своим и съ д(у)х(о)м. да ничего же никдѣ не бяше о(т) соущих нынѣ. бяше же вышнии в молчании и в тихости на коупѣ. к нем(у) же бы повѣсти дѣял. извед же словом и б(ог)а. о(т) мыслных своих. и огненосных оуст. потомъ помысли вышнии. сего мира поставити. и ре(ч)е да боудоутъ вѣци. безв(е)стна прѣхода. на б(ож)ье предстаща. и первое слово есть рекл. да абие то слово родившееся дело сверши. се же есть слово. еже преже вѣк о(т) о(т)ца родишеся без тлѣния с(ы)н. се же ся гл(аголе)тъ рождство б(о)жия слова. егда ся есть родило о(т) б(ог)а и о(т)ца. первое положено есть основание. а потомъ о собѣ не преходящая вѣкы створив коньца да лежитъ основаніе. да есть и к о(т)цю слово се. еже последи нас ради. о(т) б(огороди)ца М(а)рия быв ч(е)л(о)в(ѣ)к. Епифан рече. рыцими глоубле. что есть вѣчныи състав. с(вя)тыи же ре(че). еже ре(че) не оскудѣти нѣ быти им. яко же се беспрестания быти временем и лѣтом не съвѣдомое. и соущіе их д(у)х есть. многообразно и дивно. семеры знаменіи оустроєни. о(т) сих прияли соутъ. анг(е)ли же ч(е)л(о)в(ѣ)ци. да друзии дѣлают. друзии же нача ложению прияша. г(оспод)ь бо им дал есть живот. да велить нам же и о нѣм бес праста ни ходити и лѣтати. поутъ же их и шествіе начало имѣеть. коньца не приємлетъ вѣвѣкы. в начало бо ходил есть”.

Основна ідея даного “вступу” – в цьому ми ще раз переконаємося пізніше, коли перейдемо до аналізу основного тексту – тісно пов’язана з другим, а не з першим томом Збірника.

Обидва томи об’єднуються в книжку не лише тим, що разом зшиті, але й текстуально. Одна з ознак текстуального об’єднання ховається в кінцевій післятекстовій приписці: “А коньць вѣм книгам. оже ти собѣ не любо. то того и друугоу не твори” (263 зв.). Початок наведеної приписки “а коньць вѣм книгам” є наче відповідь на завдання, сформульоване в “Похвалі”, де йдеться про те, що Святослав мав багато книжок і доручив укладачеві Збірника розтлумачити незрозумілі в них місця. Про те, що Збірник укладено на основі спеціального опрацювання багатьох книжок, засвідчується і текстом, взятим у першу предтекстову заставку:

“Събор от мног о(те)ць” (с. 6). Отже в даній приписці укладач повідомляє, що він опрацював всі Святославові книжки, тому й закінчив Збірник.

Приписка містить ще одне важливе свідчення. Воно зафіксоване наступним її фрагментом: “оже ти собѣ не любо”. Що спонукало укладача засумніватися в появі позитивного ставлення до Збірника читачів чи наступного укладача? Найбільш ймовірно – незвичність його текстотворчої структури. Адже Збірник Святослава 1073 р. – не суцільна розповідь з єдиним більш чи менш розгалуженим сюжетом, це твір, що складається з окремих висловлювань, нерідко з окремих цитат, узятих із сюжетних розповідей, філософських роздумів тощо. Тільки в такий спосіб укладач міг виконати завдання Святослава – розтлумачити незрозумілі місця в книжках Святославової бібліотеки, тільки таким чином можна було здійснити роботу, визначену в першій передтекстовій заставці “тълковании о неразоумн(ы)х словесѣх. в єуа(н)гелии. и в ап(осто)лѣ. в ин(ы)х книгах. въкратѣцѣ; съложены на память и на готов отъвѣт” (там же).

Незрозумілі висловлювання з книжок Святослава згруповані в Збірнику за темами і включені в таке оформлення композиційних частин, за яким їх можна назвати енциклопедичними статтями. Отже в другому фрагменті аналізованої приписки можна вбачати свідчення того, що Збірник є першою спробою створення такого вторинного наукового твору, як енциклопедія. Багатомовним є також кінцевий фрагмент приписки: “то того и друогу не твори”, який дозволяє припускати, що описувана книжка не могла бути єдиною. Якщо слово *друогу* сприймати у прямому значенні, то Збірник Святослава 1073 р. мав би бути першою книжкою, з нього мала починатися перша багатокнижкова східнослов'янська енциклопедія.

Коли це так, то виникає ряд питань: чи збереглися до наших часів ще інші книжки Збірника, а якщо ні, то чи залишилися деякі свідчення про існування інших книжок цієї енциклопедії; скільки книжок могло плануватися з самого початку її задуму? В сучасній науковій літературі, присвяченій дослідженню та описові Збірника Святослава 1073 р., такі питання не піднімалися, а тому й відповідей на них немає.

До наших часів зберігся ще один аналогічний збірник, опублікований видавництвом “Наука” в 1965 р. (Изборник 1076 г.). Він відомий у літературі як Збірник 1046 р., Збірник Щербатова 1046 р., Збірник 1076 р., Збірник Святослава 1076 р., Святославів збірник 1076 р. або Збірник Святославів 1076 р. (там же, с. 30). Відзначений різнобій трапився тому, що дата, написана укладачем Збірника, вже в ХІХ ст. збереглася дуже погано. Через те третю літеру в році, позначеному припискою, одні дослідники ототожнювали з Н, а інші – з П. Літера Н дозволяла датувати 6554 (у перекладі на сучасне літочислення 1046) роком, а літера П – 6584, тобто по-сучасному 1076 р.

Для відповіді на питання, якою книжкою міг бути Збірник Святослава 1073 р. у першій східнослов'янській енциклопедії, цей різнобій датування другого Збірника має неабияке значення тим паче, що всі його дослідники звертали увагу на значно простішу структуру тексту, ніж у Збірнику 1073 р. Якщо прийняти дату 1046 р., то можна було б припустити, наче другий збірник є першою спробою, на якій укладач виробляв принципи структурування енциклопедичного тексту, що він і сам міг оцінювати цю першу спробу як “чорновик”. Отже, в процесі написання Збірника 1046 р. укладач, читаючи первинну наукову літературу, міг вчитися відбирати з неї необхідні фрагменти тексту і оформляти їх у вигляді енциклопедичних статей, доступних для автономного розуміння читачами, виробляти композиційну структуру твору в цілому. Тоді Збірник Святослава 1073 р. як чистовик справді міг набрати стрункішої текстотворчої форми і зовнішнього, певним чином завершеного, художнього вбрання. При датуванні другого Збірника 1046 роком ми могли б зайнятися дослідженням початкового, суто робочого, підготовчого етапу формування першої східнослов'янської енциклопедії, ми мали б свідчення того, яким шляхом йшли перші східнослов'янські енциклопедисти до створення одного з найбільш досконалих творів вторинної наукової літератури, призначеної для найповнішого читацького сприймання глобального розвитку науки.

Проте, як бачимо, дослідники не задовольнилися встановленням цієї дати. Остання загальновизнана дата – 1076 р. За цю дату говорить не тільки спеціальний палеографічний аналіз

третьої букви у визначенні року (Изборник 1076 г., с. 701, виноска 3), але й один із способів оформлення початку основного тексту – використання вже відзначуваних нами великих ініціальних літер. Нагадаємо, що в Збірнику Святослава 1073 р. перший том починається з ініціальної літери А, а другий – з ініціала Б. Цікаво, що основний текст Збірника 1076 р. починається з ініціальної літери Д, яка явно підкреслює наступність розгортання томів у порівнянні із Збірником Святослава 1073 р. Але тут же постає питання: куди ж поділися ініціальні літери В та Г. Таким чином, напрошується припущення, що між Збірником Святослава 1073 р. і Збірником 1076 р. мала бути ще одна книжка і теж у двох томах. Тоді часова межа між томами була б досить стислою на відміну від років 1046 та 1073.

Кінцева післятекстова приписка у Збірнику Святослава 1073 р. сформульована так: “В лѣто. СФПА написа Іоан диак изборъник съ великоумоу князю С(вя)тославоу”. З неї можна зробити щонайменше два висновки: збірник укладався на замовлення великого князя Святослава; укладач присвятив його Святославу. Кінцева приписка у Збірнику 1076 р. теж називає ім'я Святослава: “кончах книжькы сия в лѣт(о) СФПД. лѣто при С(вя)тославѣ князи роуськы земля. аминь” (276). На відміну від Збірника 1073 р., тут це ім'я подане із значенням рядоположеності, а не приналежності, або точніше адресності, що послужило підставою викинути його з сучасної назви Збірника 1076 р., а цим самим розірвати ці збірники як дві органічні частини багатокнижкового твору.

Наші спостереження не дають підстав для такого розриву не лише тому, що в багатьох місцях обох збірників є збіг у тексті, але й тому, що обидва збірники зв'язані ще тотожним іменем укладачів: Збірник Святослава 1073 р. “написа Іоанн диак” а Збірник 1076 р. – “Коньчашя ся книги сия роукою грѣшнаго Иоана” (Изборник 1076 г., 275 зв. – 276).

Відповідь на питання: скільки томів могло бути задумано з самого початку створення східнослов'янської енциклопедії, поки що не може бути однозначною, бо енциклопедичні статті в обох Збірниках упорядковані не за алфавітом, а тематично. З того, що ми маємо тепер, найбільш правдоподібно впливає припущення, за

яким у том об'єднувалося по кілька близькоспоріднених тематичних груп, а з них утворювалася макротема. Дане припущення базується на аналізі змісту, викладеного в основному тексті Збірників. Але в нашому розпорядженні є й формальні ознаки – хоча б уже згадувані ініціальні літери, якими позначено томи. Ця ознака наштовхує на думку, що книжок могло передбачуватися більше десяти, якщо в одній книжці об'єднувалося б по кілька томів, а кожен том починався б з наступної за алфавітом літери. Щоправда, треба мати на увазі, що слова в давньоруській, як і в сучасній українській та російській літературних мовах, починалися не з усіх алфавітних літер. Наприклад, у сучасних українській та російській літературних мовах слова не можуть починатися з м'якого знака. В давньоруській мові вони не починалися з Ъ, Ы, Ь, І.

Композиційна структура основного тексту Збірника Святослава 1073 р.

На першому ступені композиційної сегментації словесна реалізація тексту Збірника розбивається на супровідні та основний тексти. Із супровідних текстів, які з впевненістю можна віднести до всієї книжки, – це “діалог” між великим князем Святославом і Христом, на початку книжки, та “Літописцем”, в кінці книжки. “Похвала” за змістом і структурно більше тяжіє до першого тому, хоч останні видавці Збірника Святослава 1073 р. розглядають її як таку, що відноситься до всієї книжки. Для цього твердження теж є деякі підстави: повторення “Похвали” після основного тексту другого тому. Виходячи з аналізу композиційної і структурної організації всього Збірника, таке повторення поки що важко пояснити.

Якщо його дослідникам вдасться переконливо довести, що “Похвала” із своїм повторенням належить до супровідних текстів книжки, а не окремих томів, тоді на першому ступені композиційної сегментації Збірника Святослава 1073 р. виділилися б дві текстові рамки: перша, зовнішня, складалася б з “діалога” і “Літописця”, а друга, внутрішня, – з тексту “Похвали” взятого у візерункову рамку на початку книжки і поданого у вигляді “Змісту” перед “Літописцем”. Коли “Похвала” на початку книжки буде прив’язана до першого тому, а її повторення в кінці книжки – до другого, то

текст Збірника як однієї книжки залишиться лише в одній рамці. Як би там не було, внутрішньорамковий текст Збірника ділиться на два томи, текстове оформлення яких має певні композиційно-структурні розходження.

Другий том більш досконалий за структурою, ніж перший, оскільки супровідні тексти в ньому мають недвозначне пояснення. Особливо виразними виступають супровідні тексти “Зміст” і “Передмова”, які не тільки передують початкові тому, а й винесені перед фронтисписи. Спільною композиційно-структурною ознакою в них є відсутність заголовків. “Зміст” починається з нової сторінки, незважаючи на те, що попередня, на якій закінчився текст першого тому, не зовсім заповнена. Перелік заголовків енциклопедичних статей у “Змісті” займає повних дев'ять сторінок (див. арк. 123–127). Для “Передмови” відведено одну суцільну сторінку (127 зв.).

Назви енциклопедичних статей у “Змісті” пронумеровані, як пронумеровані вони і в основному тексті, але останні цифри “Змісту” ($\overline{P\Gamma\Theta} = 189$) та основного тексту ($\overline{Pq\Delta} = 194$) не збігаються. До пояснення причин відзначеної розбіжності повернемося пізніше, а тепер спробуємо пошукати обґрунтування, на перший погляд здавалось би, безпроблемного факту: чим пояснити, що “Зміст” у Збірнику розташовано перед основним текстом тому. Адже в ході написання книжки “Зміст” здебільшого з'являється на найостаннішому етапі її завершення і виступає як найузагальненіший висновок твору. Звідси у збірнику як рукописній науковій книжці логічніше було б його чекати за основним текстом, хоч виконувати функцію дороговказу текстотворчого розгортання твору “Змістові” значно краще тоді, коли його поміщено на початку книжки.

Передтекстова позиція “Змісту” могла обумовлюватися кількома причинами. Укладач Збірника перед тим, як приступити до його написання, мусив попрочитувати всі Святославові книжки. Цілком природно, що в процесі читання він вибирав з книжок незрозумілі місця і той цитаний матеріал, який містив більш чи менш розгорнуті пояснення. Можна припустити, що підкреслювати або якось інакше позначати темні місця і цитати в прочитуваних книжках він не мав права, тому виникла необхідність їх записувати на окремому аркуші. Правда, тоді заголовки у “Змісті” навряд чи

могли б бути упорядкованими тематично. Якщо “Зміст” було зроблено до написання основного тексту, то його можна розглядати як план твору, підготовлений укладачем і затверджений Святославом, або як надзвичайно конкретизоване завдання Святослава. Єдине треба підкреслити, що нумерація в “Змісті” більш послідовніша, ніж в основному тексті.

Той, хто нумерував заголовки енциклопедичних статей, у “Змісті”, збився тільки два рази: після $\overline{PA}$ не пронумеровано заголовок “От апостольских заповѣди”, а після $\overline{PE}$ – заголовок статті “От Исхода”. В основному тексті нумерація наче більш-менш послідовна, але від заголовка під номером $\overline{D}$. по “Змісту” пропущено 23 енциклопедичні статті, а від пронумерованого заголовка $\overline{MN}$ – вісім енциклопедичних статей. Пропуски ці в основному тексті ніяк не помічені. Правда, після статті $\overline{M3}$ (46) в основному тексті з’являється номер $\overline{qe}$ (99) і з цього місця (151 б стовпчик) до 157 г стовпчика міститься фрагмент з незалежною від Збірника нумерацією енциклопедичних статей. У “Змісті” ці статті відсутні. В основному тексті не пронумеровано заголовок “С(вя)тааго Василия от Пospѣшных” (198а), а в “Змісті” він має номер $\overline{PE}$. Із сторінки 151 б. починається повторення початкової статті тому “Феодоритово от неразоумных”. Повторення цього в “Змісті” теж немає.

Укладач Збірника допускав деякі елементи варіантності в називанні заголовків енциклопедичних статей у “Змісті” та основному тексті. Варіантність зустрічається на буквенному рівні та в словозміні (у “Змісті” – “Курила Алькxсанрськааго от того еже о Иовѣ. о врѣмени раны Иовы”, 123 в-г; в основному тексті – “Кирила Александрьскааго. от того еже о Иевѣ о времени раны Иововы”, 142 г), а також лексичному (у “Змісті” – “Како крста диявол...”, 123 г; в основному тексті – “Како ста диявол...”, 143 г.). Словесну заміну маємо і в заголовку, який в основному тексті стоїть під номером $\overline{PIB}$ “Христосу гл(агол)юштю...”, а в “Змісті” і під номером $\overline{PI}$ “(у)су гл(агол)ющю...”.

Основний текст другого тому відповідає на 55 питань. Оскільки всіх пронумерованих у томі енциклопедичних статей 194, то зрозуміло, що поділ основного тексту за питаннями крупніший, ніж за енциклопедичними статтями. Проте в нумерації ці два різні

способи композиційно-структурної сегментації укладачем Збірника не розрізнені.

Озаглавлені питаннями композиційні частини складаються із заголовка, післязаголовкового тексту і спеціально дібраних цитат з книжок різних авторів. Заголовок досить часто, але не завжди починається з самого слова “вопрос” а слово – з малої ініціальної літери, якою позначався, очевидно, перший абзацний рядок. Але на відміну від сучасного способу відображення початку абзаца, малі і решта ініціальних літер висувалися на один крок вліво і перший рядок заголовка на сторінці починався раніше за інші рядки тексту:

Въпросъ почто непро ∴
вѣдѣть ч(е)л(о)в(ѣ)ци. д(ь)ні ∴
и оумрѣтїя свое ∴
го. и чую ли си что ∴
оумираюште. что ∴ (130г)

(Чому не передбачають люди днів смерті своєї, і чи відчують себе, що вмирають?). І цей тип і інші типи заголовків у Збірнику мають спеціальне позначення – всі рядки заголовка обов’язково закінчуються чотирикрапковим ромбовидним розділовим знаком, а інколи й перед рядками бувають поставлені спеціальні позначки:

§ Како правѣда сънабъ ∴
 дѣвається аште за ∴
 о(т)ца чада моучаться ∴ (146 в)

(Яка ж це справедливість дотримується, коли за батька діти мучаться?). У Збірнику Святослава, як і в усіх давньоруських писемних пам’ятках, знака питання ще не було; заголовок від подальшого тексту, на відміну від багатьох різновидів монографічної наукової літератури, не відділявся просвітом, тому вказані способи його позначення формально найголовніші.

Післязаголовковий текст, як правило, має вигляд відповіді на питання, сформульованої самим укладачем. Відповідь здебільшого починається з нового рядка і з середньої ініціальної літери. Наприклад, відповідь на питання

Что бѣ явившїся ∴
образ Навуходо ∴
носороу ∴ ∴ ∴ (162 в)

(Чим був образ, що явився Навуходоносору?) становить такий післязаголовковий текст: ”

Образ ть образ
бѣше цѣсарствоу
всего мира в ни
х же цѣсарство
ваша. пода ваву
лоняне акы глава
злата образоу соу
ште. потом же пе
рсе. акы серебро та
че елинес от алькъ
сандра акы мѣдъ. по
семь же римляне. акы
желѣзо. имь же крѣ
пѣци быша. таче прѣ
сти ножьнии. а я
вѣтѣся народныя
власти. хотѣштая
быти. раздѣляемы
на десять прѣстѣ о
бразных. в ни
х же бѣаше желѣзо
размещено с чрѣ
пинами. по семь же
оукроутися камы
к не роуками и по
рази иконоу. желѣ
зоу бо с чрѣпиною
смѣшено и на ко
нѣцѣ прѣстѣ същѣ
дѣщу и несогласно
м ч(е)л(о)в(ѣ)ком к собѣ
соущем. что бо є
про кое ожидать нѣ
х(ристо)са с небесе грядоу
шта да мирьская

ц(е)с(а)рства прѣстави.
и вѣставиѣ н(е)б(е)сьное
ц(е)с(а)рство с(вя)тых є
же не истыѣеть ∴ ∴ (162 в. – 163 а.)¹

(Образ той був образом цісарства всього світу, в ньому ж і цісарство ваше. Тут вавілонці представлені золотою головою, далі перси – як срібло, а потім греки Александра – як мідь, після цього римляни – як залізо були міцні, далі пальці на ногах. Тут з'являються народи, які хочуть бути розділені на десять образних пальців. У них залізо було розмішане з черепками (глиною?). Після цього зірвався камінь (не руками) і пошкодив ікону. Залізо з черепками перемішалося. І нарешті, палець опустився до людини.

Це означає, що треба чекати з небес Христа, щоб покінчити з людськими цісарствами і побудувати небесне цісарство святих, яке ніколи не стліє).

Відібраний для аналізу фрагмент Збірника, незважаючи на нереалістичну форму питання і відповіді, опирається на цілком об'єктивно існуючі факти. Навуходоносор – один з правителів давньої рабовласницької Вавілонії, розташованої колись на території сучасного Іраку. З середини третього тисячоліття до нашої ери тут широко розвивалася обробка металів – “лиття, кування, карбування, філігрань... збереглося багато рецептів виготовлення бронзи” (УРЕ, 99) тощо. Недаром Навуходоносорове провидіння в Збірнику Святослава пов'язане із золотом, сріблом, міддю, залізом. Культура Вавілона базувалася на розвиткові ряду наук: вавілоняни залишили нам шістьдесяткове числення для

¹ Сторінка Збірника оформлена у вигляді двох таких стовпчиків. Суттєво, що ця форма збереглася до наших днів як найбільш оптимальний спосіб книжкового представлення не тільки енциклопедій, а й більшості різновидів словників. Рядки в стовпчиках були короткі, і це полегшувало читання, особливо у Збірнику, де написаний текст не ділився на слова, а рядки могли обриватися на будь-якому місці слів. У принципі це дуже цікаве явище з мовного і мовознавчого погляду, бо теперішня магнітофонна осцилографічна апаратура, якою ведуться експериментальні дослідження, наш усний мовленнєвий потік так само не розбиває на слова. Це з одного боку, а з другого – відсутність знака переносу засвідчує, що давньоруські писарі ще не сприймали настільки виразно, як ми, автономність рядка як деталі текстового оформлення сторінки. Для давньоруських писарів та й читачів лінійна структура тексту, очевидно, була більш відчутною, ніж для нас.

годинникового виміру часу, вони досягли високого рівня математики, астрономії, медицини, хімії та ін.

Дослідники в історії Вавілонії відзначають періоди успішного поступального розвитку, але не менше було й спадів. Очевидно, цим і пояснюється самий початок авторської відповіді на заголовок-питання: “Образ то образ б'яше цѣсарствоу всього мира в них же цѣсарство ваша”. Особливий розквіт Вавілонії припадав на 18 ст. до н. е., коли Вавілонією правив Хаммурапі. Сильний і довгий занепад авторитету, сили та розвитку науки і культури дослідники відзначають у 15–13 ст. до н. е., коли Вавілонія перебувала під владою каситів. Правління Навуходоносорова припало на 1146–1123 рр. до н. е. Він посилив Вавілонію, але після нього в боротьбі з Ассірією та Еламом Вавілонія знову занепадала і набула останнього розквіту за часів правління другого Навуходоносора (604–562 рр. до н. е.), після чого її захопили перси.

Оскільки Навуходоносорів було два, то для правильного розуміння авторської відповіді на заголовок-запитання необхідно визначити, котрий з них мався на увазі. Якщо заголовок-питання стосується першого Навуходоносора, то активно завоюницьку політику другого можна було б пояснювати як намагання здійснити заповіт-провидіння першого – розширити Вавілонію до “цїсарства всього світу”, бо тільки за таких умов Вавілонію можна зіставляти з найдорожчим металом – золотом. Якщо ж у заголовку-питанні названо другого Навуходоносора, тоді його провидіння пов'язане з оцінкою останнього занепаду Вавілонії.

Пояснивши значення Навуходоносорового провидіння, укладач Збірника Святослава 1073 р. намагається підтвердити свою думку цитатами з різних книжок і різних авторів. Звідси даний фрагмент набуває досить ускладненої текстотворчої структури, на чолі якої стоїть заголовок-питання; за ним йде авторська відповідь у вигляді післязаголовкового тексту, а за післязаголовковим текстом – паспортизовані цитати.

Паспортизація цитат теж оформлена у вигляді заголовка: її перший рядок починається з малої ініціальної літери, всі рядки справа позначені чотирикрапковими ромбоподібними розділовими знаками. Таке оформлення заголовків могло переслідувати кілька завдань або в крайньому випадку в орієнтації на читача могло

виконувати кілька функцій. Воно, по-перше, закріплювало за статтями цитатну функцію, завдяки чому збірник набував сили кодекса з відповідно зібраними моральними, суспільно-етичними та в певній мірі законодавчими настановами. По-друге, в таких заголовках читач знаходив багату інформацію про велику кількість авторів та про зміст їх творів. Тому справедливо відзначають дослідники Збірника Святослава 1073 р., що він для “історії літератури, історії філософії та історії культури взагалі має важливе значення власне складом авторів, представлених у Збірнику” (Жуковская, 36). По-третє, строга паспортизація висловлювань, відібраних для Збірника, свідчить про високе усвідомлення вагомості інформативно-довідкового значення вторинної наукової літератури. Рівень освіченості у східних слов’ян XI ст., як переконає аналізована історична писемна пам’ятка, вимагав знання широкого кола проблем та обізнаності з досить великою кількістю тогочасної світової літератури, тому Збірник “відображає стан науки та світогляду на Русі XI ст.” (там же, 57).

Необхідність подання в Збірнику бібліографічних відомостей з вказівкою на автора та його твір, як видно, диктувалася ще й тим, що відібрані для Збірника висловлювання мали у східних слов’ян XI ст. суспільну значимість не лише своїм змістом і лексико-граматичною формою, а й джерельністю. Східнослов’янського читача, певно, не задовольняв голий зміст, а навіть і дотепна чи вишукана форма вираження. Читачеві потрібна була й інформація, якою б розширювався і поглиблювався рівень його освіченості.

Що стосується текстотворчих особливостей подавання в Збірнику цитованого матеріалу, то паспортизація перед цитатою та ще й у вигляді заголовка, і оформлення цитованих текстів як окремих словникових статей засвідчує, що позначення чужого було першорядною умовою, а авторизації цитат надавалося таке саме, якщо не більше, значення, ніж вираженню думки.

По-четверте, відзначений тип паспортизації цитованих у Збірнику висловлювань робить його як історичну писемну пам’ятку багатим джерелом у галузі стародавньої історіографії. “Для майбутнього дослідника історії філософської думки й літературного процесу це може бути важливим зведенням, при характеристиці використання чужих текстів” (там же, 35–36).

Цитати, як і авторська відповідь, в аналізованому фрагменті Збірника починаються із середньої ініціальної літери. Цитати так само містять у собі більш чи менш розгорнуту відповідь на заголовок-питання. У тексті, озаглавленому питанням про Навуходоносорове провидіння, перша паспортизована цитата-відповідь належить Іполіту (Иполитово от того еже о Данили), друга і третя – Оригенту (Оригеново от того еже к Мегеѳисону Маркионистоу пѣрѣніе; Оригентово), четверта – Василю (Василево от Исаія) і п'ята – Златоусту (Златоустааго от того еже Осаоулѣ).

Довжина тексту цитат-відповідей, включених у Збірник, досить різна. Цитати-відповіді в аналізованому відрізкові реалізовані такою кількістю рядків стовпчика: 35, 18, 45, 15, 28. За довжиною тексту вони не протиставляються авторській відповіді на заголовок-питання. У даному конкретному випадку авторська відповідь займає 39 рядків.

Авторська відповідь є найскладнішою за змістом. Вона, як правило, буває й найбільш приземленою, в ній усі факти так чи інакше прив'язуються до реалій об'єктивного світу та до історичних подій. Звідси й висока частота слів з конкретним значенням, на відміну від цитат-відповідей, де переважає образний смисл висловлювань, які переповнені символізмом і в яких часто даються узагальнення, виражені лише абстрактними словами.

Поряд з цим кожна цитата-відповідь має і тільки їй властиві смислові нюанси. Так, у цитаті Іполіта камінь, що зруйнував образ, виступає символом існуючої влади, хоч і нагадує метеорит, бо він упав з неба (придетъ с небеса – 163а), увійшов глибоко в землю й утворив велику гору. Образ каменя пов'язується з розтлумаченням сну (видѣх в снѣ ноштыѣмъ – 163а), за яким на землю має прийти Христос у вигляді сина людського й принести вічну владу і царство, яке ніколи не стліє. В першій Оригеновій цитаті звертається увага на те, що камінь, який зруйнував образ (очевидно, ікону), розцінюється як звістка про грядуще пришествя Христа і про створення в майбутньому нового царства на землі. В другій цитаті Ориген, посилаючись на євангеліє і пророків (Ісаія, Любеника, Іосафота, Ахааву), підкреслює, що вони говорили про два Христові пришествя.

Цікаво, чим пояснити поєднання під одним заголовковим

питанням відомості з історії Вавилона та міркування про пришествя Христа на землю? Чи випадковий збіг двох Навуходоносорів в історії Вавілонії з ідеєю про два пришествя Христа? Текстологічний аналіз наведеного відрізка приводить до припущення, що пророцтво про перше і друге пришествя Христа для створення міцної високорозвиненої держави може трактуватися як символ саме двох Навуходоносорів – вавілонських правителів. Тим паче, що тут не йдеться про створення справедливої влади над людьми, а скоріше про її відсутність: “Исаия тако рече. видѣхом и (тобто Христа) не имяше доброты. ни вида. нѣ вид его. бечѣстн. и погибая паче сынов ч(е)л(овѣ)чѣск” (163 в). З цитати Василя випливає, що створити справедливе цісарство взагалі не можна, тому що злу протистоїть добро, а “доброу зло. полагающе и тьмоу свѣт. и свѣт тьмоу. полагающе и горькое сладько. и сладькое горько” (164 а). Цитата Златоустого в основному стосується психології людини: людині приносить муку не тільки робити зло, а й хвалити тих, хто його робить.

Отже питання про Навуходоносорове провидіння з авторською відповіддю і паспортизованими цитатами утворюють один досить добре за змістом скомпонований фрагмент тексту. З сучасного погляду цілком достатньо було б пронумерувати тільки заголовок-питання. Проте укладач Збірника дотримувався якоїсь іншої логіки композиційного членування основного тексту, тому що питання про Навуходоносорове провидіння подано під № 77 (77), а паспортизація Іполітової і наступних цитат – під номерами 78, 79, 80, 81, 82. Для укладача, як видно, усі шість відповідей були рівнозначними.

Структура композиційних фрагментів основного тексту

Якщо пронумеровані фрагменти назвати *енциклопедичними статтями* на тій підставі, що вони мають заголовок і післязаголовковий текст, то сукупність пронумерованих статей, об’єднаних одним заголовком-питанням, утворюватиме *тематичний комплекс енциклопедичних статей*. При такому термінологічному визначенні найменших композиційних фрагментів основного тексту енциклопедичні статті розбиваються на два класи: ті, що озаглавлені питаннями, і ті, що озаглавлені паспортизацією.

Структура першого типу заголовків – це в основному двочленні питальні речення: “Чьсо дѣля клянеть Йов днь свои” – 141а (Через що проклинає Йов день свій чи своє життя?). Як і звичайно в мові, питальні речення заголовків бувають менш і більш ускладненими. Ускладнення може йти за рахунок поповнення чи розширення речень другорядними членами і за рахунок використання складносурядних або складнопідрядних речень: “Почто не възбрани б(о)г Іеффаєви трѣбою положити дьштере акы Аврааму” – 118 б. (Чому не заборонив бог Іеффаєві доньку принести в жертву, як Аврааму?); “Почто мала дѣла грѣха издалечя видѣти Моусии повелѣно бы в землю вѣвести же людии възбранен бы” – 148 б. (Чому через малий гріх здалеку видно, а Мойсею дана була заборона вести людей в (обітовану) землю?).

Майже третина питань починається синтаксичними констуркціями типу “як розуміти, що...”: “Како разоумѣти яко помысл ч(е)л(о)в(ѣ)чь исповѣсться” – 164 б. (Як розуміти, що помисел людський висповідується?). Цей тип питань теж може ускладнюватися за рахунок синтаксису [“Како є разоумѣти аще видит кто брата своего съгрѣшающта грѣха нехъсьмърти да просить и дасть жизнь съгрѣшающти их нехъсьмърти” – 164 в. (Як розуміти: коли бачить брата свого, який грішить немертним гріхом, хай просить (за нього бога) і (той) дасть життя тому, хто согрішив немертним гріхом?)] і текстотворчо, тому що конструкцію “як розуміти, що...” супроводжують й цитати, взяті, ймовірно, з книжок Святославової бібліотеки. Цитати ці, як видно, і були тими незрозумілими місцями, які Святослав просив укладача Збірника витлумачити: “Како є разоумѣти еже аз ожестую с(е)р(д)це фараону” – 140 а. (Як розуміти, що я розлючу серце фараону?). Про це свідчать і випадки, коли в заголовку-питанні разом з цитатою називається її автор: “Василево како є разоумѣти аште дѣва от вас съвѣшгаета на земли” – 186 в.-г. (Василеве: Як розуміти, що “Два з вас радяться на землі?”). Нерідко поряд з автором може позначатися й твір або його частина: “Василево от Поспѣшных: како є разоумѣти блюдите да не съблазните единого малых сих” – 209 а. (Василеве від “Поспішних” як розуміти “Бережіть і не спокусіть жодного із сих малих?”).

При останньому типі заголовків-питань післязаголовковий

текст енциклопедичної статті складається, як правило, тільки з авторської відповіді-розтлумачення. До останнього заголовка-питання, наприклад, дано такий післязаголовковий текст-авторську відповідь: “Соблазнять оубо кѣто безаконьномъ словомъ или дѣломъ и инѣмъ еже на безаконіе възводи. акы змѣя еже Євѣгу и Єуга Адама. или же възбранятъ творити волю божию. акы Петр г(оспод)оу рекыи милостьно ти г(оспод)и буді не будетъ се тобѣ и слышав и иди за мясо то но блазнии еси имъ же не мыслиши божиинѣ челоувѣческая. или възграждая мысли немощьнааго нѣ на что отъреченых. яко же рече апо(сто)л аще кто видить тя разоумимоушта на трѣбишти лежашта не совѣсть ли єго немощьна соушта възградитьсѣ яко же жрътвѣная ѣстивѣных же прирече. тѣмъ же аште брашьно съблажняетъ брата моего. не ѣмъ мясь въ вѣкы да не соблажню брата своего. бываетъ же и блазн по многаам винам. или бо от блазняштааго блазн бывая. или блазняштиимсѣ. еже съблажняться слоучаетсѣ. и всѣх же паки различно овѣгда же грубостью овѣгда же злобию или сего или оного. бываетъ же и єгда въпрѣвѣмъ словеси блазняштиихсѣ зѣлоба явленѣиши будетъ. и в дѣлѣх же тако. и либо заповѣдь божию комоу творяшгю или еже елѣтию тѣмъ же на неправдоу сѣклонивьше блазняисѣ блазнитъ. єгда же оубо по заповѣдѣмъ бываемыми. или г(лаго)лемыми прѣтыкаются ч(е)л(о)вѣ(ѣ)ци. и блазнятсѣ акы фарисѣи в слово господне. тѣгда же лѣпо є поминати господа о тацѣх отѣвѣшавъша єгда пристоупивъше оученици рекоша к нему. вѣси яко фарисѣи и слышавъше словес блазнишасѣ к ним же рече. всяк сад єго же не насади о(те)ць мои небеснии искореньнѣ будетъ. єгда же ли о томъ еже и властъ лежить прѣтыкаетсѣ кто и блазнитъ. на память прити. и тѣгда трѣбѣ соуť словеса от г(оспод)а к Петроу реченая. да оуже васнѣ свободѣ соуť с(ы)н(о)ве. нѣ да не съблазним их шѣд в море въврѣзи юдицю и прокоє. и ап(осто)лова добро еже не ясти мясь ни вина пити ни онемъ же братъ твори претыкаетсѣ. или блазнитъ или болить” (209а–г).

Цитати-підтвердження наводяться при заголовках, де питання сформульоване без називання твору. Наприклад, авторська відповідь на заголовок-питання “Како є разоумѣти еже гл(агол)а Соломон. о дрѣвѣсѣх от бѣроудоу сопа иже в стѣнѣ” – 154б. (Як розуміти, що сказав Соломон про дерева: від бруду (?) сопа (сорт

риби. – М.П.), що в стіні?) супроводжується чотирма цитатами-підтвердженнями: “От третьяго ц(а)рства” – 154г. (З третього царства), “Иполоутово от того еже о пѣснѣх пѣснѣм” – 155а. (Иполитове: з того, що про пісні пісень), “Еусевия Панфила от начало словѣных повѣсти” – 155б. (Євсевія Панфіла: з початку слов-повістей), “Иполутово что есть моудрость създавшихъ себѣ дом – 155в. (Иполитове: що таке мудрість, яка створила собі дім).

Цитати-підтвердження, як видно із останнього прикладу, паспортизувалися шляхом називання твору без автора (От третьяго ц(а)рства). Така форма заголовка-паспортизації в основному використовувалася тоді, коли автор і твір вже багато разів повторювалися у Збірнику, і є впевненість, що читач зрозуміє паспортизацію і без автора: “От Поспѣшньих” (192г). У Збірнику Святослава є цитати-підтвердження, взяті з офіційних християнських документів, тоді в заголовку-паспортизації називається жанр документа і часто орган, що видав цей документ (“Шестааго събора устав” – 197г.), або той, хто слідував цьому документові чи жив за цим документом (“От ап(осто)льскихъ оустав” – 203г., “От ап(осто)льскихъ заповѣдй” – 195а.).

Називання автора може супроводжуватися описовим визначенням твору: “Иполоутово от того еже пѣснѣх пѣснѣм”, “Еусевия Панфила от начала словѣных повѣсти”. При повному називанні автора і його твору заголовок-паспортизація має такий типовий вигляд: “Иполоутово что есть моудрость създавшихъ себѣ дом”.

Якщо цитати-підтвердження, що йдуть одна за одною в основному тексті Збірника, взяті укладачем з одного твору одного і того самого автора, то паспортизація першої цитати дається в повній формі (Єосевиево от лѣтнихъ – 247г), а друга цитата озаглавлена займенниково (тогожде – 248б). Коли друга цитата того самого автора, що й перша, взята з того самого твору, але укладач Збірника чомусь захотів відзначити розділ, то перша і друга цитати мають таке співвідношення: перша – “С(вя)тааго Василия от Поспѣшньих” (198а), друга – “Того же от того же еже о алѣчьбѣ” (198в). У другій цитаті за допомогою вказівного займенника позначено і автора, і його твір. У заголовку-паспортизації “Тогожде от того еже о Иродиадѣ” (171г.)

займенниково паспортизується тільки автор. Іноді при першій цитаті називається тільки автор (Исидорово – 267б), а в другій автор займенниково паспортизований, але називається твір (того же о дѣвствѣ – 207б).

Бували, очевидно, випадки, коли в двох авторів збігалися назви творів або їх розділи, про що свідчить такого типу паспортизація: “Максимово о различии соуштия и естѣства по внѣшньим” (222г) і “Феодора презвоутера. Рифуискааго о тѣхжде” (223б-в).

Під кінець другого тому Збірника подано трактування ряду понять, що становлять собою філософські категорії. Ці енциклопедичні статті нагадують структуру енциклопедичних статей в сучасних алфавітних енциклопедіях (див., наприклад, УРЕ або БСЄ) перш за все тим, що в заголовок винесено не питання і не паспортизацію, а номінативно сформульоване поняття: “О естѣствѣ” – 224б, “О собѣствѣ” – 225г, “О лицѣ” – 226в, “О различии” – 229г, “О случанни” – 230б, “О своитѣнѣм” – 230в. Більшість цих заголовків називають одну філософську чи психологічно-моральну категорію: “О супротивньих” – 233а, “О оглаголеных” – 233в. Цілий ряд заголовків побудовано на поєднанні двох понять-категорій: “О имѣнии и нестатыц” – 231б, “О качѣствѣ и о творитѣнѣм” – 232а. Є заголовок, у якому об’єднано п’ять понять: “О единородньих. инородньих, иновидньих. і купноособньих і числом различных” – 234в-г.

Авторський післязаголовковий текст

Композиційна структура авторських післязаголовкових текстів повністю залежить від типу заголовка енциклопедичної статті. Якщо заголовок сформульований у вигляді питання, то післязаголовковий текст має форму *аргументованої відповіді*. У “філософських” енциклопедичних статтях, де заголовок називає поняття однієї або більше філософських категорій, післязаголовковий текст сформульовано у вигляді *розгорнутої дефініції*.

Аргументована відповідь найчастіше починається з максимально коротко сформульованого *твердження*. Наприклад, у відповіді на питання “Кто бѣша их же кровь с жрьтвами смѣси Пилат” – 178б. (Хто були ті, чия кров Пилат змішав з жертвами?)

маємо таке твердження: “Галилеи иже и въслѣдовавъше оучения Иоуды галилѣина” – там же (Галилеї, які дотримувалися вчення Юди галилейського). Післязаголовковий текст на питання “Колико бѣ величество Соломонскыя ц(ер)кве” – 158а. (Якою великою була Соломонова церква?) починається з визначення її розмірів: “В дльготу оубо бѣше. шестидесять локѣта ширина двоюдесятоу” – там же (В довжину була шістдесят локтів, а в ширину – двадцять).

Післязаголовковий текст-відповідь на цьому ніколи не обмежується: за обсягом він займає переважно по три-шість, а то й більше стовпчиків Збірника. Відповідь у цього типу післязаголовкових текстів розгортається або за рахунок констатації й інших особливостей про запитуваний об’єкт чи явище, або за рахунок аналізу свідчень літературних даних. В енциклопедичній статті про розміри Соломонової церкви далі повідомляється, що вона “обращена же бѣше не на вѣсток да не моляштиися слънъцю восходяшту поклоняють. но слънъчному владыцѣ” – там же (була повернута не на схід, а це означає, що ті, які не моляться ранішньому сонцю, поклоняються сонячному владиці). Уточнення, очевидно, для читачів Збірника було суттєвим, бо відзначені особливості Соломонової церкви могли розходитися з тією формою культу сонця, яка відображена на малюнках першого тому.

Посилання на інших авторів чи на книжки, використовувані укладачем Збірника, які мають місце в авторських відповідях на заголовкові питання, досить різноманітні і за формою, і за смисловим призначенням. Автор може назвати когось наче мимохідь, як, наприклад, це зроблено в післязаголовковому тексті про галилеїв. Тут за наведеним початком йде посилання на Луку, який згадує про цей факт в апостольських діяннях: “его же (тобто Иоуду) и Лоука в дѣяниих ап(осто)льцѣх поминаеть” (1786.). Укладач Збірника підкреслює, що про Юдове вчення говорив і Йосиф: “бѣше же и оучение Иудино яко же Иосиф в послѣдних иудѣискаго прѣвословия показа” (там же). Використання чужих висловлень частіше є фундаментальним і ставить на меті таке підтвердження думок, яке переконувало б в авторській правоті переважно більшість читачів.

Посилання на авторів або книжкові свідчення укладач не завжди використовував як підтвердження своїх думок. Авторська

відповідь будувалася й на уточненні літературних даних, а також на дискусії з існуючими висловлюваннями. Прикладом може служити енциклопедична стаття про Соломонову церкву. Тут укладач звертається до читача, щоб він не дивувався тому, що авторські показники про розміри Соломонової церкви розходяться з існуючими в книжках: “имъ же писано чѣтырдесяти лакѣтъ нарече длѣгѣтоу, а азъ рѣхъ шестьдесятъ”. Укладач аргументує свій вибір показників свідченням Йосифа, який підкреслив, що Соломонова церква складалася з двох частин: “Иосифъ же двѣоимъ помостѣмъ ц(ер)кве тоу бывшу нарече”, одна з яких за Давирем мала сорок локтів, а друга – двадцять: “Давирь нарече да оубо святая чѣтырдесять лакѣтъ бѣаху а с(вя)тая с(вя)тымъ друоугоу двоудесятоу”. В авторській відповіді наводиться ще одне свідчення, яке й дало укладачеві підставу вважати Соломонову церкву довжиною в 60, а не 40 локтів: “и паралипомены повѣдають рекуще и нача Соломонъ зыдати домъ б(о)жии. длѣгѣтоу локѣтъ шестьдесятъ и шириною лакѣтъ двоудесятоу и позлати ю и зоутрию златѣмъ чистѣмъ” (1586).

Посилання на існуючі книжки в твердженнях трапляються рідко. При їх наявності і відповідь розгортається у вигляді переказу чужих думок. Зокрема, в енциклопедичній статті, озаглавленій питанням “Како є розумѣти яко нѣсть бл(а)го в чловѣцѣ. но иже єсть и пиеть. и покажеть д(у)ши своєи бл(а)гоє в троудѣ своємъ” 157г (Як розуміти, що немає в людині доброго, яка ість і п’є, навіть тоді, коли вона покаже доброту душі своєї в праці своїй?), у твердженні є посилання, очевидно, на якийсь збірник: “не плотьскы ясти и пити повелѣваєтъ съборъник. нѣ доуховнѣ” (Не по-плотськи їсти і пити повеліває збірник, а по-духовному) – там же. *Аргументаційна частина* цієї авторської відповіді продовжує спосіб викладу твердження і розгортається на переказі наступної чужої думки: “иже бо є в притѣчахъ гл(агол) не прѣльштайтесь сытостью оутробною. и бл(а)го єсть ити в домъ плачьныи. неже в домъ пировьныи. и с(е)р(д)це моудрьныхъ в плачевньнѣмъ. с(е)р(д)це же безоумливыхъ в домоу веселія”. – там же (адже в притчах є таке: не захоплюйтеся їжею утробною й краще йти в будинок плакальний, ніж розгульний, бо серце розсудливих в плакальному (будинку. – М.П.), а серце безумних – в будинку веселощів).

Авторська відповідь у післязаголовковому тексті енциклопедичних статей, озаглавлених питанням, в основному уникає повного чи часткового повторення змісту питання. Проте й це правило не без винятку. Трапився він, наприклад, в енциклопедичній статті з таким заголовком: “Како є розоумѣти не соудите и несоужени боудете” – 210в. (Як розуміти: не судить і осуджені не будете?).

Післязаголовковий текст тут починається з уточнення того, що це висловлювання належить господу (господеви овѣгда гл(агол)юшту не соудите и неосужени боудете – господь іноді говорить: не судить і не будете осуджені) – там же. Поряд з цим висловлюванням укладач Збірника наводить інше, яке на перший погляд суперечить наведеному, тобто винесеному в заголовок: “овѣгда же правѣднии соуд соудите. да не соудити съпроста възбраняють ны”. (Іноді-ж праведний суд судить, адже не судити просто забороняється) – там же. Останнє висловлювання теж приписане господеві. Отже, здавалось би, що господь непослідовний у своїх повчаннях, але укладач Збірника тут же роз’яснює – господь вимагає осуджувати або засуджувати тільки після того, коли в засуджуваному добре розібралися: “да тѣмъ аште что невѣдомо есть нѣлѣпо соудити” (адже те, про що невідомо, безглуздо судити). Після переказу вказівок господа автор відповіді переходить до переказу і розтлумачування висловлень апостола: “яко же рече ап(осто)л о тацѣх прѣд годѣм ничесо же не соудите донели же придетъ г(оспод)ъ просвѣтитъ тайная тѣмы. и обличитъ помысли срьдѣчныя божия же соудѣбы” (як говорить апостол про такі передчасні суди: нічого не судить, поки господь не просвітить тайну темноти й не відкриє задум сердечної божої долі). Укладач далі повчає: “отѣмьштати беспрѣстани нужда не приметъ” (відомшувати безперестанку немає необхідності).

Післязаголовковий текст даної енциклопедичної статті закінчується *моралізаторським висловлюванням*, яке дожило до наших днів: “рече бо господь извързи кладоу прѣжде от очесе своего. тѣгда оузыриши изырѣшти сючыѣ от очесе брата твоего” (бо каже господь: викинь колоду перш за все із свого ока, тільки потім, побачивши, зніми сучок з очей брата свого).

Розгорнута дефініція, як правило, починається з максимально

короткого визначення поняття чи понять, винесених у заголовок: “єство єсть начало коєгождо соуштиих. пошьсть яже мльчания” (Природа – це початок всякого суцього, це рух, який закладено в мовчанні) – 224в; “соьство же єсть вещь состояштися и соуштна. в немь же слоучаюштиихся събор акы в єдино и подлежаштии вешти” (Сутністю є явище, яке існує і містить у собі істотні властивості, об’єднує їх так, щоб вони утворювали одне єство) – 225г – 266а.

Одна з найхаракреніших особливостей початку розгорнутих дефініцій, як видно і з наведених прикладів, – подвійність тлумачення, винесеного в заголовок поняття. На перший план *початкового визначення* заголовкового поняття в авторському тексті-дефініції виноситься його описове зіставлення з іншим поняттям, яке по відношенню до заголовкового виступає родовим. Слово, яким виражено в початковому визначенні родове поняття, далі будемо називати *основним відповідником*. У першому з наведених прикладів заголовкове поняття “єство” зіставляється з родовим, названим у даній енциклопедичній статті основним відповідником “начало”: “єство єсть начало”. В другому прикладі заголовкове поняття *сутність* зіставлено з родовим *явище* або *річ*, яке тут передається основним відповідником “вещь” “соьство же єсть вещь”.

На другому плані початкового визначення заголовкового поняття відбувається конкретизація родового в такий спосіб, щоб якнайточніше вказати в ньому місце заголовкового. Шляхи конкретизації в Збірнику досить різноманітні. Аналізовані приклади представляють її уточненням ознак поняття, вираженого основним відповідником: “єство єсть начало...”, але тільки таке “начало”, що перебуває в стані “пошьсти яже мльчания”

В науковій літературі давньоруське слово “мльчания” перекладається сучасним російським словом “покой” (Юрченко, 88). В принципі не заперечуючи таке значення давньоруського “мльчание” хотілось би звернути увагу на те, що в аналізованому прикладі це слово більше тяжіє до позначення відсутності звучання, ніж руху. Точніше, тут йдеться не просто про відсутність руху, а про такий ступінь відсутності, коли панує повне мовчання. Дану думку підтверджує також вживання цього слова у вступі до

другого тому: “С(вя)тыи же рече да б(ог) всегда был есть съ словом своимъ и с д(у)х(о)мъ да ничего же нигдѣ же не быше о(т) соущих нынѣ быше же вышнии в молчании и в тихости на коупѣ не быше бо иного никого же...” (Святий каже, що бог завжди був зі словом і духом своїм навіть тоді, коли нічого ніде не було з того, що існує тепер. Був тоді всевишній в мовчанні, в тихості й на купі. Не було тоді й нікого іншого) – 127а. Відсутність руху, як бачимо, автор передмови пов’язував не тільки з нерухомою купою, а й з тихістю і, що найголовніше, з відсутністю слова, тобто з відсутністю мови. Недаром у передмові сказано, що від слова “родившеся дѣло” і почався рух.

Текстуально конкретизація може стосуватися тих слів, якими уточнюється основний відповідник на першому плані початкового визначення заголовкового поняття. Такий приклад маємо в початковому тлумаченні *сутності*, яка зіставляється з *явищем*, що не тільки містить у собі істотні властивості свого існування, але й об’єднує їх так, щоб вони утворювали одне єство.

Текстотворча функція початкового визначення зводиться до того, щоб заголовкове поняття охарактеризувати ззовні. Приблизно таким визначенням користуються сучасні тлумачні словники, але для енциклопедичної статті цього недостатньо; енциклопедії головним чином розкривають суть заголовкового поняття, описують його внутрішні ознаки. Тому після початкового визначення в авторському тексті-дефініції йде ще аргументаційна частина. Її текст у Збірнику завжди набагато довший за початкове визначення. Зокрема, аргументаційна частина в енциклопедичній статті із заголовковим поняттям “О количествѣ и о мѣремых” (Про кількість та вимірювані) – 231в. – майже в шість разів довша (126 слів) за початкове визначення (22 слова).

В початковому визначенні йдеться про те, що “количество оубо есть сама та мѣра мѣряштия и чѣтоуштия. колико же еже под чисменьмъ и мѣрою подъяложить. рекъше мѣримая и чѣтомая” (Кількість є сама міра, якою міряють й обраховують. Щоб говорити про те, скільки охоплено числом і мірою, треба назвати міру і спосіб обрахування) – 231в. Аргументаційна ж частина містить характеристики речей, які підлягають вимірюванню та обрахуванню. Від них, як переконує нас і укладач Збірника,

залежать також способи вимірювання і встановлення кількості: “количества же ова суть розлучаема ова же съдржима. разлоучаема яже суть яже ся от себе разлоучають. яко же се тридесяти камык или о десяти фоуникии та бо разлоучена соуть от себе и чьтома наричються аште немальством и множествъ мѣрима боудоуть. споудъмь или инѣмь тацѣмьжде акы пшеница и прокоє. съдржашта яже ся єгда єсть мѣримое яко же се єдино дрѣво обрѣтається дѣвою локѣтю. или трии локѣтъ. или камыкъ или чьто таких и єдино сы мѣрится. да сего дѣля нарнчється съдржимая мѣра. число же наричється рекъше разночѣтомое и множество врѣмя и расстояния. число оубо рекъше єдиньница дѣвоица троица. и прокая числа. мѣра же рекъше малъ великъ. сатиръ талант и такаяжде. время же рекъше чяс днь и мѣсяцъ и лѣто. дальство же рекъше длѣгота ширина глоубина” (Кількості ці залежать від роздільності та неподільності. Роздільність – це те, що розпадається: наприклад, тридцять камінців або десять фініків. Вони самі по собі подрібнені й розрізняються не великим і малим числом, а тим, що вимірюються посудиною або чим-небудь подібним, наприклад, пшениця та ін. Неподільність є те, що вимірюється як єдине: дерево, яке має два або три локті, чи камінь або ж щось таке, що подібно вимірюється. У зв’язку з цим говорять про неподільну міру. Число, яким визначається ця міра, називається по-різному. Вимірювання кількості часу і віддалі теж досить різноманітне. Числа тут бувають одиничні, подвійні, потрійні і більше. Міра їх теж буває малою і великою, наприклад, сатир, талант (старогрецькі грошові одиниці. – *М.П.*) та їм подібні. Час вимірюється такими одиницями: день, місяць, літо; а віддаль – довжиною, шириною та глибиною) – 231г – 232а.

Кожен авторський текст-дефініція більш чи менш широко представлено подібною аргументаційною частиною. Аргументаційна частина енциклопедичної статті про кількість структурно побудована так, щоб розкрити, очевидно, лише типові на той час різновиди кількісного виміру, бо якщо виходити з сучасного погляду, то в ній немає послідовності: серед подрібнених об’єктів називається спосіб виміру місткістю, але не згадується вага; серед несипучих, неподібнених об’єктів, наприклад, при характеристиці вимірювання часу вказуються різнообсягові одиниці (день, місяць,

літо), але не називаються хвилини, години. При вказівці на те, що такі об'єкти, як дерево, вимірюються локтями, не називаються різнооб'ємні одиниці, подібні до міліметра, сантиметра, метра. Називаючи віддаль, точніше простір, укладач Збірника вказує на координатну систему його виміру, але не називає одиниці, якими вимірювати: кілометрами, гектарами чи кубометрами тощо.

Відсутність-наявність перерахованих та інших сучасних способів кількісного виміру об'єктивного світу – важлива текстотворча проблема побудови енциклопедичних статей, але вона могла б братися до уваги тільки після того, як було б вивчене питання істориками науки та філософами.

Ближче до власне мовознавчих проблем підводить нас енциклопедична стаття, в якій розкрито зміст заголовкового поняття “О качествѣ и о творительнѣмъ” (Про якість і про те, що її творить) – 232а. Авторський текст-дефініцію тут побудовано на основі або розкривання лексичних значень слів, або підкреслення способів структурного і семантичного словотворення. Початкове визначення заголовкового поняття базується на тому, що “качество есть вѣсущая сила. рекъше о родѣх оубо съставная различья. рекъше словесное съмретьное, бесъмретье и прокая” (Якість є суттєвою силою. Говорячи про різновиди, вона є матеріальним вираженням відмінностей. Говорять про словесне, смертне, безсмертя та ін.) – 232а.

Здається, що ця аргументаційна частина, на відміну від енциклопедичної статті про кількість, базується не на розрізненні та відповідній кваліфікації сфер об'єктивної дійсності, а на структурно-системних особливостях мови: “о бесплѣтных же словесных. разоумное самовластное. о тѣлесех же тварь. рекъше бѣлота чрънота роусость и такая и вид. рекъше о было право... си и паки мокрота. соухота. теплота. стоудено. мякота. жестокоє. рѣдко. чястоє и глѣни. рекъше гнѣвное. сладъкоє. бريدъкоє. и подобная. качество оубо есть по'немоу же каци друзии наричються. съ имене яко же приємлюште от него. от моудрости бо моудръна речеться. яко же имы моудрость. и тепль иже иматъ теплотоу. наричетъ же ся многашьды и само то качество какое. яко же и мѣра число. качеству же вид есть и сила и дѣйство. яже не соуть оубо дѣйство имуть же оустрои и силу естъствуюю.

наричеть бо ся ова по оустроєнию ова по нраву рекъше по дѣйствию по покошьноуоумоу же..." (в безплотних словесних виразах думка набуває самостійності. В тілесних створіннях розрізняють білість, чорноту, русявість. Про всі інші можна говорити, що вони круглі та прямі... Крім того, є мокрість, сухість, теплота, холодно, м'якість, тверде, рідко, чисте, вологе. Кажуть гнівне, солодке, бридке і под. Можуть бути названі й інші якості. Від іменників утворені такі: від мудрості – мудрий, тому що він має мудрість. Теплий називається тоді, коли має теплоту. Часто називають якість, співвідносну з мірою та числом. Якість залежить від різновидів сили та її дійовості. Які не пов'язані з дійовістю, мають будову і природну силу. Такі називаються за будовою. Деякі називаються за способом дії та придатністю) – 2326.

Значна частина слів, якими укладач Збірника називає різновиди якості – це прикметники: "о бесъплътных же словесных. роуоумное самовластное" (там же). Проте переважна кількість якостей позначена іменниками: "си и пакы мокрота, соухота. теплота. стоудено.¹ мякота. жесткое. рѣдко¹. чястое и глѣни" (Крім того, є мокрість, сухість, теплота, холод, м'якість, твердість, рідкість, чисте і вологе). Серед іменників поширені похідні на -ота: бѣлота, чрънота. Енциклопедична стаття фіксує лише два слова на -ость: роусость (русявість) та моудрость.

Між іменниками та прикметниками вказується на такі співвідношення: "от моудрости бо моудръна речеться", "тепл иже иматъ теплоу". Екстралінгвістично якості в енциклопедичних статтях діляться на такі угруповання: які стосуються вимірювання (то качество какоє яко же мѣра и число), за будовою та природною силою (имоутъ же оустрои и силу еСТЬСТВНОУЮ), за придатністю (по покошьноуоу) та ін.

У цілому авторські післязаголовкові тексти побудовані за не зовсім послідовно вираженим принципом дихотомічного поділу: весь авторський текст розбивається на початкове визначення заголовкового поняття та аргументаційну частину. Початкове визначення об'єднує в собі вказівку на родову приналежність та

¹ Слова *стоудено* та *рѣдко*, очевидно, прислівники, хоч таку форму могли б мати і короткі прикметники.

конкретизацію місця заголовкового поняття в сукупності понять вказаного роду. Аргументаційна ж частина містить у собі характеристику ознак заголовкового поняття по відношенню до об'єктивного світу та характеристику слів як засобів називання ознак об'єктивної дійсності.

Виявлений принцип кількاءетапного дихотомічного поділу автроських післязаголовкових текстів дозволяє твердити, що вони формуються за такою деревоподібною моделлю:

Цитований післязаголовковий текст

Композиційна і смислова структура післязаголовкового тексту в цитованому підтвердженні авторської відповіді на заголовко-питання здебільшого простіша, але разом з тим різноманітніша за авторську відповідь. Адже післязаголовкові тексти цитованого підтвердження належать різним авторам з різним способом викладу і беруться з різних за своїм стилістичним оформленням творів.

Цитована енциклопедична стаття звичайно стосується одного з питань, зачеплених в авторській розповіді. Ця особливість спричиняється до того, що післязаголовковий текст у цитованій енциклопедичній статті не має деревоподібної дихотомічності композиційної структури. Для цитованих енциклопедичних статей найбільш характерно, якщо вона достатньо довга, ланцюгове нанизування композиційних частин післязаголовкового тексту. Щоправда, в другому томі Збірника Святослава 1073 р. немало цитованих статей з однією, композиційно неподільною частиною. Наприклад, після енциклопедичної статті, озаглавленої питанням “чъсо ради обрѣзатися ємоу повелѣ” (Чому велів йому обрізатися?)

– 136 в. – в авторській відповіді повідомляється, що деякі книжники твердять, ніби обрізання було запроваджене тому, щоб при розселенні і змішуванні народів Авраамове покоління не втратило ознак свого походження. Але укладач Збірника підкреслює, що обрізання відоме було не тільки Авраамовим нащадкам. Цього звичаю дотримувалися й інші народи. Авторська відповідь на заголовкове питання закінчується переліком племен і народів, що, на його думку, беруть початок від Авраама.

Цитована енциклопедична стаття, яка йде безпосередньо за авторською відповіддю й озаглавлена паспортизацією: “С(вя)тааго Єпифана от Понарии” (137а), підтверджує авторську думку, що обрізання справді було обумовлене розселенням Авраамових нащадків: “обрѣзание оубо прѣселения ради бысть а прѣселение позывания оубо оумнааго ради Авраамля уставися... б(ог) рекыи. прѣселено боудеть сѣмя твоє на землю штужу до четырьсѣтъ лѣтъ” (Обрізання було придумане для переселення, а переселення – для наведення порядку чи припинення хитань розумного Авраама... коли бог йому повідомив: твоє сім’я буде переселятися на чужу землю до чотирьохсот років) – 137а-б. Післязаголовковий текст цієї енциклопедичної статті невеликий – всього в 24 рядки стовпчика.

Наступна цитована енциклопедична стаття озаглавлена паспортизацією “от Анѣкоурота” (137б.). Її післязаголовковий текст розміщено на 326 рядках, тобто більше, ніж на 11 стовпчиках. Стаття починається з уточнення строку переселення та Авраамового осеменіння інших народів протягом 430 років: “четырьмѣсѣтомъ оубо и тремѣдесятьми лѣтъ прѣселения оустановлену о Авраамѣ. и осѣмене его оуоставленое съврьшаашеся. да своимъ оубо милосрѣдѣемъ б(ог). лѣта прѣселения раздѣли. и абие двѣмѣсѣтъ и пятьнадесяте ожидаше еще соуштем им в земли ханаонѣстѣи. и другая двѣмѣсѣтъ пятьнадесяте. раздѣлив егупѣтъ съшьдѣшиим. рече бо Моисисѣ. вселение еже с(ы)нов Израилев. в земли ханаонѣстѣи в егупѣтъ бѣ лѣтъ ҃УЛ.” 137б-в.). У цілому ця частина невелика й закінчується висновком, в якому переселення Авраамових нащадків схвалюється: “нѣ да вѣдят неразоумнии. яко б(ог) правѣдив сы. правѣднѣ вся строятъ.” (137в).

Далі додається опис про розподіл світу між Ноевими синами

після потопу. Опис цей за змістом наче самостійний, але крім контактного зв'язку з частиною про Авраамове переселення текстотворчо прив'язаний і до авторської відповіді. Пор.:

Авторська відповідь

Авраам же роди от мньшая жены. Хетьоуры от них же мдьямьское племя. Мадъямь же роди Афара от него же и Африки земля... Лот же роди Амона. старѣшая си дъштере. от него же Иаманите. Имоав от мньшея дъштере от него же Имоавите (136г – 137а)

Цитована розповідь

Елам от него же єлими... Асоур от него же асурии. Арѣфакъс от него же асурии. Арѣфакъс от него же Хлад. Арам. от него же Сурьлоуд. ...Местраим. от него же Местреу... Фоуф. от него же Воуфил... Ханаан. от него же Хананеу. Сава. от него же Савеу... Єулат. от него же Гетулу (138а – 138б)

Стаття перенасичена ономастикою, зокрема переліком стародавніх племен та народів (мидуальану. гарьгану. армениу. ареоу. амаксонос. колу. коръзину. венеагину. кападокес. пефлагонис. галате. мариандину. тиварину. халуес. мосинуку. коху. меланилену. савромате. герману. саръмате. неоте. соуте. тауре. фракес. вавъстра-ну. илуриу. маккедонос. лиуес. фроугес. панониюу. оуестру. уєну. давънисе. лапигесе. калавру. ипику. латину. иже и римляне. турину. гале. келту. ливуетину. калепану. велтивирес. галу. акуитину. илуриану. весентес. картану. луситану. оуакъкеу. вретанику. скотоу. спану – 139а-б); назв островів (Вретанія. Сикелия. Єувуа. Родос. Хиос. Лезвос. Куферич. Закифос. Кефалония. Ифакии. Керкура. Купрос та ін. – 139б), не говорячи про те, що тут ціле зібрання старовинних імен людей (Хаон родив Аморѣа. и Гергесеа. И Євусѣа. и Ферзеа. и Єуеа. и Арукеа. и Анесеа. и Сидоина. и Арадиа – 139г) та ін.

Розповідь про Ноїв розподіл світу між синами в цитованій книжці або ще в її джерелі могла існувати і як самостійний твір, бо вміщений у Збірнику варіант композиційно обрамлений текстотворчою рамкою, початок і кінець якої досить виразно скоординовано: словесно оформлене протиставлення Ноєвого розподілу світу Авраамовому переселенню є разом з тим початком вступу до розповіді. Її основний зміст полягає в підкресленні, що поділ було здійснено жеребкуванням, а тому вважалося, що було

витримано найвищий ступінь справедливості. Жеребкування підкріпили клятвою про братерську приязнь: “нѣ и клятвою от единогождо их о приязни братьни въпроси. и раздѣли абѣе весь мир. трѣм сыном си жрѣбии и разлучив. и коюждо части по жрѣбию комоуждо их.” (137в – 137г).

Клятві та жеребкуванню в цій розповіді надавалося, як видно, неабияке значення, бо в кінцевій частині рамки, що йде за основним змістом – при перелікові племен і країн, утворених після розселення по світу Ноєвих нащадків, – укладач Збірника знову повернувся до клятви і жеребкування: нагадано, що Ной “на трое миру трѣм сыном раздѣлену яко же рекохом. клятвою им повелѣвъ дати о(те)щъ. яко же никому же не постоупати на братьнь жрѣбии” (139в) і коли “Ханаон сын Хамов вѣлѣзе на Палестиньскоую землю... и прѣхвати ю в жрѣбии соуштоу Симовѣ” (139в-г), клятва була зламана і бог, довго терпівши, помстив Ханаону тим, що “погубля емоу сѣмени” (140а), тобто обірвав його рід.

Цікаво, що про Ноїв розподіл світу між синами є і в “Повісті” але там ця розповідь не має текстотворчої рамки, а про клятву та жеребкування говориться в середині основного тексту. В Збірнику Ноїв поділ світу закінчується повідомленням про поділ між Ноєвими внуками. Літописець Нестор у “Повісті” начебто продовжує опис розселення народів, пов’язавши його із вавілонським стовпотворінням. На цьому етапі всесвітнього розселення з’являється вже назва слов’ян, які, за твердженням “Повісті” пішли від третього Ноєвого сина Афета.

Іноді цитована енциклопедична стаття має ознаки безпосереднього продовження авторської відповіді не тільки в післязаголовковому тексті, але й у заголовковій паспортизації. Наприклад, у статті, озаглавленій питанням “Что есть талант иже хочеть взяти г(оспод)ъ от зѣлааго раба и дати и добро сътворивъшоуоумоу” (Що таке талант, який господь хоче взяти від злого раба і віддати його тому, хто робить добро) – 211а, авторська відповідь має форму переповіді змісту притчі. Переказ починається з попередження читача, що для авторської відповіді укладач узяв чужий текст: “Мьну притѣчу сию талантноюю о всьсемь дарѣ б(о)жии гла(гола)ну” (Наведу тут притчу про талант та про весь дар божий) – там же. Далі стверджується, що талант тільки тоді

цінитися, коли його спрямовують на користь багатьох. У притчі говориться, що той, хто одержав від бога талант, повинен його розбудовувати на користь інших: “да ак же ю же разоумѣ имы в себе благодать от б(о)га. тоу же многажды соугубить на бл(а)годать и пользоу многих” (там же). Якщо ж талановита людина не творить людям добро, таку людину треба осуджувати: “да тѣмь коую любо приимь б(о)жию бл(а)годать тѣ собѣ и не творя инѣмь бл(а)годати акы съкрываеъ талант осужен боудет” (там же). На цьому закінчується і переказ притчі, і авторська відповідь.

Далі йде цитатна енциклопедична стаття, озаглавлена займенниково оформленим заголовком-паспортизацією: “Тогожде от того еже о с(вя)тѣмь доусѣ” (Того самого і звідти ж про святого духа) – 2116. Оскільки в авторській відповіді не вказано ні автора, ні книжки, звідки взято притчу, паспортизація цієї статті справді анонімна. Займенникове оформлення в даному випадку фактично позбавляє паспортизацію своєї безпосередньої інформативної функції. За такою паспортизацією залишається лише чисто текстотворчо формальна функція – виділення наступного текстового фрагмента в окремому енциклопедичну статтю.

Коли так, то виникає питання: нащо потрібно було укладачеві Збірника відділяти наступний текст в автономну композиційну частину у вигляді окремої статті. Чому її не дано як продовження авторської відповіді, тим паче, що цитована енциклопедична стаття, судячи з заголовка, взята з того самого джерела, що й авторська відповідь? Післязаголовковий текст цієї енциклопедичної статті в цілому відповідає на те ж саме питання, що й авторська відповідь. Проте глибше ознайомлення з його змістом дозволяє побачити і таке: в даній енциклопедичній статті головне не талант, на якому зосереджена увага в авторській відповіді, а душа людини, що володіє талантом. Отже об'єкт опису в цитатній енциклопедичній статті, хоч і тісно пов'язаний з об'єктом опису авторської відповіді, але цілком відмінний.

Талант і душа в цих двох енциклопедичних статтях об'єднані поняттям “благодать”, якою повинен супроводжуватися талант і володіти людська душа. Таким чином, ми підійшли до поняття *текстотворчо зв'язаної автономності цитатних енциклопедичних статей* з авторськими відповідями. Текстотворчо зв'язана

автономність – це найхарактерніша ознака структурної організації цитатних енциклопедичних статей. У тексті вона представлена перш за все лексично – найчастіше повторенням одного і того слова в авторській відповіді та в цитатній енциклопедичній статті. Аналогічний випадок маємо в останньому прикладі, де слово *благодать* фігурує і при характеристиці таланту в авторській відповіді, і в післязаголовковому тексті цитатної енциклопедичної статті.

Коли після авторської відповіді на заголовкове питання йде по кілька цитатних енциклопедичних статей, то ознаки зв'язаної автономності післязаголовкового тексту другої і наступних цитатних енциклопедичних статей ускладнюються здебільшого тим, що зв'язаність у ньому не обмежена лише координацією з авторською відповіддю. Зокрема, наведена вище цитатна енциклопедична стаття “Отъ Анъкоурота” містить у післязаголовковому тексті зв'язаність з авторською відповіддю про обрізання і з першою цитатною енциклопедичною статтею про розселення Авраамових нащадків, а сама розповідає про розподіл світу між Ноевими синами та внуками.

Наявність цитатних енциклопедичних статей – це одна з форм поєднання свого і чужого в тематичному циклі. Спосіб введення цитатних енциклопедичних статей в композиційну структуру Збірника дещо подібний до цитування документів у Літописі С.Величка: “чуже” в творі служить підсиленню ступеня достовірності авторського твердження.

Тематичний цикл як одиниця композиційної структури

Явище зв'язаної автономності цитатних енциклопедичних статей з особливими ознаками структурування способу їх викладу, формування заголовків і композиційної будови післязаголовкових текстів є складовою частиною широкого текстотворчого процесу: в дію включається механізм об'єднування енциклопедичних статей в *тематичні комплекси* або *цикли*. Тематичний цикл – це цілком структурований фрагмент Збірника з автономно зв'язаною інтегральною та автономними, але текстотворчо зв'язаними інтегрованими частинами. Для визначення характерного в частинах тематичного циклу ми вжили похідні з твірною основою *інтегр-*,

тому що тут немає тієї енциклопедичної статті, яка підпорядковувала б, і тих енциклопедичних статей, які підпорядковувались би. Іноді здається, що інтегральна частина структурно підпорядкована інтегрованим, але цей ефект чисто ілюзорний, бо відношення між енциклопедичними статтями в тематичному циклі будуються не на підпорядкованості, а на взаємозв'язаності.

Інтегральну функцію в тематичних циклах найчастіше виконують енциклопедичні статті, озаглавлені питаннями. Вони в текстотвірчій організації тематичного циклу завжди займають перше місце. Таким чином, заголовком-питанням називається тема, яку далі по тексту розкривають авторська відповідь та післязаголовкові тексти всіх цитатних енциклопедичних статей, об'єднаних у даний тематичний цикл.

З позицій організації тематичного циклу авторська відповідь будується так, щоб окремі, висловлені в ній положення та твердження могли уточнюватися, а пропущені – доповнюватися. Отже текст авторської відповіді, як правило, позбавлений імперативності, категоріальної висновковості і як текстовий блок має відкритий характер. Це спостереження спробуємо проілюструвати тематичним циклом, який починається з такого питання: “Х(ри)с(тос)оу гл(агол)ушту не в̑ходяштаа оусты сквьр̑нять ч(е)л(ов̑)кы. да поч̑то соу оустановили о(т)ци не ясти мяса в с(вят)ую мясопоштоу” (Коли Христос сказав: “Не те, що входить в уста, осквернює людей”, то чому отці (церкви) встановили не їсти м'яса в святу масницю.) – 193в-г. Питання стосується певних християнських канонів, які приписували віруючим відповідні вимоги до поведінки.

Авторська відповідь на цей заголовок-питання охоплює текст в 156 рядків або 5,4 стовпчика. Починається вона із застереження, що висловлення Христа не стосується матеріальної їжі: “Не о брашьн̑ се гл(агол)а г(оспод)ь” (193г). Проте далі увага затримується на тому, що багата їжа та багате пиття споганюють людину, бо розпалюють у ній тілесні пристрасті і розбуджують сатанинську силу: “в̑мы бо яко много̑дение и многопит̑е сквьр̑нить ч(е)л(ов̑)ка в̑ставляюште на нь страсти пл̑тьныя на нечистоты небон̑ сила сотонина по Йовоу та поу́та утробнааго” (193 г.). Називається і характеризується ситуація, в якій Христос висловив фразу, винесену в заголовкове питання: “н̑ е̑лма же

фарисеи зазираахоу ап(осто)лом акы неоумьвенаама рукама ядуштем. противоу томоу отвѣшта г(оспод)ь речъ. не въходяшгее оусты сквърнить ч(е)л(овѣ)ка” (там же). Фраза ця в авторській відповіді має продовження: “рекъше сквърна роучная єя же вы блюдетесь. нъ исходяштии грѣси от ч(е)л(овѣ)ка. то сквърнить ч(е)л(овѣ)ка” (сказавши: не бруд ручний, за яким ви слідкуєте, а гріхи, які йдуть від людини, вони її опоганюють) – там же. Укладач знову переходить до житейських проблем. Посилаючись на апостола, зупиняється на тому, що можна і коли їсти. Немало уваги приділено встановленню днів посту. Під кінець авторської відповіді укладач Збірника посилається на ряд осіб, які нібито святкували і суботу, і неділю. Тут же робиться висновок, що ці дні безглуздо постити і що вони відведені для відпочинку.

Післязаголовкові тексти цитатних енциклопедичних статей теж становлять відкриті текстові блоки але ця відкритість, на відміну від авторської відповіді, має інший характер. Вона насамперед обумовлена тим, що післязаголовковий текст цитатної енциклопедичної статті “вирвано” з якогось твору, де він був органічною частиною іншої композиційної структури, з іншим способом викладу та з іншими намірами інформаційної насиченості і комунікативного цілеспрямування. Саме ці особливості досить часто позначаються на відсутності текстотворчого припасування, особливо початку післязаголовкового тексту цитатних енциклопедичних статей до авторської відповіді та між цитатними статтями.

Текстовий блок тематичного циклу в Збірнику Святослава 1073 р. формується не за принципом поступового розгортання розповіді (цей принцип діє тільки в межах одного післязаголовкового тексту), а на основі *аплікації* вже готових фрагментів в єдине ціле. Аплікація – це один з дуже важливих і досі мало вивчених текстотворчих принципів не лише довідникової літератури. Без нього не може обійтися жоден більш-менш великий твір. Вивчення історії розвитку структури тексту свідчить, що реалізація принципу аплікації має виразно стильову і жанрову специфіку.

У першій цитатній енциклопедичній статті, озаглавленій паспортизацією “От ап(осто)льських заповѣдни” (195а), післязаголовковий текст починається з рекомендації чи наказу: “Дънии господьны пр�здъник набѣдите” (там же). В такому

імперативному тоні побудовано всю статтю: “начньѣте с(вя)тыя пасхы”, “того вы оузьрите”, “принесѣте требю вашу”, “творите на мою память” “и се боуди вам закон до скончания” та ін.

Наведений початок післязаголовкового тексту аналізованої енциклопедичної статті продовжується переліком і визначенням характеру свят, встановлених апостольськими заповідями для християн: “пръвое оубо рождения. вѣторое же бо(го)явления... с(вя)тыя пасхы... отъпразднуоуете пентикостию (тройцо. – *М П.*)... празднуоуйте единою недѣлю” та ін. При описі постів наголошується на їх строках та на тому, що під час посту рекомендується їсти хліб, рослинну їжу і пити воду. Піст в апостольських заповідях визначається як час плачу: “хлѣб един тѣчью ѣдоуште ти зелие ти воду. днье бо соуть плача, а не праздника” (1956). Вимога ця, як видно, була суворою, бо про її дотримування повідомляється і в “Повісті”, де описано заснування Печерського монастиря.

В противагу постам апостольські заповіді в неділю і свята велять веселитися: “недѣлю правдѣно бо есть и повеселитися” або “въ всьяку недѣлю творите събор и веселящеся”. Наприкінці стаття містить наказ: “в соуботоу же и в недѣлю празднуоуйте” (196в).

Друга енциклопедична стаття “От Исхода” (196г) починається зі слів “И рече господь Моусии: глаголи к сыном...” Вона теж насичена наказовими формами дієслів – *съхраните, да боудеть вам, да съмѣрите, приносите, яко же да видять*. Отже їй теж властива імперативна форма викладу, в яку одягнено наставляння бога Мойсею з приводу того, як вивести з Єгипту Ізраїлевих нащадків. Тут теж згадуються 40-денні масниці і називаються деякі свята.

Спосіб викладу третьої цитатної енциклопедичної статті “Заповѣдь Петрова и Павлова”(197а), принаймні її початок, подібний до грамот як найдавніших юридичних документів. Пор.:

Заповідь Петра і Павла

*Аз Петр и Павел повелѣа-
емъ дѣлати* робом днии пять в
соуботу же и в недѣлю да
празднують в ц(е)ркви оучения
дѣля бл(а)говѣрнааго (Там же).

Грамота княгині Юліанії 1377 р.

Се я кн(я)гиня Ольгирдо-
вая Оульяния оуоставила єсми
брати... (Грамоти, 55).

Імперативність у статті виражена не тільки граматично – наказовими дієслівними словосформами (*творите, да боудеть събор, да не вълазить, бѣгаите*), але й лексично (*повелѣваеѡ дѣлати* – велимо робити). Основний зміст цієї заповіді полягає в перелікові християнських свят та називанні підстав їх установа. Далі розписуються процедури святкування майже по годинах.

Четверту цитатну енциклопедичну статтю становить відрізок із “Шестааго събора устав ГѠ”. Післязаголовковий текст викладено у формі поради (лѣпо є вѣрным до полоуноштьнааго чяса отѣлковати – 198а). Стосується вона в основному одного свята, з приводу якого дається така рекомендація: “Спасьныя страсти дни в альчѣбѣ и мол(и)твѣ” варто проводити.

Наступна цитатна енциклопедична стаття в описуваному тематичному циклі “С(вя)тааго Висилия от Поспѣшных” (198а). В ній дається філософське трактування посту, і зводиться воно до стримування страстей. Стаття починається із застереження: “Блюдися да тебе непрѣлсти враг прадѣдньимъ грѣхомъ” (Бережися, щоб тебе не спокусив ворог прадідівським гріхом) – там же. Застереження підсилюється прикладами, зокрема Адама, який не встояв перед Євиним плодом і заробив для всіх людей смерть; Хама, який, порушивши клятву, загубив весь свій рід.

Наступна цитатна енциклопедична стаття, як видно із її заголовка (Того же от того же еже о альчѣбѣ – 198в), узята з того самого твору, що й попередня. В ній наголошується на тому, що стримування своїх бажань було встановлено ще в раю і що першою божою заповіддю був наказ Адамові з певного дерева не їсти плодів.

Закінчується тематичний цикл цитатною енциклопедичною статтею “Златоустааго от того еже от Матфея” (198в). У цьому цитатному післязаголовковому тексті зіставляються дві думки. В першій (Матвія) причиною всіх зол світу визнається Адамова нестриманість. В другій, що належить Іезекіїлю, содомове беззаконня й нещастя полягало в тому, що люди “въ множствѣ хлѣбньѣм и в обилии виньнѣмъ питаахоуся” (там же). Автор цитатної статті, здається, приєднався до Іезекіїля.

Формально всі енциклопедичні статті мають текстотворчо відкриту структуру, але цитатні протистоять авторській відповіді за відсутністю наявності імперативності викладу, а також

стверджувальною категоричністю висловлювання. У розрізненні способів викладу діагностуючими одиницями в тексті виступають дієслівні словоформи. Виведення рекомендованих положень у закон має також лексичне представлення: “и се боуди вам закон до скончания” (196г) та “Аз Петр и Павъл повелѣваєвъ дѣлати” (197а).

Композиційна структура томів

Перший том Збірника Святослава за обсягом коротший від другого: енциклопедичні статті першого тому займають 118 аркушів або 472 стовпчики, а другого – 134 аркуші або 536 стовпчиків. Різняться томи і кількістю пронумерованих енциклопедичних статей (у першому томі їх 234, а в другому – 194) та тематичних циклів із заголовковими питаннями (у першому томі 16, в другому – 55). Попарне зіставлення цих показників переконує, що кількість енциклопедичних статей в тематичному циклі першого тому в чотири рази більше, ніж у другому.

Перший том – 234 енцикл. статті: 16 тем. циклів, $\approx 14,6$ енцикл. статей на один тем. цикл.

Другий том – 194 енцикл. статті : 55 тем. циклів, $\approx 3,5$ енцикл. статей. Суттєва різниця й у співвідношенні кількості аркушів і тематичних циклів. У першому томі в середньому на цикл припадає по ≈ 7 арк (118 арк.: 16 тем. циклів ≈ 7), а в другому ≈ 2 арк. (134 арк.: 55 тем. циклів ≈ 2). Отже, текстовий блок тематичного циклу в першому томі майже в чотири рази довший, ніж у другому. Перший том має значно коротші енциклопедичні статті, ніж другий: перший том – $118:234 \approx 0,4$; другий том – $134:194 \approx 0,7$.

Ці найзагальніші статистичні підрахунки підказують, що тематичні цикли в томах повинні формуватися за різними принципами. Адже прив'язка по 14–15 цитатних енциклопедичних статей до однієї авторської відповіді мусить мати значно більше текстотворчих засобів, ніж прив'язка 3–4 цитатних енциклопедичних статей. Однак де шукати ці засоби: в структурній організації післязаголовкових текстів, у міжстатейних зв'язках чи, можливо, в комбінації цитатних енциклопедичних статей в одному тематичному циклі? Не можна оминати й того факту, що довжина тексту енциклопедичних статей майже в два рази коротша в першому томі, хоч тематичні цикли тут майже в чотири рази довші, ніж у другому.

Середня довжина тексту заголовків енциклопедичних статей в першому томі трохи довша за довжину заголовків у другому томі, але статистично різниця не суттєва: 3,0 рядки – в першому і 2,8 рядка – в другому. Структурно і за змістом заголовки багатьох статей ідентичні, особливо, коли це стосується займенниково паспортизованих: “Того же от того еже ханаанынины” (35а), “Того еже от Іоанна” (32а), “Того еже о альчьбѣ” (30г, 198в), “Тогожде от того еже о Иродиадѣ” (171г) та ін. Значна частина паспортизованих статей у першому томі, як і в другому, взята з одного джерела: “От апостольскихъ заповѣдйи” (28в, 326, 146г, 161а, 184а), “Златоустааго от тълкования еже от Матфеа” (30а) і “Феодоритово от неразоумныхъ” (151б). І в першому, і в другому томах трапляються паспортизовані заголовки, де називається тільки автор. Серед цього типу паспортизованих заголовків є однослівні (Осиино – 104а, Исзекиилево – 103в, Іовово – 103б, Соломонє – там же, Сирахово – там же, Богословца – 207б) і двослівні (Іоанна Лѣствичнааго – 33а, Марѣка чѣрньца – 33б).

Певна частина заголовків-паспортизацій розширена за рахунок уточнення імені автора відтопонімічним прикметником (Курила Ієроусалимськааго от оглашені – 30а, Исидора Пилоусиискааго от послании – 56г), здвоєного імені (Єусевия Памфила от того еже к Марину – 72в), відтопонімічного прикметника й посади чи титула (Немесия єпискоупа Ємеськааго от того еже о промыслѣ – 110 г.) тощо.

Середня довжина питань, винесених у заголовки, у другому томі довша, ніж у першому, але самих заголовків однакова. Пояснюється це тим, що в другому томі питання сформульовані у вигляді посилення на чужі висловлювання, а в першому – у вигляді висловлення власної зацікавленості. Пор.:

ІІ том: “Како є разоумѣти его же дѣло изгорить отштетиться. сам же сънабѣдиться акы огнь” (Як розуміти: “той, чия справа погорить, зазнає шкоди, але сам збережеться загартований вогнем?”) – 166 б., “Како є разоумно яко вѣдѣние. величание творить. а любы възгражяеть” (Як розуміють, що знання викликає звеличування, а любов підносить (на подвиг)?) – 168 г.;

І том: “Чѣто естъ знамение. съвършенааго християна” (Що є ознакою справжнього християнина?) – 27 б., “От колика образ

блоуд и съняв ч(е)л(овѣ)цѣ бывають” (Скільки причин блуду і поганих снів у людей?) – 53. Ознакою наявності в питаннях другого тому чужих висловлювань є слова “Како є разоумѣти”, а ознакою формулювання прямих питань у першому – слова типу “Что естъ”, “От колика” та ін.

Довжина заголовків-питань вирівнюється тим, що в першому томі майже повсюдно перед питанням вживається слово “Въпрос”, а після нього – слово “Отъвѣт”: “Въпрос. добро ли естъ прямъ и оповѣдати грѣхы наша д(у)ховъным мужем ~: Отъвѣт .~.~ (Питання: насправді, чи добре висповідувати наші гріхи духовним мужам? Відповідь) – 43 г.; “Въпрос : ∴ ∴ камо є польза приносити имѣние. в църквъ или ништим, Отъвѣт “(Питання: куди корисно підносити майно – в церкву чи бідним? Відповідь) – 89б.

Зіставлення заголовків-питань в обох томах виявляє помітну різницю на семантичному рівні. В другому томі заголовкові питання стосуються відносно вузьких, конкретних і приземлених проблем: “Чьсо ради рече ап(осто)л оучити женѣ не велю” (Через що апостол сказав: вчити жінці не велю.) – 169а, “Како є разумѣти. господьне тридневное въскрьсение” (Як розуміти триденне господне воскресіння?) – 214г. Заголовкові питання першого тому хоч і чітко та конкретно сформульовані, як і в другому томі, але стосуються значно абстрактніших проблем: або віри та її основ (“Въпрос. кѣто соуť истиньнии поклоньници. иже в д(у)сѣ. и в истиньнѣ поклоняються богу” – Хто справжні шанувальники, чи ті, що в душі, чи ті, що за законом поклоняються богу? – 33б), або моралі, яку проповідує християнська релігія (“Въпрос. аште будетъ кѣто стар. или немощь нѣ и от не моглся. ти не можеть чърньць быти. или чърньцьских творити. то како тѣ можеть покаятися. и съпасти” – Якщо хтось старий або заслаб і не може бути ченцем та виконувати чернечих обов’язків, то як він може покаяттям спастися. – 40а). Питання часто поставлене гостро і в дискусійному тоні: “Въпрос. еда вся злая. елико же творят. нам страны по велѣнию божию творять” (Невже все зло, скільки його творять нам країни, по велінню божому творять?) – 98г.

Дискусійність ця і гострота відношення до проблеми відчувуються не лише в заголовкових питаннях. Вона пронизує й післязаголовкові тексти, особливо це стосується авторських

відповідей, у яких укладач Збірника не тільки відповідає на питання, а й виражає своє ставлення до висвітлюваної проблеми та націлює читача на самостійну, але цілком визначену її оцінку. Під цим кутом зору спробуємо проаналізувати тематичний цикл, озаглавлений питанням “Въпрос. Чѣто єсть мамонна. неправѣдныи” (Що є мамона несправедливий?) – 80г. Авторська відповідь починається з визначення самого поняття *мамона*: “сѣбираемое от неправѣды и насилія. сѣбираемое богатство. се соуште маммоноу” (Головне в мамоні – це збиране неправдою і насильством багатство) – 81а.

Визначення не просто відповідає на питання, що таке *мамона*. Його текстово-словесна реалізація спрямовує читачке сприймання на а) пошуки іншого мамони, який не був би пов’язаний з неправдою і насиллям; б) засудження мамони, якщо він існує тільки в негативному плані; в) розв’язання питання про те, чи взагалі можливе багатство поза неправдою і насильством.

Авторська відповідь далі так і розгортається. Укладач Збірника, посилаючись на бога, стверджує, що мамона, крім задоволення власних потреб, прагне “творити ништая друугы” (творити нужденних слугів). Проте, на думку укладача, багатство могло б годувати і спасати тих, хто гине від голоду, боргів та полону. Тоді багатство могло б бути корисним для людей. Відзначаючи позитивні і негативні особливості мамони, укладач пікреслює, що багатство, яке не допомагає бідним, справді подібне на несправедника та вбивцю. Авторська відповідь закликає проти багатства, “нѣ еже лише потреби нашея лежить. мамонну же правѣднааго г(оспод)ѣ нариче” (але якщо тільки наші потреби задовольняє, господь такого мамону праведним назве) – 81б.

Подібним протиставленням позитивних і негативних аргументів збагачування авторська відповідь переключає далі читача із соціального аспекту суті питання на моральний: “аще оубо въ неправѣднѣмъ мамонѣ вѣрни не бысте истинное къ вам пороучить. и аште и туждемъ вѣрни не бысте” (Якщо в несправедному мамоні ви не були справедливими, то коли хтось вам довірить своє, то й тут ви теж вірними не будете) – там же. Автор відповіді радить, що коли хтось давав би вам чуже, ліпше відмовитись: “имѣнное облишь бо неродихомъся с богатствомъ.

нъ назі по писануоуоумоу. ничесо же вънесохом в мир. ни изнести чесо можем” (Багато грошей пропонованих не бери, бо ми не народилися з багатством, а голі і, як написано, нічого не принесли на світ та й винести з нього не можемо) – 81б. – 81в. Пояснюючи, що все те, що поза нами – “чоуже оубо то всякому ч(е)л(овѣ)ку єсть” укладач підводить нас до заклик: “блюдѣтеся и храните от лихоимства” (Бережіться й оберігайте інших від хабарництва) – 81в, бо не в надлишках суть життя людського.

Для підтвердження свого заклик укладач посилає читача до пророка, який казав, що “аз єсмь любя и правдоу. и ненавида граблєния от неправды” (я люблю правду і ненавиджу несправедливих грабежів) – 81в, наводить звертання Іякова до багатіїв: “богатии плачѣте. о страстѣх ваших приходяштиих багачество ваше истлѣ. и ризы ваша мольми изѣдены быша. злато ваше и сребро обрѣжавѣ” (Багатії, плачте за пристрастями вашими приходячими: багатство ваше стліє, а ризи ваші міль з’їсть, золото ж ваше і срібло заржавіють) – 81в – 81г.

Висновок авторської відповіді досить категоричний: в надмірному багатстві не може поєднуватись правда і беззаконня, як не мають нічого спільного світло і темнота. Укладач Збірника радить читачам: оумьртвите оуды ваша земьныя. блoud. нечистотоу. страсть. похоть зьлоу. и лихоимство” (Поборіть органи зовнішніх ваших почуттів земних: блуд, нечистоту, пристрасті, злу похоть та хабарництво) – 81г. Разом з тим закликає боротися з підлабузництвом і “златолюбієм”.

Відмінне і спільне в цитатних статтях тематичного циклу

Авторську відповідь про мамону супроводжує 15 цитатних енциклопедичних статей. Більшість з них дуже короткі і в принципі не виходять за межі одного складного речення: “Иезекиилово:~ Тако гл(агол)єть г(оспод)ь. с(вя)тителе прѣбидѣша закон мои. и осквърняють с(вя)тая моя. посрѣдѣ с(вя)тааго и нечистааго. не прѣдѣляахоу. и посрѣдѣ нечистааго пакы и чистааго не отъдѣляахоу :~” (Іезекіїлове: так говорить господь – святителі, які занедбали мій закон і опоганюють святість мою, не розрізняють святого й нечистого та не відділяють чистого від нечистого) – 82б.

Перші три енциклопедичні статті стосуються того, що можна, а чого не можна приносити в жертву богам: “Сирахово :~” ~ трѣбу полагаю и от неправдѣных трѣбу огноушеноу. и акы жрѣя с(ы)на прѣд о(т)цѣмъ его. принося и трѣбу от имѣния оубогих” (Сирахово: Жертву приносять і від неправедних, жертву омерзѣну; і коли в жертву приносять сина своєму батькові, або приносять її з пожитків бідних) – 82б. Цитатні енциклопедичні статті не мають прямого відношення до християнської релігії, бо вона не тільки не культивувала жертвоприношення, а навіть боролася з ним. Недаром одна із статей має таке висловлювання: “Соломонѣ :~ Творити правдѣно и истинно ва ти вѣгодно паче б(ог)оу негрѣбы и трѣбы нечѣстивых гноус г(осподе)ви небо нѣ безаконьнѣ приноситьсѣ :~ (Творити по правді та по істині дозволено навіть богу жертви, але жертви нечестивих мерзкі і господеві як беззаконні приношення) – 82а.

Характерно, що дохристиянські аргументи для підсилення і виправдання основного положення авторської відповіді про недопустимість збагачування за рахунок несправедливості, тобто нечесним шляхом, використані в першому, а не другому томі Збірника. Це ще раз свідчить, що Святославу потрібне було не просто розтлумачення незрозумілих місць в його книжках, а таке, яке допомагало б йому дискутувати з тими, що або не були християнами, або сумнівалися в християнському вченні. Цілком можливо, що укладач Збірника саме це мав на увазі, коли писав у “Похвалі”, характеризуючи дане йому доручення: “акы бѣчела любодѣльна. съ всякого цвѣта псаного събрав акы в един сът ввелъ мыслѣное” (як бджола трудолюбива, з кожної квітки написаного зібрав наче в стільник все мислене). Для чого? Щоб Святослав міг переконливо говорити і “акы сът сладѣк. из оуст своих прѣд боляры” (як стільник солодкий з уст своїх перед боярами) лити свої думки.

Отже цитатними енциклопедичними статтями про жертвоприношення укладач Збірника намагається посилити свій осуд тих негативних людських рис, що пов’язані з добуванням і володінням багатством: “Малахиино :~” ~ вы с(вя)тителе. хоуляште и имя мое. вѣносите грабленія и хромая и клосьная. и аште принесете я на трѣбы. не пріиму их от рук ваших гл(агол)еть

г(оспод)ь : ~ “ (Ви, священники, ганьбите ім’я моє тим, що вносите награбоване, хромих і калік. І коли принесете їх у жертву, не прийму їх з рук ваших – говорить господь) – 82б.

Текстотворча структура фрагмента “Апостольських заповідей”, який взято для даного тематичного циклу, відрізняється від перших трьох цитатних статей довжиною тексту: “Соломонє” та “Сирахово” – по 7 рядків стовпчика, “Малахиино” – 8, “Иезикиилово” – 10, а “От апостольських заповіди” – 168 рядків. Остання цитатна енциклопедична стаття крім розповіді від автора містить посилання на чужі слова: “о них бо нїкїде и Исаиа рече. кърчмніци твои мїсять с водою вино” (Про них же десь і Ісаїа говорить: кочмарі твої змішують з водою вино) – 82 г. Судячи по способу введення цього посилання в свою розповідь, автор “Апостольських заповідей” використав його не як цитату, а вдався до переказу. Тому посилання на чужі слова набуло тут вигляду побіжної репліки, тим паче що спосіб викладу авторського тексту цитованого фрагмента “Апостольських заповідей” від початку до кінця витримано в повчальному, а слова Ісаїа – в констатаційному тоні. Пор.:

Авторський текст

Хай остерігається від
блудників.., перелюбниць. Але
й ті, що своїх рабів погано
годують, ранами, голодом
та надмірною працею...
згубили... Оминай їх, о,
єпископе! (82г)

Посилання на Ісаїа

кочмарі твої змішують з
водою вино

Тон повчання цілком усвідомлено ділиться на два підвиди. Перша половина “Антропольських заповідей”, яка фактично закінчується авторським підсумком “але досить умовлянь”, містить застереження. Характер викладу стрімкий, поривчастий, що досягається частим вишиковуванням однослівних однорідних членів речення у відносно довгі ряди. Другий підвид повчального способу викладу – поради. В цій частині набуває відносної плавності розгортання післязаголовкового тексту і спокійного формулювання думок, хоч за ставленням автора до того, про що

розповідається, вони не перестають бути категоричними, як і характер застережень: “і ти не молися за цих людей, ані, молячись, не проси їх помилювання, бо не послухаю тебе” (82б)

У порадній частині теж використовується прийом звертання до чужого висловлювання: “да гл(агол)еть же ик твоим людѣм Соломон. чѣти г(оспод)а от своих правдыньных троудов. и начинаи емоу от своих плодов. от правдынааго оубо троуда вѣрных кърмите и облачите неимоуштая” (Соломон теж звертався до своїх людей: шануй господа своїми праведними ділами і починай йому служити з того, щоб плодами своєї праведної праці годувати вірних і одягати немаючих) – 83б-83в.

На відміну від висловлення Ісаїя, Соломонове висловлювання зливається з авторським текстом своїм плавним тоном викладу і стверджувальним характером порад: “и събираемая от них имѣния. повелѣвайте слоужаште на искоуп оубогых. избавляюште рабы и полоньники. оузыники. и напастыня” (Те, що зібране з їх майна, велить віддати на викуп бідних, рятуючи рабів, полонених, ув'язнених і тих, що зазнали біди) – 83 в.

П'ята цитатна енциклопедична стаття “Богословьца от того еже на Иоулияна” займає 3,4 стовпчика. Якщо перші три цитатні статті однозначно містять висловлювання про дохристиянське жертвоприношення, то в цій статті начебто категоріями дохристиянськими розповідається про християнські догми, в яких визнається єдина жертва – чисті піднесені руки і високий та очищений розум: “единоу же трѣбоу чѣтии. уже чисты прѣчистоуоумоу принося руки. н оум высок же и очищен” (84а)

Шоста цитатна енциклопедична стаття – “С(вя)тааго Висилия от пространных. поспѣшных” (там же). Післязаголовковий текст займає в ній 6,75 стовпчика. Особливості його структури полягають у тому, що авторська розповідь ведеться в повчально-оцінному тоні. Оцінки при цьому зводяться не стільки до констатації позитивного і негативного (наприклад, “жертви неправедних незаконні й огидні” – 84а), скільки до попереджування, інколи навіть погрозливого: “о немилоуюштих же. затворяя и оуши свои яко не слышати ништааго. и сам призоветь и не боудеть кѣто послушая” (Про немилосердного, який закладає свої вуха, щоб не чути бідняка, а коли сам покличе, його теж не буде кому послухати) – 84а.

В авторську відповідь в кількох місцях включено чужі слова. Засобами прив'язування чужих слів служать спеціальні формули. Наприклад, одна з порад береться з притчі і прив'язується до авторської розповіді простим поширеним реченням з прямим називанням джерела: “сего ради и притѣча оучить ны” (Про це і притча вчить нас) – 84б. За реченням-прив'язкою йде сама порада, яка тут оформлена у вигляді прямого звертання до читача, завдяки чому її можна було б трактувати як цитату: “чисти г(оспод)а от своих правдыных плодов. аште бо от неправды и грабления хошти приносить от нея” (Шануй господа своїми праведними плодами. Якщо добути неправдою і грабежем захочеш приносити в жертву богу, то краще його не добувати. А якщо ти його добув, то ліпше його не приносити) – там же. Там, де порада межує з погрозою, автор вдається до бога. Чужі слова тут прив'язані до авторської розповіді порівняльною фразою: “Яко же рече б(ог) пророкъмъ” (Як каже бог пророкам) – 85 а. Зміст чужих слів висловлено у вигляді звертання, яке читач може переносити й на себе: “яко грабления и десятины оу вас суть. и будетъ грабление в домъх ваших” (там же). Чужі слова в третьому місці післязаголовкового тексту теж приписані богу і прив'язані до авторської розповіді трислівним предикативним словосполученням: “гл(агол)еть бо б(ог)” (там же). Основний зміст чужих слів зводиться до риторичного висловлення свого бажання: “яко их же ненавидѣх творясте и покрываасте слъзами жьртвынник мои” (Як я тих ненавиджу, що, приносячи жертву, покривають мій жертovníк сльозами) – там же.

В цілому авторська розповідь викладається в риторичному стилі. В ній використовуються звороти, що за структурою подібні до прислів'їв (“Яко же речено. ни грабя, ни дая” – 84г) та народних порівнянь – “яко дуб бес плода посѣкається и в огонь меште. и николи же такыи дуб вгодить небесноуоумоу дѣлателю гл(аголю)штоуоумоу яко придѣ плода ишта на смоквы и не обѣте” (Як дуб без плоду рубається і кидається в вогонь, бо ніколи такий дуб не догодить небесному творцю. Він же радив прибуток шукати в плодах фігового дерева, а не в обіцянці) – 85б – 85в.

Дана цитатна енциклопедична стаття є не тільки підтвердженням чи доповненням авторської відповіді на

заголовкове питання тематичного циклу, але й має самостійне текстотворчо-сміслові значення і могла служити готовим текстом для проповіді перед найвимогливішою аудиторією слухачів.

Наступні дві цитатні статті теж належать Василю, але взяті з різних його творів, тому заголовкова паспортизація називає автора займенниково: “Того же от словесе еже от Лоуки єуаггелие” (85в) та “Того же от того еже о багатѣмь” (86а). Текстотворча структура першого заголовка дає підставу припускати, що у Василювому творі дана цитатна енциклопедична стаття теж виконувала функцію цитати. Припущення це виводимо з прямої вказівки на джерело: “словесе еже от Лоуки єуаггелие” (слова, що взяті з євангелія Луки). Отже її післязаголовковий текст у Збірнику виступає вже в подвійному цитатному обрамленні: спочатку вона включена в авторську розповідь Василя за допомогою слів “словесе еже от Лоуки єуаггелие”, а потім – в аналізований цикл за допомогою прив’язки “Того же от..”.

Якщо під цим кутом зору проаналізувати формулювання заголовка другої тут названої енциклопедичної статті, то побачимо, що вона теж має подвійне цитатне обрамлення. Слова “от того еже..” фактично позначають Лукове євангеліє, а це означає, що вони є словами прив’язки Лукового євангелія до Василювої авторської розповіді. Слова ж “Того же...” Василюву цитату прив’язують до тексту Збірника. Не знаючи творчості Василя, слова “о багатѣмь” можемо розглядати і як такі, що належать Василю, і як такі, що, більш ймовірно, належать укладачеві Збірника Святослава. Тоді формула прив’язки післязаголовкового тексту до аналізованого тематичного циклу мала б такий вигляд: “Того же... еже о багатѣмь”.

Обидва післязаголовкові тексти – це риторичні звертання, адресовані, очевидно, тим боярам, яких згадує автор “Похвали” і перед якими виступав чи збирався виступати Святослав. Повчання в обох цитованих енциклопедичних статтях поєднане з докорами, розрахованими, як видно, на те, щоб розбудити бажання робити добродійність. Післязаголовковий текст першої цитатної енциклопедичної статті починається з різкої, категоричної оцінки лихварства: “Лихоимения образ. горьчаиши естъ” (образ лихварста – це найгірше) – 85г. Уточнивши дане визначення як абстрактне

поняття, яким позначено одне з найгірших соціальних явищ, автор післязаголовкового тексту переходить до визначення якостей характеру людей, що так чи інакше причетні до лихварства.

Визначення ці сформульовані у вигляді риторичних питань з такими авторськими відповідями на них: “Да кѣто оубо естъ лихоимник. не иже ли не прѣбывае одовѣли. кѣто же грабитель. не иже ли отъиме чужая” (Та хто ж бо є лихвар? Чи не той, що перебуває в стані очерствіння? Хто ж грабіжник, чи не той, що відбирає чуже?) – 85г. Потім від абстрактних риторичних питань автор післязаголовкового тексту переходить до персоніфіковано-конкретизованих: “а ты ли нѣ си лихоимъник. ты ли не си грабитель. да еже приял еси ты настрои то же своє твориши” (А ти не лихвар, ти не грабіжник, якщо пройнявся тим самим настроєм й робиш в себе те саме?) – там же. В дусі докірливих риторичних наставлянь даються тут і поради: “є ли бо иже нааго съвлачить то разбоиник ся нарече. тои же нага не облачи могои то сътворити иного нѣкаго имѣния естъ достоинъ. алчѣнааго бо естъ хлѣб и житы държиши. наааго естъ риза ю же ты храниши в ковчезѣ ех. босааго онушта естъ я же оу тебе гние” (Звичайно той, хто догола роздягне, його розбійником назвуть, але той, хто голого не одяг, а міг це зробити, або іншого якоюсь поживою удостоїти, наприклад, голодного – адже хліб є і жито тримаєш; голого – риза є, її ти зберігаєш у ковчезі; босого – онучі теж є, бо вони в тебе гниють) – 85в – 85г.

У другому післязаголовковому тексті вимагається від читача щирості в подаяннях та жертвоприношеннях. Автор цитати звертається до нього з таким умовивідним риторичним питанням: “сѣмѣши ли от останѣкъ трапезных гостити славныя. то како оубо сѣмѣши б(ог)а ты от остатѣкъ жизнї оумолити” (Якщо ти смієш залишками від обіду пригощати славних, то як же ти смієш від бога просити у спадковість життя?) – 86а.

Наступні чотири цитатні енциклопедичні статті належать Златоустому, але взяті вони з чотирьох різних творів: “Златоустааго от того еже кърмянем” (86б), “Тогожде от того еже к ефесиом” (86б), “Тогожде еже от Іоанна” (86в), “Того еже от Матѣфѣя” (87б). Зміст їх післязаголовкових текстів протистоїть розглянутим вище, тому що попередні статті засуджують всяке

негативне, пов'язане з поняттям *мамона*, а в цитатних енциклопедичних статтях Златоустого читач переключається на позитивне. Всі чотири статті із Златоустого розтлумачують поняття “милостиня”. У першій закликається допомагати бідним: “подъимати ништая”. Друга уточнює, що не всякі подаяння розцінюються як милостиня і не всякі мають цілком схвальну оцінку: “Се нѣсть милостынѣ еже оумирающии несоушту г(осподи)ноу. тѣгда подая ти небо от своего оуже даеши нѣ от самая тоя ноужда да съмрътѣ бл(а)г(о)д(а)ть а не тебе” (Це не є милостиня, коли той, хто вмирає, підносить богу, тоді пожертвування підносиш вже не від себе, а від самої тієї необхідності. Це вже благодать від смерті, а не від тебе) – 86в. Отже, присмертні пожертвування характеризуються так: “се нѣсть любовное нѣ напастьное” (Це вже не з любові (по щирості), а від біди (з примусу) – 86в.

У третій енциклопедичній статті Златоустого милостиня визначається як один з обов’язків вірників: “Милостынями рече и вѣрами оцѣштаются грѣси” (Милостинями, каже (Іоанн), і присягою очищаються гріхи) – 86в. Тут теж наголошується на психологічному факторові того, хто підносить пожертвування: “Милостиню же не яже от насилия мѣнить то бо нѣсть м(и)л(о)стыни” (Милостиню, каже, дають не з примусу, бо то вже не милостиня) – 86в. Детально розглядаються ситуації, коли грабіжники милостинею і пожертвуваннями хотіли відпокутувати свої гріхи. Златоуст, посилаючись на Іоанна, роз’яснює, що якщо грабіжник роздяг одного, а вдягнув іншого, то він жодної милостині не зробив, бо не своїм, а чужим розпорядився. Ще гірше, коли награбував одне – краще, а підносить у подарунок інше – гірше. В таких випадках грабіжник два рази грішить: тоді, коли грабує, і тоді, коли виявляє нещирість і скупість, даруючи.

Післязаголовковий текст четвертої Златоустової енциклопедичної статті продовжує тему третьої. Наголошуючи, що виправдати грабіж ніяк не можна, Златоуст застерігає: “да не рыци оубо сего яко иномоу неправдоу створиш а другаго милоую се бо горе есть” (Не говори, виправдовуючись: це одному неправду роблю, а іншого милую, бо це горе). При характеристиці моральних категорій застосовуються порівняння. Для підкреслення, що краще

скривдженому бути й милованим, Златоуст порівнював дію грабіжника з тим, хто одного поранив, а іншого лікує. Висновок: “ч(е)л(овѣко)л(ю)б(ь)ць бо є не язвляи. ти цѣляи. нѣ иже от инѣх язвения цѣлйти” (людинолюбство проявляється не в тому, що ранять, а потім лікують, а в лікуванні від поранення іншим) – 87в. Не можна умилювати бога і поступком Закха, який віддав четвертину награбованого скривдженому, а половину свого майна розділив між бідними. Златоуст повчає, що коли б ти і сторицею віддав, то й тоді ти всього не віддаси, бо ограблення – це не тільки матеріальні збитки для скривдженого: “аште бо и сторицею даси. то и како нѣ си всего о(т)дал” – 87г. Енциклопедична стаття закінчується цитатою: “послоушаи писанія г(лаго)люшта. акы оубивая и с(ы)на прѣд о(т)цьмь своимь. тако же и принося и трѣбы от имѣний оубогых” (Це подібне до того, як вбивати сина перед батьком своїм і приносити йому жертву з майна бідних) – 88а.

Отже *мамона* в даному циклі енциклопедичних статей характеризується як надзвичайно складне соціальне і моральне явище, у називанні якого можна використовувати приблизно такі синоніми: *неправда, насильство, беззаконня, хабарництво, лихварство, ненаситність, грабіжництво, скупість, нещирість*. До людей, яким притаманні перелічені властивості, в тематичному циклі відносяться *неправедники, лихварі, грабіжники, хабарники, вбивці, блудниці, перелюбниці, корчмарі і ті служителі церкви, дії яких незаконні, огидні, нечисті, мерзенні*. Надлишкове багатство, до якого вони прагнуть, крім задоволення своїх потреб, приводить до *зубожіння інших, голоду багатьох, надмірної рабської праці; до присвоєння чужого, до “златолюбия”, викликає підлабузництво, нещирість і под.*

Весь текст тематичного циклу побудовано на протиставленні позитивного і негативного, тому поряд з лексикою на позначення негативного в соціальному житті і моральних якостях багато лексики на позначення позитивного: *щирість, правда, праведний, милостиня, вірний, любов, чистий, подаяння, жертвоприношення та ін., а також словосполучення: годувати бідних, одягати голих, спасати від полону тощо.*

Лексичний склад текстотворення вторинного наукового твору вимагає спеціального дослідження, тому на цьому обмежимося.

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ПЕРВИННОЇ І ВТОРИННОЇ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Спосіб викладу

Історія наукової літератури засвідчує такий закон: чим узагальненіший опис наукових проблем у книжці, тим плавніший спосіб викладу її основного тексту; чим про конкретніше пише автор, тим його спосіб викладу уривчастіший і, як не дивно, часто сприймається читачами як закрученіший. В розрізненні плавного та уривчастого способів викладу писемних текстів велику роль відіграє синтаксис. Він був дуже важливим і в давньоруський період, але сучасних засобів відображення синтаксичної організації тексту давньоруські писарі та автори ще не мали. Проте в їх розпорядженні були інші засоби – розділові знаки для відображення ритмомелодики висловлювання. Арсенал цих розділових знаків у східнослов'янських писемних пам'ятках був досить великим (див. Пещак, 66).

Післязаголовкові тексти у Збірнику Святослава 1073 р. пунктуаційно розбиваються лише одним розділовим знаком – крапкою, яка завжди стоїть посередині рядка. Її текстотворча роль не збігається з сучасною крапкою, яку пишуть на нижній лінії рядка: першою текст розбивається на ритмічні такти, а другою ділиться на речення. Ритмічні такти за довжиною в принципі мало відрізняються від речень, бо можуть виражатися і одним і багатьма словами. Різняться вони структурно. В основі формування речень лежить предикативність, яка для ритмічних тактів другорядна. Текстотворча роль ритмічних тактів полягає в підсиленні лексико-сміслової значимості (ваги) того, що виражається конкретно даним словом, словосполученням, синтаксичною конструкцією або й цілим висловленням.

Узагальнений і конкретизований описи, таким чином, можна розрізняти чисто формально, не вникаючи в зміст твору, – за частотою ритмічної крапки. Мала частота ритмічної крапки говорить про те, що дане явище або поняття описується узагальнено. З великою кількістю крапок завжди пов'язується високий ступінь деталізації, а отже, й конкретизації описуваного. Дане спостереження спробуємо проілюструвати на двох прикладах. Перший взято з тематичного циклу, озаглавленого таким питанням: “Въпрос. от колика образ блуд и съньяв ч(е)л(овѣ)цѣ бывають” (Питання: від кількох причин бувають блуд і погані сні?) – 53 г. Вміщене воно в першому томі Збірника. Другий приклад – це цитатна енциклопедична стаття з Іоанна Дамаскіна: “Іо(анна) Дамаскина о македоньских м(ѣ)с(я)цех. от ц(е)рк(о)вьнааго прѣдания” – 250 в.

Авторська відповідь на заголовкове питання займає неповних десять стовпчиків, точніше 284 рядки або 855 по-сучасному відділених один від одного текстових слів. Загальна кількість ритмічних крапок на всю авторську відповідь 75. Отже, середня довжина ритмічних тактів дорівнює 11,4 словам. В цілому це досить довгі ритмічні такти, якщо мати на увазі, що вони можуть виражатися й одним текстовим словом.

Ритмічну структуру даної авторської відповіді спробуємо розглянути на фоні аналізу її змісту. Відповідаючи на заголовкове питання, укладач Збірника Святослава основну увагу зосередив на засудженні розпусти як суспільного і морального явища. Авторська відповідь побудована начебто не від укладача, а у вигляді переказу чужих думок. Починається вона з прямої відповіді на питання, зміст якої поєднує в собі дві точки зору: “Яко же о(т)ци гл(агол)ють от четырь от естътъвънааго възгорѣния възгаряся и от мѣнога пития и от мѣнога съпаня и от празни. и от величания или еже соуидити инѣм съгрѣшаюштем. или от зависти бѣсовьскыя егда видять ны о б(о)зѣ прѣдиспѣуште. естъ же от слабости. и от немощѣны силы. подѣмати сънье естъ же пакы и от зѣла обычая плѣтънааго. пооуштатися на сквърну на блуд” (Як кажуть отці, від чотирьох: від природного займання загораючися та від великого пияцтва, а також від того, що багато сплять, від ледарства та звеличування. Якщо міркувати по-іншому, то згорають від заздрощів бісівських,

коли бачать, що хтось має успіхи. Буває від ослаблення і від немічі. Сни з'являються також від поганої тілесної звички віддаватися скверні та блуду) – там же.

Наведений відрізок складається з 67 текстових слів. Перший ритмічний такт охоплює 21 слово, третій і шостий по 10 слів, другий ритмічний такт – 8, а сьомий – 5 слів. Четвертий-п'ятий такти, які фактично займають центральну частину прямої і безпосередньої відповіді на заголовкове питання, виражені ритмічними тактами довжиною кожен в чотири слова. Якщо підійти до ритмічної структури даного відрізка, як і будь-якого твору, з позицій того, хто мав би читати його вголос (а старовинні тексти і писалися з цього розрахунку), то досить легко можна переконатися, що текст, поділений на довгі (багатослівні) ритмічні такти, читається швидше, ніж текст, поділений на короткі ритмічні такти. Причина тут у вимозі давньої риторики: на місці ритмічної крапки робити спеціальну мовленнєву паузу. Там, де немає ритмічної крапки, текст читається без таких пауз.

Ритмічний крапці в давньоруських і староукраїнських писемних пам'ятках надавалось серйозне текстотворче значення. Писемний текст складався за тими правилами, які виробила на той час риторика для усних промов. Ритмічні такти читалися з поступовим підвищенням інтонації від їх початку і до кінця. Перед ритмічною крапкою, таким чином, розгашовувалися слова, яким надавалася найбільша вага у висловлюванні. Тому слова, які стоять в кінці ритмічного такту, мали сприйматися слухачами (а отже, й читачами) не тільки як особливо інтоновані, але й такі, на які падає логічний наголос. Виходячи з цього, можемо зробити висновок, що в наведеному відрізкові авторської відповіді ритмічне підкреслення падає на “от празни” (від ледарства) в першому ритмічному такті, “согрѣшаюштем” – у другому, на “прѣдиспѣуште” (мають успіх) – в третьому, на “от слабости” – в четвертому, “от силы” (немоштьны) – в п'ятому, “от плѣтнааго” (обычая) – в шостому і “на блуд” – в сьомому ритмічному такті. Як бачимо, укладач Збірника в твердженні авторської відповіді на заголовкове питання тематичного циклу виділив сім опорних слів, які далі він докладно аргументує.

Текстотворчі функції колонів

У структурі колонів мовленнєві такти відіграють приблизно таку роль, як морфеми в слові. Їх текстотворча семантика служить будівельним матеріалом для текстотворчо смислових одиниць – колонів, як морфемно-словотворча семантика є будівельним матеріалом для лексичних значень слів. Отже, ритмічна структура тексту починає формуватися із структурної організації мовленнєвих тактів, а структура його змісту – з утворення колонів.

Остання аналізована енциклопедична стаття складається з одинадцяти колонів. Перший колон об'єднує сім мовленнєвих тактів. Довжина їх тексту така: 21–8–10–4–4–10–5. Другий колон має чотири мовленнєві такти, перший з яких складається з 14 слів, другий – з 4, третій – з 22, а четвертий – з 10 слів. Спільним в обох колонах є те, що перший і третій мовленнєві такти значно довші за другий і четвертий. Пор.:

Перший колон: 21–8–10–4.

Другий колон: 14–4–22–10.

За допомогою подібних перепадів у довжині мовленнєвих тактів, з одного боку, регулювалося дихання при читанні вголос, а з другого – систематично будилася увага і думка слухачів. Зміст другого колону зводиться до твердження, що розпуста – це найважчий з гріхів, які творить людина.

Третій колон на 85 текстових слів має 10 мовленнєвих тактів. Їх довжина представлена такою кількістю слів: 3–8–7–4–7–14–9–10–10–13. Порівняно з тим, що говориться в другому колоні, змістові третього колону, як видно з довжини мовленнєвих тактів, надавалося більше ваги. Текст третього колону укладач пропонує читати з частішими, ніж у попередніх мовленнєвих тактах, ритмічними паузами, а отже, й повільно і з частішим логічним наголосом. У третьому колоні йдеться про те, що людині богом дана сльоза, якою спокутується блудний гріх. Проте сльозою не можна часто користуватися, бо людина, як і білизна частим пранням, сильно зношується. Колон складається з десяти ритмічних тактів.

У четвертому колоні авторської відповіді укладач, посилаючись на апостола, закликає читачів: “сего дѣля оуча ап(осто)л

гл(агол)ааше. отъложим дѣлеса тѣмная и облецѣмся в оружие свѣта. акы въ дѣне доброобразнѣ ходим не пѣсньми и пиянствы не лъжами и нечистотами не любо пѣрѣнии и завистьми нѣ облецѣтеса б(ог)а и іс(ус)а и плѣтънааго помысла не творите в похоти. и паки да не ц(а)рствоуетъ оубо грѣхъ въ сѣмьртнѣемъ вашемъ тѣлеси яко же пооуштати его в похотѣхъ его.” Колон складається всього з чотирьох мовленнєвих тактів з такою словесною довжиною: 5–8–30–18. Відзначений вище тип формування ритмічної структури колону з початковими перепадами тут порушено, оскільки довжина мовленнєвих тактів від першого до третього зростає. Спад з’являється лише на четвертому мовленнєвому тактові. Це, здається, обумовлено характером ритмічної структури третього колону, де в основному короткі мовленнєві такти.

Наступний колон підкреслює, що один і той самий гріх у різних людей засуджується суспільством по-різному. Як каже апостол, з іншою міркою підходять до вірників і невірників. По-іншому судять про тих, хто согрішив у молодості, і тих, хто грішить на старість. По-різному засуджують неодружених і тих, які зраджують своїм дружинам з одною жінкою, ще інакше – тих, які зраджують дружині з багатьма жінками. Неоднаково судять того, хто має добру жінку, і того, в кого жінка погана. Один осуд належить вчителєві і святителю, інший – насильникові. Різний суд тим, що грішать від вдачі, і тим, що грішать за поганим звичаєм. Колон складається з дев’яти мовленнєвих тактів, виражених таким рядом словесних довжин: 22–5–3–42–14–6–3–7–27.

У шостому колоні укладач переходить від характеристики суспільного суду чи осуду гріхів і грішників до характеристики поведінки тих які грішать. Тут підкреслюється, що один робить зло в гніві, а інший від цього одержує насолоду, а ще інший грішить, коли втрачає надію, в сумі, в плачі. Один, согрішивши, лежить, не сумуючи, а інший мучиться за те, що согрішив, або за те, що спричиняє содомську згубу. Укладач у сьомому колоні посиляється на те, що про Содом є і в божому писанні, де закликається: праведного спасти від розтління нечесних покараного Пятиграда, який був спалений за гріхи його жителів. Про содомську розпусту говорив і святий Петро, наголошуючи на тому, що за тілесні гріхи обов’язкова відплата муками. Шостий колон складається з чотирьох мовлен-

невих тактів (8–4–5–18), а сьомий – з трьох (48–6–14). Другим і третім короткими мовленнєвими тактами шостого колону виділя-ється визначення типів судів: “інако бо соуд иматъ вѣрнии. інако же невѣрнии” (54 в.). Це насправді і є найголовнішим в шостому колоні.

Складається враження, що сьомий колон розпочинає якийсь особливий фрагмент ритмічної структури авторської відповіді, тому що восьмий і дев'ятий колони теж починаються із значно довших мовленнєвих тактів, ніж попередні колони. Пор.:

7-й колон: 48–6–14,

8-й колон: 43–7–5–13–3,

9-й колон: 54–34–10–9–8.

Зміст цих колонів у принципі відрізняється від інших тим, що з сьомого колону укладач перейшов фактично на іншу тему, а весь восьмий колон присвятив характеристиці причин загибелі Содома і Гоморри.

Причиною загибелі Содома і Гоморри вважав розпусту і Яків, на якого посилається укладач у восьмому колоні. За Яковом, жителі Содома і Гоморри настільки розпустилися і віддалися блуду, що не лише свою плоть оскверняли, але й титул господаря ображали, славу хулили та пішли по шляхах Каїнових і обману Валавому. За те їм була підготовлена темінь. Дев'ятий колон нагадує про закони, якими засуджується розпуста. Тут же підкреслюється, що про них часто згадують і пророки, і апостоли. Посилаючись на них, укладач застерігає, що грішникам підготовлено ще й страшніший вогонь, ніж для Содома і Гоморри. Радить про це пам'ятати тим, які зв'язуються із жінками від пристрастей та обжерливості, бо на праведному суді їм нічим буде відповідати. Грішникам протиставляються ті, що оберігають свою чистоту. Колони складаються з п'яти мовленнєвих тактів кожний.

У десятому колоні людина порівнюється з храмом. Колон розбито на дрібні мовленнєві такти. В колоні нараховується 110 текстових слів, об'єднані вони в 20 мовленнєвих тактів, серед яких сім двослівних, по три рази реалізовано чотири- та семислівні, по одному разу восьми-, дев'яти- і десятислівні, по два рази три і 15-слівні. З усіх колонів найбільше підкресленої конкретизації зосереджено саме в цьому колоні.

Підсумовуючий одинадцятий колон повідомляє, що на божий суд усім треба буде явитися і що на ньому будуть оцінені всі справи людини і “когождо дѣло явлено будеть” (там же), а також буде випробоване вогнем. Колон об’єднує сім мовленнєвих тактів: 7–9–4–2–4–8–8.

Оскільки авторська відповідь складається з 11 колонів, за допомогою яких вся відповідь розбита на 11 смислових фрагментів, її ритмічна структура має такі кількісні показники:

Співвідношення слів і мовленнєвих тактів у колонах

Статистичні характеристики		X	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Кількість слів	855	77,7	62	50	85	61	129	25	68	98	115	110	42
Кількість мовленнєвих тактів	78	7	7	4	10	4	9	4	3	5	5	20	7
Середня довжина мовленнєвих тактів	1421	6,3	8,8	12,5	8,5	15,2	14,3	6,2	22,3	19,8	23	5,5	6
Дисперсія довжини мовленнєвих тактів у колонах			5,5	6,5	3,3	9,8	12,7	6,1	18,2	14,6	18,3	4,1	2,5

Поки кількісні показники довжини мовленнєвих тактів і колонів аналізуються ізольовано, довжина має вигляд випадкового явища. Як тільки їх звести хоча б у найпростішу таблицю, вона перетворюється в процес: числа вишиковуються в ряди з повторюваною послідовністю. Коли при цій повторюваності виявиться ще й регулярність, то ви можете бути впевнені, що маєте справу із яким-небудь законом.

Текстотворча залежність довжини починає проявлятися при найпростішій зв’язаності з іншою структурною ознакою, наприклад, позицією колону в авторській відповіді. Позиційно зв’язана довжина – це вже текстотворчий засіб, яким колон як автономна одиниця тексту об’єднується з авторською відповіддю як цілісним текстом. На основі позиційно обумовленої довжини аналізований авторський текст ділиться на дві частини. Перша (1–6 колони) базу-

ється на одиничному чергуванні довгих колонів з коротшими. На рис.1 цей спосіб чергування позиційно обумовлених довжин колонів має зигзагоподібний вигляд. У другій частині авторської відповіді довжина колонів від шостого до дев'ятого зростає, а далі йде на спад.

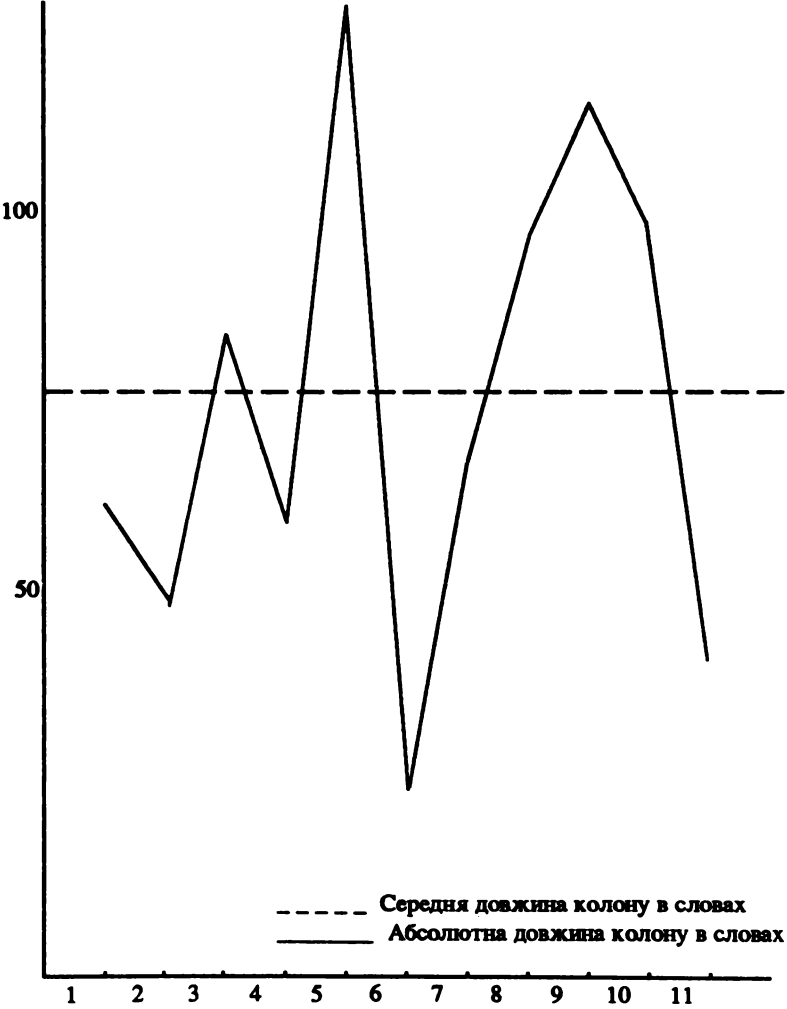

Рис. 1 Розподіл кількості слів по колонах¹

¹ В усіх графіках по горизонталі пронумеровані колони авторської відповіді відповідно до їх місця в тексті, по вертикалі – кількість слів у колонах.

Рис.2. Розподіл кількості мовленнєвих тактів по колонах¹

На рис. 1 крива розподілу довжин у другій частині авторської відповіді утворює вершиноподібну структуру. Перший спосіб текстотворчої організації авторської відповіді назвем *зигзагоподібним*, а другий *вершиноподібним*. У структурі тексту обидва способи можуть мати чітке вираження та засвідчувати ступенювання в переходах від зигзагоподібного до вершиноподібного і навпаки.

Довжину колонів правомірніше вимірювати кількістю мовленнєвих тактів, ніж кількістю слів, бо слова – це будівельний матеріал для мовленнєвих тактів, а не для колонів. Слова до колонів входять уже без своєї активної текстотворчої функції, яку вони витратили на утворення мовленнєвих тактів. У позиційно закріплених колонах довжина, виражена кількістю мовленнєвих тактів, по всій авторській відповіді має зигзагоподібну форму. На початку (1–6 колони) зигзагоподібність представлена навіть чіткіше, ніж на рис.1. Проте в другій половині авторської відповіді вершиноподібний розподіл (рис.2) змінюється на маловиражену (особливо 6–9 колони) зигзагоподібність.

¹ Середню довжину мовленнєвих тактів по періодах одержимо шляхом поділу загальної кількості слів на кількість мовленнєвих тактів у колоні.

Рис.3 Розподіл середньої довжини мовленнєвих тактів в авторській відповіді

Тенденція до чергування зигзагоподібності з вершинністю, точніше до розподілу вершиноподібних ритмічних структур у тексті, накреслилася на рис.3, де зображено розподіл середньої довжини мовленнєвих тактів у колонах. Шостий колон і на цьому рисунку виступає межею між першою і другою частинами авторської відповіді, але у першій начебто на зигзагоподібному розподілі словесної довжини та довжини мовленнєвих тактів почали формуватися два вершиноподібні ритмічні фрагменти, а в другій – в одній вершиноподібній структурі намітився розпад (рис.3).

З перепадами, тобто зигзагоподібно та вершиноподібно, побудована не лише ритмічна структура авторської відповіді в її

членуванні на колони, але й колонів, сформованих на основі словесної реалізації мовленнєвих тактів. Так, перший колон складається з семи мовленнєвих тактів, послівна довжина яких у колоні розподіляється так:

Рис.4. Розподіл довжини мовленнєвих тактів у першому колоні

Третій колон об'єднує десять мовленнєвих тактів. Розподіл їх послівної довжини має інший характер:

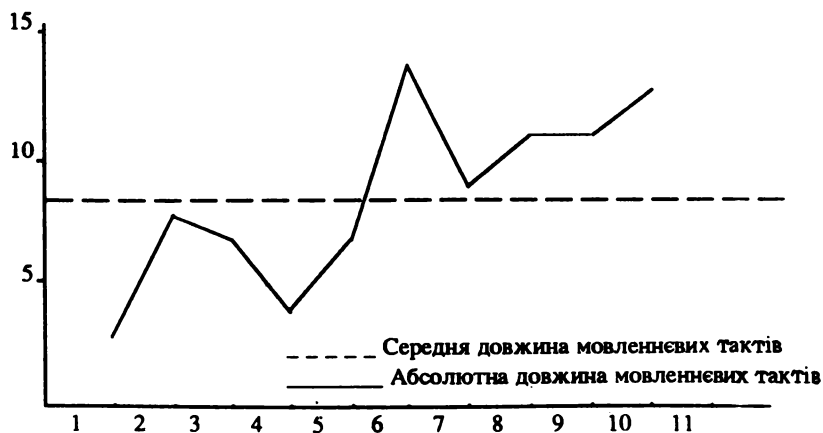

Рис. 5. Розподіл довжин мовленнєвих тактів у третьому колоні

Ми обрали колони різної ритмічної структури з тим, щоб показати, як наголошується в них вага мовленнєвих тактів. Нагадаємо, що статистичні показники довжини і мовленнєвих тактів і колонів у ритмічній структурі тексту авторської відповіді перебувають в оберненій кореляційній залежності із смисловою значимістю того, що виражається відповідною ритмічною одиницею.

З рисунка 4 випливає, що в першому колоні на четвертий, п'ятий і сьомий мовленнєві такти припадає найголовніше з того, що хотів підкреслити укладач у твердженні своєї відповіді на заголовкове питання. Цими мовленнєвими тактами протиставляються слабкість і неміч (як відповідний фізичний стан людини) здоровому стану і активним устремлінням та вчинкам тих, що стали на шлях блуду. Явища ці протилежні в об'єктивній дійсності, але у змісті першого колону однаково важливі. У третьому колоні за рис. 5 найголовніше виражається першим, четвертим і сьомим мовленнєвими тактами, в яких містяться поради: “и не пагы осквърняти душу и тѣло”, тому що таким чином “состарѣвсья и обетъшав и пьратися немощи начнеть”. В інших мовленнєвих тактах фактично ці дві думки розтлумачуються. Десятий колон у першій своїй частині побудований з великими перепадами на другому, п'ятому і сьомому мовленнєвих тактах, проте всі вони не досягають такого перепаду, яким характеризуються 12-й, 13-й, 15-й, 16-й, 17-й, 18-й, 19-й мовленнєві такти. Отже, смислово найважливішим укладач Збірника вважав другу частину колону, де йде перелік типів грішників.

Аналогічне явище спостерігається і на рівні формування ритмічної структури авторської відповіді в цілому. Рисунки 1 і 2 засвідчують, що другому, четвертому і шостому колонам, крім одинадцятого як завершального, укладач надавав найбільшої ваги. Якщо звернутися знову до словесного вираження авторської відповіді, то побачимо, що спільним в їх змісті є характеристика і осуд соціального та морального аспектів грабіжництва, пияцтва та розпусти. Ці колони в ритмічній структурі авторської відповіді мають читатися уривчастіше і різкіше, ніж, наприклад, колони 3 і 5, у яких або закликається читач (слухачі) не ставати на

гріховний шлях, або застерігається від гріхів за допомогою аналогічних прикладів з історії людства.

Перелічувальна ритміка як засіб текстотворення

Текстотворчо максимальна конкретизація висловлювання в рукописних наукових творах виражається переліком найчастіше пронумерованих однослівних назв, якими позначено реалії або явища об'єктивного світу. У Збірнику Святослава одна з максимально конкретизованих енциклопедичних статей належить Дамаскіну і має такий заголовок: “Іо(анна) Дамаскина о македоньских м(ѣ)с(а)цех. от ц(е)рк(о)вьнааго прѣдания” (250 в.). Композиційна структура післязаголовкового тексту цієї енциклопедичної статті складніша за інші проаналізовані. Поділена вона на шість частин. Першу частину присвячено поясненню структури сонячної системи, у складі якої є сім “планит” (Зауважимо, що знову йдеться про сонце). Дамаскін пише, що за розрахунком цих “планит” йде обчислення часу в місяцях і обраховано гороскоп. Ця частина за змістом найзагальніша і можна було б її віднести до категорії вступних. Останні п'ять значно коротші і конкретніші. Кожна з них має автономний підзаголовок. Перша частина озаглавлена “м(ѣ)с(а)ци по римлянем о различных мѣсяцех” (251 а.). У підзаголовковому тексті подано пронумеровані слов'янськими літерами назви місяців з вказівкою на кількість днів у місяці; після цього йдуть маленькі лікарські поради: “А. марта ЛА. сладько яждь и пий В. априля Л. рѣпы не ѣж Г. маия ЛА. поросяте не яждь Д. июня Л. в час вѣторый пий воды мало Е. июлия ЛА. въздержися от афродисии С. аугоуста .слѣза не яждь З. септембра Л. млѣка не яждь Н. октябрия ЛА. не яждь оцтяна В. октябрия (!) Л. не мыся часто І. декабря ЛА. капоусты не яждь ІА. иепоуара ЛА. в час В. пий вина цѣла мало ВІ. феуроуаря КН. сеукла не яжъ ∙ ∙ ∙” (251 а. – 251 б.). Переклад: 1) березень, 31 день – солодке їж та пий; 2) квітень, 30 днів – ріпу не їж; 3) травень, 31 день – поросятину не їж; 4) червень, 30 днів – через годину-дві пий трохи води; 5) липень, 31 день – утримайся від обжерливості; 6) серпень – не їж алтей; 7) вересень, 30 днів –

молока не їж; 8) жовтень, 31 день – не їж оцтяного; 9) листопад, 30 днів – не мийся часто; 10) грудень, 31 день – капусти не їж; 11) січень, 31 день – у дві години лий трохи натурального вина; 12) лютий, 28 днів – буряк не їж.

Решта підрозділів містить пронумерований перелік місяців по-єврейському, по-македонському, по-грецькому, по-єгипетському.

Ритмічна структура енциклопедичної статті мало в чому збігається з розглянутою авторською відповіддю, перш за все тому, що нумерація вимагає особливой ритміки, яку і в сучасному письмі позначаємо комами, якщо цифри передаються словами (типу: по-перше, по-друге) чи крапками, якщо нумеровані фрагменти тексту великі і виділяються в письмові абзаци, або цифри прикриваємо дужкою, якщо нумерація стосується невеликих фрагментів тексту. В давньоруських писемних пам'ятках цифри при нумерації виділялися з обох боків ритмічними крапками. Тому, наприклад, нумерований перелік єгипетських назв місяців ділить підрозділ післязаголовкового тексту енциклопедичної статті виключно на однослівні ритмічні такти: м(е)с(а)ци єугуцьтнем .А. фармоуѳи .В. пахон .Г. пауни .Д. єпифи .Є. меори .З. ѳоѳ .З. фа-офи .Н. аѳир .Ѳ. хуак .І. туви .ІА. мехир .ІВ. фаменѳ.

При однослівному нумерованому перелікові ритміка тексту звичайно монотонна. В Збірнику, як і в інших давньоруських писемних пам'ятках, ритмічна монотонність з повторенням однослівних мовленнєвих тактів найпростіша.

У підрозділі про римські місяці виявлено теж монотонність, але вона ускладнена тим, що з мовленнєвих тактів спочатку формуються певні *ритмічні послідовності*, а потім ці послідовності повторюються: підрозділ побудований на повторенні номера, назви місяця (однослівні мовленнєві такти), вказівки на кількість днів у місяці (30 – однослівний мовленнєвий такт, 31 – двослівний мовленнєвий такт) та трислівної лікарської поради. Перша ритмічна послідовність має таке об'єднання довжин мовленнєвих тактів: 1–1–1–3, а друга – 1–1–2–3. З одного боку, лікарські поради на березень, червень і січень виражені більше ніж трьома словами, а з другого – свідомо чи випадково при серпні пропущена вказівка на кількість днів у місяці. Отже ритмічну структуру підрозділу можна зобразити таким рядом чисел: 1–1–2–4// – 1–1–1–3// – 1–1–2–3// –

1-1-1-6// - 1-1-2-3// - 1-1-3// - 1-1-1-3// - 1-1-2-3// - 1-1-1-3// -
1-1-2-3// - 1-1-2-2-1-4// - 1-1-2-3.

Найбільш варіативна на перелічувальну ритмічну структуру вступна частина підрозділу. Розбивається вона, як і інші типи більш чи менш плавного розгортання розповіді, на колонії. Їх тут п'ять. Перший колон складається із семи мовленнєвих тактів, другий – із 13, третій – з 19, четвертий – з 53 і п'ятий – з 6 мовленнєвих тактів. В основі ритмічної структури вступу теж лежать однослівні мовленнєві такти, обумовлені наявністю нумерованого переліку. Так, у другому колонії перелічуються планети: “слъньце лоуна. зеус. ермис. арис. афродити. кронос” (250 в.), в четвертому дано перелік знаків зодіака: “овън. м(ѣ)с(а)ца марта. КѦ. приемлетъ слънце Ѡ. телець. мѣсяца априля. в. КГД. рак. июня. КДЕ. льв. июля в. КЕ. С. дѣвица. аугоуста в. КЕ. З. яръм. сетебра. в. КЕ. Н. скорпион. октовбря. КЕ. Ѡ. стрѣльць. ноября. в. КЕ. І. козьльрог. декабря. КЕ. ІА. водолѣиць. іенгуаря в. К. ВІ. риба. феувруара К.” (251 в. – 250 г.). Перелік використано і в третьому колонії, де описуються орбіти, по яких ходять планети.

Відображення ритмічної структури та її особливостей у формуванні стилів і жанрів давньоруських і староукраїнських писемних пам'яток чекає ще своїх дослідників. Єдине можна сказати, що ритміка наукового тексту давно відрізнялася і тепер відрізняється від ритміки тексту інших стилів.

Діалог – форма логічного доведення суджень

Стародавню первинну і вторинну наукову літературу різнить від сучасної діалогічний спосіб викладу. Сучасна наукова література, навіть у рецензіях, де справді могла б бути дискусія рецензента з автором наукового твору, діалогічним способом викладу не користується. У сучасній науковій літературі перемогли констатаційний і рідше пояснювальний способи викладу. Діалогом оволоділа художня література, і на сучасному етапі розвитку письменства цей спосіб викладу відокремлює її від інших стилів писемного тексту.

В попередніх розділах ми стикалися з випадками, коли автор наукового твору включав у свій виклад пряму мову описуваних ним історичних осіб у вигляді звертання один до одного. Проте це ще

не було відображення діалогічного мовлення на письмі. Це були тільки його елементи. Діалогічний спосіб викладу імітується і в формуванні структури тематичних циклів, на чолі кожного з яких стоїть питання і авторська відповідь укладача Збірника. Проте й таку форму, хоч вона і наближається до діалогічного способу викладу, віднести до того, що можна було б назвати діалогічним мовленням, ще важко.

Справжній діалог на тогочасні історико-теоретичні теми зафіксований в Літописі С.Величка між І.Галятовським та А.Пекарським. Діалог Галятовського та Пекарського до цього був опублікований окремо. С.Величко включив його у свій Літопис як документ про важливі для того часу історичні події. В Літописі його виділено в окремий розділ із заголовком “Разговор Бѣлоцерковский, всечестнаго отца Іоанникія Галятовскаго, чина Св.Василия Великаго, Ректора Кіевскаго, с всечестным кзендзом іезуітом Адріаном Пѣкарским, проповѣдником его королевской милости, о церковной іерархїи, происходивший у верховнаго канцлера короннаго, в его квартирѣ (которой со вниманіем слушали там и записывали нѣкоторые из военных католическаго исповѣданія), в последствїи в порядкѣ изложенный и напечатанный”. (II, 42).

С.Величко передав цю розмову у формі стенографічного відображення дискусії, на якій було присутньо багато людей. Приводом дискусії, як відзначено в Літописі, була смерть Київського митрополита Діонісія Балабана. Тема дискусії – хто має право бути главою церкви. Історична ситуація, в якій була влаштована дискусія, та час – листопад 1663 р., коли польський король прибув на Україну з польським військом “для усмирення войска Запорожского” (там же). І.Галятовський відстоював у дискусії право на автономність, а отже, й на рівноправність православної церкви з католицькою. А.Пекарський же нав’язував тезу про привілейоване становище католицької віри і римського папи, про те, щоб православна церква підкорилася римському папі.

Дана дискусія, як і інші розділи в Літописі С.Величка, має вступну частину, де характеризується ситуація дискусії, і заключну, в якій доповнюється ще кілька фактів з історії християнства, що, на думку літописця, варто було використати І.Галятовському у дискусії з А.Пекарським.

Сама дискусія становить основний текст розділу і складається з двох частин: “Возраження Пѣкарського” (II,45) та “Доводи Галятовського” (II, 59). За формою побудови тексту обидві частини однакові. Різниця між ними полягає в тому, що в першій частині наступальною стороною є І. Галятовський, а в другій – ініціативу перехопив А.Пекарський. Правда, такий розподіл ролей стосується суті дискусії, тому що формально в обох частинах Пекарський намагався вести наступ на Галятовського, настирливо вимагаючи підкорення православних римському папі. З усього розділу напрошується припущення, що й організатори зібрання головну роль у дискусії запланували Пекарському, який на зібрання трохи запізнився, бо вже всі сиділи, коли він зайшов у зал. Місця за столом, як видно, теж були завчасно розподілені, бо для Пекарського залишилося вільним місце “прямо против отца ректора”, куди він сів, “говоря: есть отцы восточные, пусть будут и западные”(там же). Репліка Пекарського фактично й визначає основну суть дискусії.

Перевага Галятовського над Пекарським, таким чином, захована у змісті висловлювань. Дискусійній поверхневій наступальності Пекарського в діалозі протиставляється висока освіченість, енциклопедична пам'ять і начитаність Галятовського.

Основний текст розділу, в якому описується дискусія, складається виключно з висловлювань дискутуючих. Ремарки літописця в основному тексті розділу відсутні. Перша частина складається з 13 висловлень І.Галятовського, 12 висловлювань А.Пекарського і 1 висловлення канцлера – господаря квартири, на якій відбувалася дискусія. В другій частині вміщено 19 висловлень І.Галятовського, 13 – А.Пекарського і 6 – канцлера.

Дискусію розпочав господар дому, про що повідомляється в передмові даного розділу: літописець констатує, що “канцлер начал говорить...” (II, 44), звертаючись до Галятовського, і “Галятовський отвечал...” (там же). Відповіддю Галятовського канцлеру формально закінчується передмова до розділу. Перша частина основного тексту розділу продовжує передмову і формою, і змістом, адже вона розцінюється в розділі, як “Возраження Пѣкарскаго” Галятовському, який відповідав на питання канцлера. Текстотворчий зв'язок заголовка першої частини з

післязаголовковим текстом виражений синтаксично, бо після заголовка стоїть кома, а перше речення післязаголовкового тексту починається із сполучного слова “который”: “Возражения Пѣкарскаго, Который при этом воскликнул: “Нѣт, не так!..”

Сама дискусія оформлена так, як звичайно оформляється діалог між персонажами в сучасній драматургії: називається особа, ставиться двокрапка і подається висловлювання. Кожному висловлюванню відводиться абзац, на початку якого стоїть найменування його автора:

“П ѣ к а р с к і й: На соборах папы занимали первое мѣсто, слѣдовательно, папа старше патріарха (II, 45).

Г а л я т о в с к і й: Римским епископам давали первое мѣсто не для большаго их превосходства пред патріархами, но из уваженія к императорскому престолу, который тогда был в Римѣ. Когда престол империи перенесен из Рима в Константинополь, тогда святая церковь таким же достоинством почтила и патріарха константинопольскаго. Читайте об этом втораго Константинопольскага собора правило третье, гдѣ сказано: “Константинопольскій патріарх должен имѣть первое место после римскаго епископа, потому что Константинополь есть новый Рим”. То же говорится в 28 правилѣ четвертаго собора Халкидонскаго: “Постановляем, чтобы престол Константинопольскій был равночестен престолу древняго Рима”. Отвѣчу вашей милости кратко: как святая церковь имела власть отнять у него первенство, и дать какому либо другому патріарху, тѣм болѣе, что кардинал римский Платина, писавшій о папах римских, называет папу патріархом”. (II, 46).

Дискусія у першій частині основного тексту побудована на протиставленні не тільки змісту, а й форми висловлень дискутуючих: Пекарський висуває тезу, а Галятовський її розвінчує. Очевидно, тому висловлення Пекарського здебільшого короткі, без особливих аргументів, а Галятовського в шість–вісім разів довші. Наприклад, Пекарський, виходячи з того, що римський папа займає престол апостола Петра, а Петро був найголовнішим серед апостолів, твердив, що головою християнської церкви (в тому числі й православної) має бути тільки папа. В ході дискусії Галятовський логічно й докладно вже заперечив цю тезу, але Пекарський

продовжує її відстоювати і вдається до такого аргументу: “Св. Петр на соборѣ Іерусалимском говорил первый (Дѣян. Апост. гл. XV), и вездѣ св. писаніе прѣжде всѣх упоминает св. Петра: слѣдовательно он имѣл большую власть, нежели другіе апостолы.” (II, 53). Галятовський, заперечуючи Пекарському, посилається на апостола Павла, який “в посланіи к Галатам глав. II, 9, полагает апостола Іакова прежде Петра, говоря: “И узнав о дарованной мнѣ благодати божіей Іаков и Кифа и Іоанн, почитаемые столпами, подали нам (мнѣ и Вернавѣ) руку”, – но по этому Іаков не есть еще властелин над другими апостолами; равным образом и св. Петр не был дѣйствительным господином над апостолами, хотя о нем св. писаніе и прежде всѣх упоминает. Притом же здѣсь апостол Павел признает Іакова, Петра и Іоанна¹ совершенно равными, называя их всѣх столпами...” (II, 53).

Постановка питань та їх тлумачення у висловлюваннях виглядають реалістично, тому що про них говориться як про історичні факти:

“П е к а р с к і й: Папа римскій имѣет первое место на соборах, не из уваженія к престолу императорскому, но Петрову, так как св. Петр имѣл свой престол в Римѣ, а от св. Петра верховная власть переходит преемственно к папѣ римскому. И как Іисус Христос дал св. Петру верховную власть над апостолами, сказав ему: “И ты нѣкогда, обратясь, утверди братьев твоих”. То и папѣ не церковію, но Іисусом Христом чрез св. Петра дана верховная власть и первое мѣсто на соборах”.

Г а л я т о в с к і й: Этими словами Спасителя не дано никакой власти ни св. Петру, ни папѣ римскому, ими только Іисус Христос предсказал Петру, что, отрекшись своего господя, он обратится и покается, и ради своего покаанія опять удостоится званія апостольскаго...” (II, 47–48).

Текст діалога в Літописі С.Величка свідчить, що дискутуючі сторони про цю видимість реалістичності висловлень своїх та опонента весь час пам'ятали і пильно слідували. Наприклад, в одному з висловлень Галятовський відійшов від “історичних”

¹ Чи не ці “стовпи” церкви намальовані в першому ряді першого або другого фронтисписа у Збірнику Святослава 1073 р.?

фактів і побудував його на містичній основі: “Истинно вѣрующіе видят Ісуса Христа, когда обращаются к нему с молитвою, в нуждѣ церковной. Мы читаем, что многим благочестивым людям являлся он, в нужное время, и говорил им то, что они должны дѣлать...” (II, 55).

Цілком зрозуміло, що Пекарський за це вхопився і звернувся до Галятівського з питанням: “И так, в надобностях вашей церкви, вы всегда будете обращаться к Ісусу Христу и видѣть его?” (II, 56). Галятівський, очевидно, зрозумівши свою помилку, на питання Пекарського відповів теж питанням: “А когда умрет папа, и цѣлый год, или нѣсколько мѣсцев, или недѣль, нѣт его, тогда находясь в Римѣ не видите папы; как же вы можете называть его видимой главою, и обращаться к нему в церковной надобности?” (там же). Цим Галятівський знову ввів Пекарського в русло констатаційних та пояснювальних висловлень: “По смерти папы, кардиналы имѣют всю силу и власть его: по сему хотя мы не видим папы, когда он умрет, однако же видим кардиналов на его мѣстѣ и они заступают нам видимую главу, и управляют церковію” (II, 57).

Висловлення Пекарського і Галятівського різняться ще тим, що Галятівський зосереджував увагу на алогізмах і на слабкій аргументованості основних положень свого опонента. Про це свідчать й наведені вище приклади. Аналізуючи слабкі місця у висловленнях Пекарського, Галятівський розгортав своє на існуючих у писемній літературі контроверзах. У більшості випадків це створювало враження ґрунтовної реалістичності навіть там, де йшлося про позаісторичні факти. На фоні висловлень Галятівського висловлення Пекарського здебільшого виглядають як заготовлені раніше і малоприв’язані до попереднього висловлення Галятівського. Натомість висловлення Галятівського на фоні висловлень Пекарського створюють враження експромту багатознаучої і високоосвіченої людини і завжди мають прив’язку до попереднього висловлення Пекарського. Пор.:

“П е к а р с к і й: Ісус Христос сказав Петру: “Паси овцы мои, паси агнцев моих”. Итак Ісус Христос сдѣлал Петра пастырем и главою апостолов, овец и агнцев своих.

Г а л я т о в с к і й: Этими словами Ісус Христос не дал Петру никакой верховной власти...” (II, 48).

П е к а р с к і й: Ісус Христос сказав Петру: “ты еси Петр и на сем камяхъ я создамъ церковь мою”. Слѣдовательно на св. апостолѣхъ Петрѣхъ утверждены апостолы и вся церковь.

Г а л я т о в с к і й: Господь Иисус обѣщал создать церковь не на Петрѣ, но на вѣрѣ Петровой, выраженной св. Петром в словах: ты еси Христос сын бога живаго..." (II, 50–51).

Друга частина дискусії формально і за змістом теж є звичайним продовженням попереднього тексту – першої частини, яка закінчується питанням Пекарського. Післязаголовковий текст другої частини починається відповіддю на це питання Галятівського. Заголовок у другій частині відносно умовний. Ним фактично виражене найменування автора наступного висловлювання. Після заголовка, як і після інших найменувань, стоїть ще й двокрапка: “Доводи Галятівського:” (II, 59).

Пекарський у другій частині дискусії почав свої висловлювання теж прив'язувати до попередніх висловлень Галятовського. Текст діалога, таким чином, текстотворчо став зв'язанішим і втратив ту фрагментарність, якої надавали йому в першій частині висловлення Пекарського. Проте прив'язка висловлень Пекарського і в другій частині залишається чисто формальною, бо прив'язується до висловлень Галятовського не за змістом, а лише на основі повторення слів. Найчастіше таким словом буває останнє з висловлення Галятовського. Наприклад, Галятовський закінчує висловлення фразою "...одна глава вселенской церкви – Христос". Пекарський своє наступне висловлення починає теж із слова *Христос*: "Христос есть глава церкви..." (II, 59), Галятовський закінчує висловлення словом "о церкви" (там же). Наступне висловлення Пекарського починається з "Ваша восточная церковь..." (II, 60). Іноді може підхвачуватися ціле словосполучення. Наприклад, висловлення Галятовського закінчується словами "всѣ апостоли управляли св. церковію" (II, 62). Повторення цієї фрази служить Пекарському відправною точкою, або основою висловлення: "Всѣ апостоли управляли церковію; но в зависимости..."

Намір, з яким прийшов на дискусію Пекарський, особливо яскраво проявляється під кінець другої частини основного тексту розділу. Користуючись своїм прийомом причепки до слова

попереднього висловлення, Пекарський пішов у наступ на Галятовського питаннями. Після того, як Галятовський одне із висловлень закінчив висновком: “Слѣдовательно патріархи равны папѣ относительно церковного управління, потому что всѣ они сидят на престолах апостольских” (II, 73), діалог приймає таку форму:

П е к а р с к и й: Вы упомянули о правлении церковном; (знову прив’язка до слова – *М.П.*) скажите-ж мнѣ: – скольких родов бывает правление?

Г а л я т о в с к і й: Правление бывает тройкое: монархическое, аристократическое и демократическое.

П е к а р с к и й: Что же есть монархія, что аристократія и что демократія?

Г а л я т о в с к і й: Монархія там, гдѣ один человек управляет; аристократія – гдѣ несколько людей владѣют и господствуют; демократія там, где весь народ управляет.

П е к а р с к и й: Скажите-ж мнѣ теперь: какое правление в церкви?

Г а л я т о в с к і й: В церкви правление есть монархическое.

П е к а р с к и й: Теперь вам не извернуться, и должно сознаться, что папа римский есть глава и верховный владыка видимой церкви, потому что вы признаете в церкви монархическое правление.” (II, 73–74).

Питання, як бачимо, сформульовані по-екзаменаційному, і відповідями на них Галятовський опинився в ролі екзаменованого. Далі Галятовський виправив своє становище в дискусії тим, що наступне висловлення перевів з констатаційного і пояснювального способу викладу на питання.

У другій частині кілька разів намагався підключитися до дискусії канцлер, як видно, з метою її закінчення, але на користь поляків: “КАНЦЛЕР: так ли вы вѣруете как веровали св. Василий, Григорій Богослов и Иоанн Златоуст¹.”

Г а л я т о в с к і й: Весь мир знает о том, что это суть наши восточные учителя, которых учением наша восточная церковь подтверждает свою вѣру...” (II, 71). Далі:

¹ Чи не цих учителів церкви намальовано в першому ряді на третьому або четвертому фронтиспісах Збірника Святослава 1073 р.?

К а н ц л е р: Если вы так вѣруете, то между нами мало различія, и мы так вѣруем... (там же)

К а н ц л е р: Ваш кїевскій митрополит, на Соборѣ флорентійскомъ принялъ было унію съ римскою церковію; я надѣюсь, что это соединеніе между церковію русскою и римскою послѣдуетъ при моемъ канцлерствѣ” (II, 75).

Діалог закінчується відповіддю Галятовського на останнє питання канцлера, в якій Галятовський категорично заявив, що “церковь русская осталась при той же вѣрѣ...” і “Флорентійскаго собора не принимает...” (II, 76).

Друга частина закінчується коротенькими висновками, у яких констатується, що після останньої відповіді Галятовського “епископы русскіе, вставши начали благодарить его милость ксендза канцлера за оказанное гостепріимство и, поблагодаривши, разошлись, во второмъ часу ночи; тогда кончилось и это состязаніе” (II, 76). Отже, текстотворча структура дискусійного діалога, зафіксованого Літописом С. Величка, майже повністю збігається з сучасним відображенням діалогічного мовлення.

Діалогічне мовлення у Збірнику Святослава

В одному з місць першого тому Збірника Святослава зустрівся фрагмент тексту, подібний на заголовок, текстотворче оформлення якого обіцяє читачеві подібну до щойно розглянутої за формою дискусію: “Анастасієви отъвѣти противу нанесенымъ ємоу отъвѣтомъ. нѣ отъ какихъ правовѣрныхъ. о различныхъ главизнахъ” (27 б.). Обіцянка обумовлена повторенням, слова відповідь у двох словоформах: “отъвѣти” та “отъвѣтомъ”. Отже, розмова мала б вестися висловленнями, які свідчили б про боротьбу думок і в такій формі, де переважали б констатаційний, пояснювальний способи викладу, як це ми бачили в більшості вивловлень Галятовського і деяких – Пекарського. Проте наступні енциклопедичні статті не виправдовують нашого сподівання, оскільки після даного заголовка відразу йде питання: “Въпросъ чьто есть знаменіе. съвършенааго христиана. Отъвѣтъ: ~ “ ~ “ (там же). При наявності в ньому слів “въпросъ” та “отъвѣтъ” можна припускати, що в “Анастасієвих відповідях” зроблено помилку або на місці “отъвѣтъ”, або на місці

“отъвѣтом”. Одна із словоформ мала бути похідною від слова “въпрос”. Проте, кбтра, на основі наступних енциклопедичних статей знову ж таки не можна прийняти певне рішення, бо тематичний цикл з наведеним заголовковим питанням оформлено так, як по всьому Збірнику: після заголовкового питання йде авторська відповідь, а за нею паспортизовані заголовки і цитатні енциклопедичні статті.

За сучасними вимогами текст можна назвати діалогом тоді, коли в ньому відображається розмова щонайменше двох осіб. Відображення бесіди складається з авторизованих висловлень, які йдуть один за одним у такому порядку, в якому вони з'являються в розмові. Авторизація здійснюється шляхом називання співрозмовника перед кожною його реплікою, кожним його висловленням. Вище ми ознайомилися з двома прийомами діалогічного мовлення: а) *дискусійним*, де висловлення містять твердження, їх заперечення або аргументацію основних положень дискусії; б) *екзаменаційним*, коли один з учасників бесіди весь час питає, а інший відповідає.

В принципі “Анастасієві відповіді”, як і інші тематичні цикли, близькі до екзаменаційного типу діалога, але не належать до цієї категорії. Структуру питань і відповідей побудовано за зразком писемного способу викладу. В їх тексті відсутнє відображення самого процесу розмови, питання не авторизовані, а авторська відповідь на заголовкове питання узагальнено приписана Анастасієві, яким насправді міг бути й укладач Збірника, бо навіть і характер формулювання думок подібний до решти тематичних циклів.

Справжній діалог міститься в іншому місці Збірника із заголовком “Въпроси и отъвѣти Григора Богословца и Василя” (241 в.).

Основний текст діалога виконує роль післязаголовкового тексту першої енциклопедичної статті в тематичному циклі, присвяченому поясненню першооснов світу. Діалог побудований в основному на питаннях Василя і відповідях Григорія, отже належить до категорії екзаменаційних. Через те, що давньоруське письменство не володіло сучасними формами відображення діалогічного мовлення на папері, в Збірнику цей післязаголовковий

текст написано, як і всі інші, суцільно, без оформлення абзаців, без знаків питання та двокрапок. Діалог за зовнішнім виглядом пізнати не можна, хоч в його пошуках могла б бути використана автоматизована система. Виділенням формальних ознак структурної організації його тексту займемось трохи нижче, а тепер коротко проаналізуємо структуру змісту.

Діалог починається з вияснення першопричини всього сущого. Основна тема діалога виражена в першому Васи́лієвому питанні: “Что есть начало” (241 в.). Григорій відповідає на питання дуже узагальнено, але по-філософському чітко: “Първая вина. вѣторааго виновнааго” (там же). З другого Васи́лієвого питання зрозуміло, що первинним вважали бога, а вторинним людину. Васи́лія у зв’язку з цим турбувало питання, як же від людини (Марії) міг народитися Христос, якого християнство відносить до розряду богів. Це з одного боку, а з другого – яким чином могло відбутися з’єднання божого і людського еств. Отже Васи́лієве питання сформульоване так: “Се ли вѣторое виновное. соуштѣнѣ вселися. в дѣвичу ютробу” (там же). Григорій приймає Васи́ліїв поворот розмови від найзагальнішого пояснення першопричини сущого у вужчу сферу і відповідає: “Так!”. Васи́лій далі питає: “Як розуміти, що своєю сутністю, а не дією спустилося?” боже ество до Марії. Григорій, посилаючись на Ієремію, відповідає, що цього ніхто не розуміє, бог володіє таким еством, яке не об’єднується ні з чим на землі. Васи́лій направляє діалог на те, як же бачила дівчина бога, коли він зійшов до неї. Григорій відповідає категорично: “Ни тѣ не явился, ни та видѣ его” (Ні той не явився, ні та не бачила його) – 241 г. Розмова переходить на душу. У зв’язку з цим Васи́лій питає: “Ми знаємо, що маємо душу?” (там же). Відповідь Григорія зводиться до твердження, що святого духа бачити не можна, хоч можна відчувати його дії. Васи́лієво наступне висловлювання уточнює Григорієве: “С(вя)тии видѣша б(о)га, а с(вя)тааго д(у)ха не видѣша” (241 г.). Григорій, який відстоював твердження, що бог невидимий, тут же питає: “Кто су видѣли”. Васи́лій відповідає: “Перш за все Авраам, про що написано: “явившись бог сказал Аврааму”. Григорій уточнює написане про Авраама: “Явився бог не еством, а у видінні, яке мало вигляд сяйва”.

Міркування, чи може хтось бачити бога, займають значну

частину діалогового тексту. Для сьогоднішнього читача, а особливо дослідника вона цікава тим, як організується переплетіння двох діаметрально протилежних змістів в єдиний текст і на чому ґрунтується текстотворча зв'язаність двох структурно різних типів висловлювань (питань і відповідей), щоб створювалося враження плавності розгортання розповіді всього післязаголовкового тексту як єдиного цілого. Відповіді найчастіше текстотворчо прив'язані до питань за принципом логічного умовиводу. Це означає, що їх текст будується на основі повторення слова, яким, на думку відповідаючого, виражено основну суть питання. У відповіді це слово може бути вжите на будь-якому місці, але до нього добирається контекст, на фоні якого той зміст лексичного значення, з яким воно виступало в питанні, начебто виключається: “Василево. то ни ли Ияков видѣ рек. видѣх б(о)га лицѣмъ в лице и сп(а)се ми ся д(у)ша. Григор. в мѣхъ акы ч(е)л(овѣ)ка видѣ и тѣ зря. и аггелъскыи же путь в видуу лѣствицѣмъ видѣ акы с ч(е)л(овѣ)кѣмъ боряся противляшеся” (В а с и л е в е: Хіба Яков не бачив бога, коли говорив: “я бачив бога лицем у лице и спаслася моя душа”? Г р и г о р: У мріях, ніби й людину бачив і то в чеканні, і ангельський шлях у вигляді сходів чи скелі, яку долала людина) – 242 а.

Отже, свідченням зв'язку між Василевим питанням і Григоровою відповіддю виступає слово “видѣ” (бачив). Проте якщо в питанні це слово має пряме значення, то у відповіді завдяки контексту, у складі якого є “в мріях” та “в чеканні”, пряме значення не тільки вивітрюється, а й фактично заперечується: “він не бачив, а тільки хотілось бачити”.

Оскільки ця частина діалога зосереджена на тому, чи можна бачити людині бога і святих, словоформи від *бачити* наявні в усіх питаннях і відповідях. Назвем таке повторення *наскрізним засобом зв'язку діалогічного мовлення*. Поряд з наскрізними засобами зв'язку висловлювань діалог багатий на *контактні типи зв'язку*, перш за все питання з попередньою відповіддю і відповіді з попереднім питанням. Найчастіше контактні зв'язки між висловлюванням співрозмовників виражаються питальними частками самостійно і частками у сполученні з питальними займенниками. Наприклад, після останньої наведеної відповіді Григорія Василієве питання

починається так: “Да от чесо оубо рече б(ог)а видѣх” (Так чому ж кажуть, що бачили бога) – 242 а. Наступне Васи́лієве питання в ролі контактного засобу зв’язку використовує сполучник “или” у значенні “чи”: “или Иов рек слышанием оубо слоух слышаах ты прѣжде ны нѣ же око мое видѣ ты”. (Чи Іов не говорив: слуханням я чув тебе перед тим, як моє око побачило тебе?) – там же. Григорій відповідає: “Нѣ в бури и в облацѣх”. Ряд наступних питань Васи́лія починаються з часток “ни ли” або “то ни ли” (невже, хіба), і діалог набирає такого вигляду: “В а с и л ь.¹ то ни ли Мооусии же лицемъ славн бѣ о нем же рече но бы. ако оусты к оустомъ бесѣдоую к нему а не притѣчами. Г р и г о р. приложи и славою господню. видѣ а не естъство б(о)жие гл(агол)еть бо и възъва г(оспод)ь Мооусию и средѣ облака видѣаше славы его бѣаше аки огнь поля. В а с и л ь.. ни ли Ильа иже ся възхити. Г р и г о р ни ли Ильа. слыша бо глас тънѣк оутрѣ бо рече изидоши и станеша прѣд господьмъ. на горѣ и се минеть г(оспод)ь и д(у)х крѣпѣк разаря бы и съкроуша горы. прѣд г(оспод)ьмъ. и по доусѣ троус нѣ не въ троусѣ г(оспод)ь. и по троусѣ огнь. нѣ не в огни г(оспод)ь. и погни глас хлада тънѣка тоуже г(оспод)ь. се же Илия наложи овъчиноу на лице своє. не бо съмѣ розоумѣти. *Василь.* ни ли Исаия рек. видѣх г(оспод)а и серафима стояша кроуг его. Г р и г о р. не тъчю Исаия не видѣ. нѣ и серафими видятъ Исаия бо вид видѣ. писано бо є вид иже видѣ Исаия серафим же им же крила суть закрываху дѣвѣма лице не трѣпаше видѣти славы б(о)жия. да елма же ти большии суще неб(е)сънных доухов. тоу ноужда є ни поди соуштимъ видѣти. В а с и л ь. да како оубо пр(о)рок гл(агол)е видѣх г(оспод)а сѣдяща на прѣстолѣ все воинство прѣдѣстояше о десною и о лѣвою и инѣжде придоша же аггели прѣдѣстати пред господьмъ. и пакы аз єсмь Гаврил прѣдстоя и прѣд господьмъ. да како сим сице гл(агол)еом без лѣжа гл(агол)еши невидима г(оспод)а от доуховных чин. или лѣжуть пр(о)роци си на аггели. Г р и г о р. ни сии лѣжуть ни видѣша б(ог)а. б(ог)а бо не видѣ никто же нѣ єдиночяди яко же є писано. В а с и л ь. аще су видѣли то не лѣжуть. Г р и г о р и и да аште ти су видѣли то г(оспод)ь

¹ Імена співрозмовників ми підкреслили, щоб текст легше читався сучасниками.

лжеть. аште ли не су видѣли то сии лжють. да по тебе єдина часть лжеть. В а с и л и и. да чьто оубо противоу семоу речем.” (В а с и л и й : Хіба то Мойсей не про нього сказав, що він був із сяючим обличчям і був так близько, що наче уста в уста розмовляю з ним, а не притчами). Г р и г о р : Додав і сяйво господнє. Бачив, але не єство боже. Говорить: І звернувся бог до Мойсея і серед хмар побачив сяйво його, яке було подібне на палаючий вогонь. В а с и л ь : Хіба не Ілля, якого вкрали? Г р и г о р : Ні, не Ілля, бо чув безплотний голос, який сказав: завтра піднімешся і станеш перед господом. По горі пройде господь. І був міцний вітер, ламаючи та руйнуючи гори перед господом. Після вітру був землетрус, але господь не в землетрусі. Після землетрусу був вогонь, але господь був не в огні. І почувся голос господній – тихий, безплотний, відчужений. Потім Ілля прикрив своє обличчя овчиною, бо не осмілювався розуміти. В а с и л ь : Хіба не Ісаїя сказав: я бачив господа і серафима, який стояв коло нього? Г р и г о р : Не тільки Ісаїя не бачив, а й серафими не бачили Ісаїю, бо написано: видовисько, яке бачив Ісаїя. Серафим, який має крила, закривав обома обличчя, тому що йому нестерпно було дивитися на боже сяйво. Через те, що вони більші за небесних духів, то і їм не дозволено бачити те, що є самою суттю. В а с и л і о с : То як же тоді говорить пророк: я бачив господа сидячого на престолі і все військо вишикуване було справа і зліва, а потім прийшли ангели предстати перед богом, за ними ж Гавриил, який теж представ перед господом? То як тут обійти брехню? Ти кажеш, що господа не можна бачити через його духовність. Значить брешуть пророки про ангелів? Г р и г о р : Ні, ці не брешуть і не бачили бога. Бога ж не бачив ніхто, тільки єдинорідні, як про це написано. В а с и л ь . Якщо бачили, то не брешуть. Г р и г о р : Якщо вони бачили, то бог бреше, якщо не бачили, то вони брешуть. В а с и л і й : То в чому тут неузгодженість? – 242 б. – 242 г. Григорій намагається пояснити нелогічність у Василевих міркуваннях: “Уяви собі, що слово написане для нас: військо ангельське вишикуване справа і зліва. І хто скаже це, звабить (обдурить) Ахава. Адже якщо придуть ангели, то з ними прийде і чорт. І уяви собі, яка радість буде богу, що з ним буде розмовляти чорт як божий друг, маючи можливість підніматися на небеса і спускатися. А коли цього не буде, то треба

розуміти: або неправда, що є божа обитель, і брехня в усіх випадках, коли кажуть, що бачили сяйво господнє, або правду кажуть, як правда в тому, що господь представляє єство бога, але цього ніхто не бачив, крім єдинорідних. А якщо хтось обдуриць Ахава, то прийде чорт, а це буде означати попущення і те, що бог не може з усім справитися” (243 а.).

Текст діалога складається з двох частин: основної і підсумкової. Основна частина починається з першого Василієвого питання і закінчується Григоровою відповіддю на таке питання: “В а с и л ь. ни ли аггелъска естъства видять ч(е)л(овѣ)ци. Г р и г о р и и. яко же аггели б(о)жи и естъства не видять. тако же ни аггелъска человѣци. нѣ славоу тѣчю. и тоже оучастьемъ.” (В а с и л ь. А чи ангельське єство бачать люди? Г р и г о р і й: Як ангели божого єства не бачать, так люди не бачать ангельськього, крім сяйва, але й то тільки частково) – 243 б.

Друга частина – підсумовуюча. Підсумки робляться скороченим повторенням скорочених питань та скорочених відповідей:

“В а с и л ь: То як Аврам бачив?

Г р и г о р і й: Як людину, тому і теля свіже йому, як людям приготував.

В а с и л ь: Як бачив Мойсей?

Г р и г о р: У вигляді вогню і зверненого до нього голосу. І сказав ангел: у вогненному пламені тернівка.

В а с и л ь: Марія, господня мати, як бачила Гаврила?

Г р и г о р: В образі людському, тому не вірила, розмірковуючи.

В а с и л ь: Через їх невидиму сутність вони невидимі, а величчю сяйва їх можна усвідомити?

Г р и г о р: І те, і друге.

В а с и л ь: Як іли ангели з Авраамом і господь після воскресіння?

Г р и г о р: Ангели – як сонце, яке до гілок, що під лежачою вологою, може наблизитися, але нічого не візьме для свого єства. Так і вони, спустившись під лежачу їжу, нічого у своє єство не брали. Господь, як вогонь: все тверде, приймаючи, спепеляє, залишаючи з дечого подібне до масла чи фіміама. Відповідно до притч може приєднувати і знання.” (243 в. – 243 г.).

Формальними ознаками діалога Василя та Григорія

Богословця, які могла б відшукати в тексті Збірника і автоматизована система, є такі: а) відносно висока частота імен Василій (Василь) і Григорій (Григор); б) розподіл їх висловлювань у тексті за принципом регулярного чергування; в) виділення цих імен з обох боків ритмічними крапками; г) наявність у висловлюваннях діалога наскрізних засобів лексичного текстотворчого зв'язку; д) наявність лексичних засобів контактного зв'язку між питанням і попередньою відповіддю та між попереднім питанням і наступною відповіддю

Дискусія і хроніка

На сучасному етапі розвитку суспільства і дискусія, і хроніка становлять автономні жанри. Наукова дискусія в основному наблизилася до ділового стилю (стенограма, протокол), а "хроніка" ввійшла до складу жанрів вторинної наукової літератури і зблизилася з жанром рецензій.

Тяжіння наукового діалогічного мовлення до ділової документації спостерігалось з давніх часів. Наукові дискусійні діалоги взагалі, як і проаналізовані вище, відзначаються спеціально організованою смисловою текстотворчою двоплановістю. На передній план дискусії виносяться обговорення і визначення суті певної наукової проблеми або проблеми іншого характеру, але по-науковому розв'язуваної. Передній смисловий план дискусії формується у поверхневий зміст діалогічного тексту і має в ньому конкретне матеріальне вираження через лексику та граматичні правила її включення в текст. На другому плані часто переслідується мета сформувати колективну оцінку в учасників дискусії про особу, яка дотримується тих чи інших поглядів на дискутовані проблеми. Цей смисловий план дискусії набуває у діалогічному тексті глибинного змісту і, як правило, не має прямого лексико-граматичного вираження.

Тому слухач, не посвячений в ситуативні особливості дискусії, або читач, не обізнаний з причинами її організації, не можуть вивести глибинний зміст із самих висловлювань.

У написаному науковому творі глибинний зміст ситуації звичайно виносяться поза основну частину тексту діалога і часто має форму коментаря. В Літописі С.Величка, наприклад, про глибинний

зміст сказано у вступній частині і в кінці розділу, відведеного на дискусію між Галятовським та Пекарським, а також у вступних до першої і другої частин основного тексту діалога. Вступна частина до розділу, вступи до першої і другої частин основного тексту діалога та висновки формують глибинний зміст як завдання переконати Галятовського в необхідності окатоличення українського православ'я.

У Збірнику Святослава 1073 р. післязаголовковий текст першої енциклопедичної статті в тематичному циклі про першооснову світу не має супровідних частин діалога, де б характеризувалася ситуація його організації. Її важко відшукати і серед лексико-граматичних засобів писемного представлення цитатних енциклопедичних статей даного тематичного циклу, хоч їх післязаголовкові тексти протиставлені висловленням Григорія Богословця і гармоніюють з висловленнями Василя.

У віддаленому наближенні до виявлення глибинного змісту дискусії може допомогти довжина тексту висловлювань дискутуючих. Цікаво, що за довжиною в обох написаних дискусіях близькі висловлювання Пекарського і Василя, з одного боку, і Галятовського та Григорія – з другого. У Пекарського і Василя висловлювання короткі, здебільшого без будь-яких прийомів доказовості, а в Галятовського і Григорія – набагато довші, більш чи менш деталізовано аргументовані. Ознака ця і в інших дискусіях досить послідовна і показова: короткі висловлювання належать тим, що на дискусії з тих або тих причин перебувають у панівному становищі, а довгими висловлюваннями користуються ті, яким доводиться виправдовуватися, відстоювати свої погляди, доводити свою правоту. В принципі такий розподіл ролей не завжди залежить від суспільного становища співрозмовників, хоч в ситуації ведення дискусії це має велике значення. Різниця в оформленні висловлювань залежить і від уміння співрозмовників вести дискусію, від уміння “відвойовувати” собі чільну роль у дискусії.

Дискусії між Галятовським і Пекарським та Григорієм і Василієм різняться етикою ведення діалога. У першій дискусії відображено порушення Пекарським етикетної форми співбесіди. Друга дискусія велася з повагою один до одного співрозмовників. Тон другої дискусії має спокійний витриманий характер, хоч обидві

дискусії засвідчують принциповість, глибоку переконаність з боку Галятовського і Григорія. Форми порушення етикету, як і відображення в тексті висловлювання своєї переконаності, – це теж показові ознаки для визначення глибинного змісту дискусії. Зрозуміло, що переходити в публічній дискусії з “ви” на “ти”, як це ми бачили в Літописі С.Величка, може собі дозволити лише той співбесідник, який відчуває себе на дискусії у панівному становищі, хоч така поведінка не завжди збігається з об’єктивним станом речей. Виразити свою переконаність у дискусії повинен співрозмовник тоді, коли його погляди піддаються сумнівам громадськістю або перед громадськістю, а отже, він на дискусії знаходиться у підлеглому становищі.

У будь-якій дискусії стикаються два погляди, переважно протилежні або з певних міркувань несумісні. Наприклад, в дискусії Галятовського і Пекарського протилежність полягає у визнанні чи запереченні влади римського папи над українським православ’ям. У дискусії Григорія і Василя протиставлялись реалістична та нереалістична основи першопричин світу.

Йде боротьба двох поглядів, але обговорюється в основному тільки один, і, що найголовніше, ніколи не того учасника, який володіє панівним становищем на дискусії. Отже, мистецтво включатися в дискусію полягає не стільки в тому, щоб уміти доводити свою правоту, скільки в тому, щоб уміти вести розмову в такому руслі, де б обговорювався погляд дискусійного суперника.

Чому ж тоді такі видатні люди свого часу, як Галятовський і Григорій Богословець, не зуміли на дискусіях, описуваних у Літописі С.Величка і Збірнику Святослава, оволодіти панівним становищем? Чому їм не вдалося перевести дискусію на обговорення поглядів своїх супротивників? Чому вони погодилися на роль екзаменованих у дискусії? Адже і в одному і в другому випадках екзаменовані робили спроби помінятися, із своїми супротивниками, але тільки на дуже короткий час. Суть відповіді на ці питання ховається в глибинному змісті дискусії. Отже, щоб відшукати їх, треба звертатися до позадіалогового тексту.

У вивченні історичних писемних пам’яток пошук потрібних текстів – досить трудомістка дослідницька проблема. Таких випадків, як зафіксовано Літописом С.Величка, небагато.

Переважають приклади, коли діалог не має потрібних супровідних частин тексту, як, приміром, у Збірнику Святослава.

З історії розвитку наук відомо, що глибинний зміст дискусії часто розкривається в *хроніках*, де описуються з'їзди, конференції, симпозіуми, семінари та інші типи зібрань, присвячених певним дискусіям, або на яких розгорнулися незаплановані дискусії. Звідси випливає, що глибинний зміст наукової дискусії можна встановити на основі структурно настільки не зв'язаних з нею текстів, що вони можуть знаходитися навіть в інших книжках. З випадком, зафіксованим у Збірнику Святослава, нам пощастило, бо хронікоподібний текст, який має певну причетність до дискусії Василя і Григорія, міститься в цій же книжці, хоч розділені вони томами: дискусія вміщена майже вкінці другого тому, а хроніка – серед енциклопедичних статей, з яких починається перший том. Текстова віддаль між дискусією і хронікою більша 200 аркушів (400 сторінок).

Хронікоподібний текст озаглавлено так: “О с(вя)тых и мирских шести съборѣх” (23 б.).

Формулювання заголовка дає підставу після нього чекати тематичний цикл, тим паче що післязаголовковий текст складається із шести пронумерованих частин. Нумерація наведеного заголовка продовжує нумерацію енциклопедичних статей від початку тому, як і нумерація частин післязаголовкового тексту. Отже, опис названих соборів займає від десятої до п'ятнадцятої енциклопедичні статті. Проте на відміну від решти тематичних циклів друга і наступні її частини мають навіть *подвійну нумерацію: зовнішню*, яка відповідає нумерації енциклопедичних статей у Збірнику взагалі, та *внутрішню*, яка відповідає послідовності соборів і текстових фрагментів всередині енциклопедичної статті. В описі другого собора число $\overline{\text{IA}}$ (11) належить до зовнішньої нумерації, а число $\overline{\text{B.}}$ (2) – до внутрішньої.

Автономність зовнішнього оформлення внутрішніх частин не обмежується нумераціями. Над кожною частиною, крім першої, у вигляді заголовка дається визначення років, якими розділялися собори. Наприклад, над четвертою частиною, в якій описується четвертий собор, стоїть заголовок “ $\overline{\text{IV}}$. От третияго до четвъртааго лѣт $\overline{\text{Л.}}$ $\overline{\text{Д.}}$ ~ “ ~ ” Переклад: (ІЗ. Від третього до

четвертого 30 років. 4¹). Оформлення цих відрізків у вигляді заголовків ще мало збігається з їх смисловою заголовковою функцією. У більшості з них відсутнє називання теми очолюваного фрагмента, а зміст їх ще майже однаковою мірою відноситься до попередньої і наступної частин енциклопедичної статті. Наприклад, формально виражений заголовок має такий вигляд: “ТД. От четвертааго до пятааго лѣт РВ.Є.: ~ “ ~ “ (14. Від четвертого до п’ятого років 102. 5) – 26 а.; а перед шостою частиною – “ТЄ. От пятааго до шестааго лѣт. РК.Ѡ. S.: ~ “ ~ “ (15. Від п’ятого до шостого 139 років. 6) – 26 в.

Смислова заголовкова функція ще більше відірвана від наступного тексту перед другою частиною, в якій описується другий собор: “От Христа даже до пьрвааго събора. ТІН. лѣт В.: ~ “ ~ “ (Від Христа і до першого собору пройшло 318 років. 2) – 23 в. Перед третьою частиною вміщено заголовок “От пьрвааго до вѣторааго лѣт. NS.Г.:” (Від першого до другого пройшло 56 років. 3) – 24 а. Перед описом другого собору маємо роки, що передували першому собору, а перед описом третього – роки, що передували другому собору. З наступною частиною ці заголовки зв’язані тільки числом, яке позначає внутрішню нумерацію. У першому випадку – це число 2 (ним у внутрішній нумерації позначено другу частину), а в другому – число 3 (ним позначено третю частину).

Основний текст пронумерованих частин в енциклопедичній статті побудовано за схемою, яку і сьогодні ми віднесли б до хронік. Кожна частина починається з визначення номера собору: “Пьрвыи събор бысть...” (23 б.).

Як видно з наведеного прикладу, собор визначався порядковим числівником, після чого йде найменування населеного пункту, в якому він відбувався: “Пьрвыи събор бысть оу селенья в Никеи” (там же). Далі вказується на кількість учасників: “съшьдшихъсѧ ТІН. с(вя)тых о(т)ць” (на який зібралося 318 святих отців) – там же. В усіх описах соборів називається правитель, який дозволив проведення собору у своїй країні, а також його рада старійшин: “при Константинѣ великааго ц(а)рства. емоу же старѣишии бѣша

¹ Першим числом, написаним перед заголовком (цифра 13), позначено зовнішню нумерацію, а останнім (цифра 4) – внутрішню.

Сел(и)вестр папа римський. Митрофан Константинограда. Александр Александрського. Єустафий Антиохина. Макарий Єрусалимський". Перший собор відбувся (при царюванні Константина Великого, старійшинами при ньому були: Селивестр, папа римський, Митрофан з Константинограда, Олександр з Александрії, Євстафій з Антиохіна, Макарій Єрусалимський) – 236.

Визначення теми собору, переліку питань, які обговорювалися і вирішувалися, дається способом протиставлення двох діаметральних поглядів. З характеристики роботи собору можна зробити висновок, що собори теж проходили або робота їх описувалася за однією схемою. Спочатку в хроніці описувався зміст тих висловлювань, у яких, на думку правління церкви, були помилкові погляди. Собор, очевидно, їх вислуховував, тому що автор хроніки викладає суть змісту висловлень, потім, за хронікою, визначався ступінь їх єретичності, після чого в хроніці викладається зміст тих висловлень, які правлінням церкви на соборі схвалювалися. В останніх виступах не тільки характеризуються результати теоретичних роздумів, а й засуджується попередня єресь. Після цього йде рішення, яке складається з двох частин: першою позначається суть єретичності, засуджуються її проповідники; в другій частині формулюється положення, якого повинні були дотримуватися всі християни і вірити в його правоту. Наприклад, на другому соборі, де був і Григорій Богословець, із сану святих отців було виключено Македонія та єпископа з Константинограда, який, на думку представників офіційного погляду, визнавав святого духа тільки як створіння іншої якості, ніж отець і син. Собор його прокляв, а разом з ним і Савелія та Аполінарія. Собор постановив, що святий дух животворящий і тієї самої якості, що й отець та син. Другий собор фактично приєднався до першого у трактуванні святого духа.

Цікаво, що висловлювання Григорія Богословця в розглянутій дискусії з Василієм збігаються із засудженими на другому соборі.

В кожному з пунктів опису могли додаватися уточнення до основної (обов'язкової) інформації. Наприклад, в описі третього собору повідомляється, що він проходив в Єфесі вперше: "Третий в Єфесѣ бы първое". При назві правителя в цьому описі підкреслюється, що він був малим: "при ц(а)рствѣ малаго

Феодосия” (23 г.), а в описі шостого собору – “при Константинѣ при о(т)ци при Оустинианѣ ц(а)ри” (26 в.). Перелік старійшин включає кілька різновидів інформації: ім’я, посаду чи посади, титули, населений пункт, в якому, очевидно, жив той, про кого йшла мова. Старійшини називалися двослівно (Святому Коурилоу, Анатолии Константиняграда, Мелетии Антиохийский, Коурилы Єроусалимский, Григории Богословыч), трьома словами (Лъв папа римський) і за допомогою багатьох слів (Георгии Константинаграда държа и намѣстие Агафона папы римскааго; Аполинарии Александрьский държа и намѣстие Єутухия Иероусалимскааго и дом Антиохийский).

Особи, яких піддавали прокляттю на соборах, часто називалися просто іменем (Савелии, Аполинарии, Ориген, Сергии), інколи при них стоїть слово, яким особа прив’язувалася до певного населеного пункту (Єутихия Константиняграда, Онория римскааго, Курила Александрискааго), деколи ім’я уточнювалося вказівкою на посаду: Паула и Петра. Констанияграда бывшем епископом, Феодора Фараньскаго епископа, Диоскора епископа Александрьскааго та ін. При називанні єретиків дозволялося їх обзивати: “На Макария Антиохийскааго. и на Стефана оученика емоу. и на Полухрония дѣтьскааго оумомъ. старьца” – 26 г.

Ономастична частина опису в основному зосереджена на початку хроніки, де текст побудовано переважно з однорідних членів речення, поєднаних синтаксичним зв’язком сурядності. Формальною ознакою сурядного зв’язку в ономастичній частині опису соборів виступає часто розташована ритмічна крапка. Після ритмічної крапки може стояти єднальний сполучник и: “Курил Александрьский. държа и намѣстие Калестина папы римскааго. и Оувеналии Иероусалимский” – 24 а.

Ритміка тексту ономастичної частини своєю уривчастістю відрізняється від наступної, де описується проблематика програми собору. Тут спосіб викладу набуває відповідної плавності розгортання тексту. За змістом ця частина містить виклад двох протилежних концепцій: перша характеризується в дусі засудження, а друга – у формі ухвали. Засуджуюча, в свою чергу, складається з ономастичної частини (називаються особи з хибними поглядами) і характеристики суті теоретично хибних положень. На

опис хибних поглядів могло відводитися мало місця в тексті: "...єпископа... хоуляшта с(вя)тых доух. акы зъдание иносоушгъна. о(т)цю и с(ы)ноу" – 23 г. Хибна з погляду правителів церкви концепція могла викладатися більш чи менш розгорнуто: "На Нестория єпископа Константинограда. гл(агол)юштоу не соуштоу б(огороди)цю. с(вя)тоую Мариу нъ Хрїстородицю. и дъва с(ы)ны и дъвъ собъствѣ. єдиносоуште от о(т)ца родивъшееся слово. иного же от Марии родившася ч(е)л(овѣ)ка по любви же съєдинена ч(е)л(овѣ)ка к словоу и купно именинѣ и наричема с(ы)на. єго же извърг прокля" – 24 а. (Собор вигнав і прокляв Несторія, єпископа Константинограда, який твердив, що свята Марія була не богородиця, а тільки Христородиця і мала двох синів різних якостей: один єдиносущий зі словом, яке родилося від отця, а другий – звичайна людина, що народилася від людини по любові). Інколи тлумачення суті християнських догм у цій частині опису супроводжуються суспільною характеристикою проповідників єретичних поглядів: "Собор викрив і прокляв Оригена і тих, які прийняли його нечестивого вчення¹, бо й до того шанувалися в єресі, яка міститься в його главах".

Описи роботи соборів засвідчують, що засудження поглядів як єретичних не завжди проходило одностайно. Зокрема, в описі роботи третього собору відносно багато місця відведено тому, як Іоанн Антиохійський, який, спізнившись на собор, дізнався про вигнання Константиноградського єпископа Несторія і розігнівався. Його підтримали інші єпископи, які вирішили написати листа святому Кирилу і до Александрії. В листі собор характеризувався як незаконний. Боротьба за Несторія описується в констатаційному тоні, але хвилююче.

Ухвали описуються як такі, що собором і правителями церкви відносилися до розряду законів. Їх формулювання теж діляться на кілька частин. В ухвалах, як правило, дається стисле визначення найістотнішого з проблематики соборів. Наприклад, на другому соборі затвердили, що святий дух, на відміну від трактування його Григорієм Богословцем у дискусії з Василієм, тієї самої якості, що й бог та син. В описах соборів могло відзначатися, що прийняті

¹ Цікаво, що у Збірнику 1073 р. Ориген цитується часто.

рішення є обов'язковими для вірників. Зокрема, перший “собор визнав сина єдино таким, як і отець, і не має початку”. В деяких описах міститься вказівка на те, що собори приймали ухвали про запровадження нових свят та уточнення процедур проведення існуючих. Так, на першому соборі було встановлено, що треба святкувати паску. Далі йде висновок, очевидно, укладача Збірника: “святкувати нам за нашим звичаєм” – 23 в.

Кожен з описів за внутрішньою структурною організацією тексту має вигляд окремої хроніки, навіть зміст її самодостатній. Щоб зрозуміти його, читачеві не потрібно шукати додаткові відомості за межами хроніки. Змістова самодостатність і формальна автономність – це не єдина текстотворча ознака пронумерованих частин, адже вони в Збірнику розташовані в суворій послідовності і мають фактично спільний заголовок, формально розташований перед описом першого собору. До цього додаються ще текстові прокладки, названі вище заголовками до пронумерованих частин енциклопедичної статті. Заголовки при всій своїй недосконалості зв'язують попередню хроніку з наступною або навпаки – наступну з попередньою. Через те віднесемо їх до розряду *текстотворчих засобів контактного зв'язку*.

У складі шостої пронумерованої частини є текстовий фрагмент, який можна кваліфікувати як висновки не тільки до останньої, а й до всієї енциклопедичної статті. Його текст побудовано за тим же принципом, що й пронумеровані частини. Складається він з переліку інших церковних соборів та положень, прийнятих поза цими шістьма соборами теж як загальнообов'язкових. Перелік церковних соборів дається досить поверхово: “Хай буде відомо, що собори були і в інших місцях, та й ухвали їх ми виконуємо, хоч своїми розпорядженнями не збігаються з цими шістьма соборами. Вони були в Анкурі (на ньому йшлося про кесарія), в Гагрі, Антиохії, Лаодикії, в Сердці, Катаргенії. Одні з них розв'язували місцеві суперечки. На цих соборах ні царі не сиділи, ні їх посланці... Вони навіть не називалися соборами і відбувалися без церковного веління.” – 26 г. – 27 а. Стисло характеризуються й обов'язкові для вірників церковні догми. Структура енциклопедичних статей Збірника Святослава 1073 р., в яких описуються церковні та світські собори, вже повністю відповідає тим вимогам текстотворення,

якими характеризуються сучасні хроніки. Відношення між розглянутими хроніками і текстами дискусій як жанрами писаних наукових творів має такий характер:

1. У дискусії зміст щонайменше роздвоєний. Смислові лінії роздвоєного змісту розгортаються в тексті паралельно, але в особливому переплетінні й залежать від специфіки текстотворення кожного із співбесідників. Тому дискусійний текст фрагментарно структурований. Хроніка формується на основі однієї смислової лінії.

Роздвоєність змісту дискусії при описі наукових зібрань у хроніці стирається за рахунок того, що вона характеризує роботу зібрання як однієї події, де дискусія становить тільки частину цілого.

2. Для наукового жанру “дискусія” головне – відобразити форму і зміст висловлень співрозмовників, тому роздвоєність змісту дискусії має в тексті формальне вираження – діалог. Для хроніки важливим є відображення змісту роботи всього зібрання і характеристика місця, часу та ситуації його проведення. Хроніка написана від особи-спостерігача, у вигляді авторської розповіді, а зміст висловлень виступаючих з дискусійного питання тільки переказується.

3. Дискусія в класифікації жанрів стоїть ближче до первинної наукової літератури, ніж хроніка, бо зміст висловлень учасників зібрання, особливо тих, хто захищає свої позиції, здебільшого характеризує результати власних досліджень (власних умовиводів), а в хроніці переказуються чужі висловлення і, в кращому разі, цитуються з них фрагменти.

Позатекстотворчі ознаки енциклопедичності Збірника Святослава

Із Збірника Святослава випливає, що твори енциклопедичного характеру серед вторинної наукової літератури займають особливе місце. Енциклопедія – це не популярна література, у якій спрощено викладаються ті чи інші наукові положення, хоч роз’яснення наукових положень є її основним завданням. Енциклопедія не є й бібліографічним чи яким-небудь іншим довідником, де подаються списки літератури або визначається суть цілеспрямовано відібраних

Л Е К С И К О Н Ъ
 С Л А В Е Н О Р Ъ С С К І Й,
 И И М Е Н Ъ
 Т л ѣ к о в а н і е .

Прѣбоє Тѹпомѣ Иѡбраженіа .

ВѢКІНОВІН СѢ: ЧУДОБОРНІА ЛАВРЫ
 ПЕЧЕРСКІА КІЕВСКІА .

СТАВРОПИІА ОУЧЕНИИ: Н: Р: К: С: ТА: ПАТРИАРХИ ВСЕЛЕН:
 А: ТА БІІА МІРА, ЗРЛЕ. ѿ РЖВАЖЕ ЛБА. АХКЗ,

КУРСІАХА. ІНДІТА, І.
 ОУЧЕТА, АІ.

ТЦАНІЕМЪ, ВѢДѢНІЕМЪ ЖЕ И
 ИЖАНІЕМЪ МАЛѢЙШАГО ВЪ ІЕРОСОЛІСѢХЪ
 ПАМЪ БЕРЫНДЫ ПРСТОУПЕЛА

ӨРОНЪ ІЕРОУСАЛІМСКАГО .

С *

СКАЗАНИЕ

О ВОЙНѢ КОЗАЦКОЙ ЗЪ ПОЛЯКАМИ,

ЧРЕЗЪ

ЗЪНОВІЯ ВОГДАНА

ХМЕЛНИЦКОГО,

ГЕТМАНА ВОЙСКЪ ЗАПОРОЖСКИХЪ, ВЪ ОСМИ ЛѢТЕХЪ ТОЧЕВШОЙСЯ;
А ДО ДВАНАДЦАТИ ЛѢТЪ У ПОЛЯКОВЪ ЗЪ НИШНИМИ ПАНСТВАМИ
ПРОВЛЕКШОЙСЯ. ЯКОЮ ОНЪ ХМЕЛНИЦКІЙ, ПРИ ВСЕСИЛНОЙ ПО-
МОЩЬ БОЖЕСТВЕННОЙ, ЗЪ КОЗАКАМИ И ТАТАРАМИ ОТЪ ТЯЖКОГО
ИГА ЛЯДСКОГО ВЫБИЛІСЯ, И ПОДЪ ВИСОКОДЕРЖАВНОЕ ПРЕСВѢ-
ТѢЙШЕГО МОНАРХА РОСІЙСКОГО АЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА ВЛА-
ДѢНІЕ ДОБРОВОЛНѢ ПОДАЛІСЯ.

ОТЪ АВТОРОВЪ:

НѢМЕЦКОГО — САМУИЛА ПУФЕНДОРФІЯ, КОЗАЦКОГО — САМУИЛА
ЗОРКИ, И ПОЛСКОГО — САМУИЛА ТВАРДОВСКОГО, ВОЙНУ ТУЮ ВЪ
КНИЖѢ СВОЕЙ, ВОЙНА ДОМОВА НАЗВАННОЙ, ВЪРШОМЪ ПОЛ-
СКИМЪ ОПИСАВШЕГО. НИНѢ ЖЕ ВКРАТЦѢ СТИЛЕМЪ ГИСТОРИЧЕ-
СКИМЪ И НАРѢЧИЕМЪ МАЛОРОСІЙСКИМЪ СПРАВЛЕННОЕ И НАПИСАН-
НОЕ ТЩАНИЕМЪ

САМОИЛА ВЕЛИЧКА,

КАНЦЕЛЯРИСТА НЕГДИСЬ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО.

ВЪ СЕЛѢ ЖУКАХЪ, УѢЗДУ ПОЛТАВСКОГО.

Рокѣ 1720.

6. Перший фронтиспіс Збірника Святослава 1073 р.

7. Третій фронтиспіс Збірника Святослава 1073 р.

8. Четвертий фронтиспіс Збірника Святослава 1073 р.

БЕЛКЫНЪ КНАЗНХЪ КНАЗЪСТО
СЛАВЪ ВЪЖДЕЛАННЕМЪ СЛОБЪЖ
ДЕЛАВЪ ДЪРЖАННЫИ ЕДКА БАКИ
ТН ПОКРЪЖЕНЫ ПАРАЗУМЫ БЪГ
ЛЖЕННЪ МНОГОСТРЪПЪТНЫХЪ
СНХЪ КНИГЪ ПРЪМЖАДРАГОБАСНІ
АВЪ РАЗЖМЪХЪ ПОВЕЛѢАННЕМ
ДРОУВѢДНЮ ПРЪМЪНОВЪСТВОРН
РЕУННАКО ЧАВЪДАЩАТОЖЫ БО
РАЗЖМЪЕГО ІАЖЕАКЫЕЗУЕЛААЮ
БОДЕАНА СЪБРАКЪЦЕТАУАНН
ІО СЪБРАКЪАКЫВЪДАННЪ ТЪ БО
АЛЫСЛЪ ЧОБЪ ЦЕСВОЕ ПРОАНБАН
АКЫСЪТЪ СЛАДЪКЪ НЪЗУВЪТЪСОН
ХЪ ПРЪДЪБЛАРЪ НАВЪРАЗУМЪ
ІНЕТЪ ХЪАЛЫСЛЪ ІАВЪАЛАСАН
МЪНОБЫНІ ПЪЛОМЪ І НЕБЪРОУНЪ
ЖЕЛАННЕ ПАЪ НЪБОРАДЕАМНО
ГОУЪТЪНЫНХЪ ВЪЖЕТЪНЫНХЪ КЪ
ННГЪВЪСЪХЪ НМНЖЕНЪ БОАКЪЕН
НСПЪТЪНЪ БЪУНОВЪН ПАНАТЪЗ
ТВОРН ЕЖЕ ПАЛАТЪНОВЪЗПРНАТЪ

10. Похід Олега на греків

и поиде спославъ ко граду бояръ . и града разбениа
иже стѣиоу . и доушеша днѣи тѣстны .

и збави бояры своя своя полатоу и рѣмъ тѣмъ бо
и рѣмъ . и аконе можеть . противѣмъ батти . и рѣ
шѣмъ бо и рѣ . послѣнемъ дары и себѣмъ тѣмъ .

иже. и горже прише нача собо еплати поимомъ. и поела
пошлагнъ змори. ела и хъмгисы. и плкнхотъ поимомъ.

Вѣсѹ н. Ѳаеи мѡнѡхъ рѣпѣ . и по бже нѣ бѣ
хъ рѣпѣ . нѡмѣи паиснѣтѣ прагнѣ на сѡбѣ бѣга

Приїде і мнѣ на цѣ гѣ . и по паки фракю . и маю ма
 ннѣ . и приїде ко цю гѣ . и маю ма . и маю ма .
 и маю ма . и маю ма . и маю ма .

и маю ма . и маю ма . и маю ма .

Рѣшѣ ѿ ли . рѣшѣ ѿ ли . рѣшѣ ѿ ли . рѣшѣ ѿ ли .

13. Укладання мирного договору між болгарами і греками

оучающахъ въ сѣбѣ. и показующей сплннѣю въ тѣрѣу

и такоу поустѣи въ сѣмъ члвчѣмъ. и въ сѣмъ члвчѣмъ.

Примѣято послѣднѣ дошкѣмъ. и поведѣши

Тѣмъ прѣшнѣмъ вѣзъмлю сѣю . побѣду кождо сѣмѣю
 и ѡбѣщу . и ѡлажѣю . ꙗко ѡмолѣю . и ꙗко
 грѣшнѣмъ сѣю . пощѣю . и ꙗко . и ꙗко .

15. Зображення одного з походів Ігоря на греків

и з а с л а б а . р о с т и с л а б а . с а д р о у ж е н о ю и м а т ю . л о з а
 ш а и . и з а н ь м а м и х в о з з л о ж и ш а :

л ъ ѣ х ѣ . п ѣ в е л и к и и м ѣ т и с л а б ѣ . х о д и м л и т ѣ

16. Зображення природи

Хоривъ. и испраи^ѣлы бѣдъ. и сѣдѣшкы и на горѣ гдѣ
 имъ збориче^ѣшъ. аще сѣдѣш на горѣ. и дѣбѣи^ѣи ѿ ко^ѣвни^ѣца.
 а хоръ на г^ѣ. горѣ ѿ него^ѣ про^ѣзвѣсѣ хоръ и кнѣца. и коніи^ѣ ор^ѣ
 ша горѣ іса. вѣн^ѣма^ѣ бѣ^ѣи старшаго. и на ркоша^ѣ кнѣ^ѣхъ.

17. Кий, Щек, Хорив і сестра Либідь

18. Зображення обрив

понять, процедур тощо, хоч бібліографія в ній є і наявні визначення понять. Енциклопедія – не теоретичне узагальнення наукових досліджень з певних проблем, хоч без теоретичного узагальнення не могло б бути й енциклопедії. Енциклопедія – це надзвичайно специфічний різновид вторинної наукової літератури, покликаний заповнити ту прогалину в сприйманні наукового твору, яка з'являється між способом викладу авторського тексту первинної наукової літератури та способом мислення її читача. Отже, енциклопедія нічого не популяризує, нічого не спрощує, нічого не узагальнює, вона тільки прокладає містки між існуючою наукою та існуючим читачем; і тільки там, де сам читач не може подолати вододіл до сприймання первинного наукового твору, з'являється необхідність звертатися до енциклопедії.

Саме таке завдання дав великий київський князь Святослав дякові Іоанну: “розтлумачити незрозумілі думки, що є в глибині дуже складних книг” (Похвала). Звернемо увагу на те, що Святославу потрібно було розтлумачення не всієї книжки. Він у цілому підготовлений був до її загального розуміння, але, як читач, не сприймав окремі місця в цих книгах або не знаходив у них логічної однозначності. Найбільше його цікавило те, що стосувалося глибини змісту книги.

Із Святославого завдання можна зробити ще один важливий висновок про теоретико-практичне призначення енциклопедій: вони повинні описувати не всі поняття, а лише найголовніші, найактуальніші в первинній науковій літературі певного періоду. Звідси випливає, що і реєстрова (заголовкова), і тлумачна (післязаголовковий текст) частини енциклопедій різних періодів можуть і повинні, з одного боку, у великій мірі повторюватися, бо наукові досягнення рано чи пізно стають всесвітнім надбанням. З другого боку, кожна енциклопедія має відображати специфіку розвитку читацького сприймання творів первинної наукової літератури в конкретному суспільстві, а отже, якоюсь своєю частиною відрізнитися від інших існуючих енциклопедій.

Забезпечення спільності нової енциклопедії з попередніми стосується хронологічної та змістової наступності – принципу, за яким пишуться наукові твори всіх жанрів. Принцип наступності має місце і коли вони різномовні. Тепер ніхто не дивуватиметься тому,

що, наприклад, німецька і французька енциклопедії мають багато спільних реєстрових одиниць і немало однакових чи подібних тлумачень. Оригінальність енциклопедії встановлюється не за ступенем використання попередніх енциклопедій і не за ступенем включення до неї джерел первинної наукової літератури, а за характером прив'язування первинної наукової літератури до сучасного енциклопедіям читача. Пор. у цьому плані такі польську та чеську енциклопедії:

Encyklopedia

Zbiór wiadomości z wszystkich gałęzi widzy wydanie Macierzy polskiej, t. I. A–K, Lwów, Naładem wydawnictwa Macierzy polskiej, 1898.

ABECADŁO, zwane tak od pier-
wszych trzech głosek polskich a, b,
c lub z grecka alfabetem od alfa (a),
beta (b) jest zbiorem głosek czyli
liter, których pievien naród w
piśmie wżywa a następujących po
sobie w stałym porządku...

Masarykův Slovník

naučný, díl I. Lidová encyklopedie
všeobecných vědomostí, Díl I.
Nakladem "Československého
kompasu", Tiskářské a vydav. akc.
spol. v Praze, 1925.

ABECEDA, pevne stanovený
pořádek hlásek a písmen, nazvaný
tak podle prvních čtyř písmen (a,
bé, cé, dé); proto abeceda řecka
sluje alfabet (první dvě písmena
jsou alfa, beta) – odtud název al-
phabet v zap. řečech pro abecedu
vůbec – abeceda slovanská sluje
azbuka (první dvě písmena sluti
az, buky)...

У зв'язку з цим хотілось би ще раз звернутися до Збірника 1076 р., який самим укладачем кваліфікується так: "Избрано из мѣног книг княж(их) иде же. криво братіе исправивъше чѣтите бл(а)г(о)словите а не кльнѣт(е)" (Изборник 1076, 275 зв. – 276). Зрозуміло, що він міг мати і самостійне значення як книжка для читання, але коли його зіставити із Збірником Святослава 1073 р., то він набуває вигляду матеріалу, зібраного для написання відповідного тому енциклопедії.

Оскільки в Збірнику 1076 р. є багато з того, що й у Збірнику Святослава 1073 р., то дуже привабливим для мовознавчих досліджень було б його датування 1046 р. Правда, це не єдина і

беззастережна альтернатива, тому що в тематичній енциклопедії одні і ті самі цитовані енциклопедичні статті завдяки багатозначності змісту можуть бути використані в кількох тематичних циклах, навіть таких, які потрапили б у різні книжки. Отже, дата 1076 р. не знімає із цього Збірника ознак, за якими його можна кваліфікувати як добір матеріалу для енциклопедії, зокрема одного з її наступних томів.

На користь нашого припущення також кваліфікація Збірника 1076 р. як “компіляція з компіляцій” (Veder, 443), тому що енциклопедії і творяться за цим принципом. Однак, як здається, ця кваліфікація трохи спрощена, бо тут є виписки з творів первинної наукової літератури (це просто компіляція) і виписки з інших збірників чи енциклопедій (компіляція з компіляцій). Дуже важливе для нашого припущення й друге твердження В.Федера про те, що Збірник 1076 р. “не є оригінальною працею давньоруського книжника” (там же). Оригінальна праця почне створюватися тільки на основі зібраних у ньому виписок.

Кваліфікація Збірника 1076 р. як компіляції аж ніяк не поширюється на Збірник Святослава 1073р., в якому вже відпрацьований енциклопедичний текст.

Популяризація наукових знань в історичних писемних пам'ятках

Науково-популярна література зароджувалася й розвивалася багатьма способами, проте ці способи досі майже не вивчалися, хоч саме науково-популярний стиль міг би дати сучасній науці чи не найбільше корисного. Справа в тому, що на відміну від інших літературних стилів науково-популярна література створюється не на голому місці. Кожен твір цього жанру мав давно і тепер має свого словесно вираженого попередника – науковий, а то й кілька чи серію наукових творів. Словесно і текстово виражена основа, на якій будується науково-популярний твір, не може не відобразитися й на способах його викладу. Недарма часто обговорюються питання термінологічної насиченості науково-популярних творів, спрощення синтаксичної структури речень порівняно з науковою літературою, забезпечення доступності пояснення і кваліфікації наукових понять для належного сприймання широким читачем тощо.

Такі питання і вимоги ставляться перед сучасними авторами науково-популярної літератури. А як же було на початку розвитку науково-популярного стилю хоча б у давньоруській чи староукраїнській мовах? Адже перелічені і подібні вимоги аж ніяк не означають, що вони, з одного боку, такими з'явилися у самому їх зародку, а з другого – що структура тексту науково-популярної літератури має бути примітивнішою, ніж структура тексту відповідного наукового твору, оскільки її читач потребує іншого пояснення наукових фактів, ніж спеціаліст даної галузі науки.

Писати доступно для широкого читача, як ми тепер знаємо, аж ніяк не означає примітивізації опису наукових знань. Такий погляд є наскрізь помилковим, бо від науково-популярного твору читачі чекають увиразнення, а не примітивізації того, про що йдеться в науковій літературі.

Логіка речей підказує, що науково-популярна література за своїм способом викладу має стояти на вищому текстотвірчому рівні, ніж наукова, а спрощення її синтаксису порівняно з науковою літературою повинно означати таке удосконалення, яке сприяло б увиразненню способів текстотворення і дохідливості читацького сприймання. Авторів науково-популярного твору насправді треба будувати текст досконаліше, ніж це роблять автори наукових праць. Орієнтація на колегу-спеціаліста дозволяє в науковому творі багато недовмляти, завдяки чому науковий текст характеризується високим ступенем аплікації, де відсутність поступового переходу між висловлюваннями не заважає розумінню вченого-читача. Колега-спеціаліст у відповідній галузі науки якщо не дочитає, то домислить, оскільки багато з того, про що йдеться в науковій праці, йому відоме. Отже, в науковому творі дозволяється відношення аплікації не тільки між розділами, параграфами, але й між абзацами, а нерідко й між реченнями.

Популяризація знань, описуваних у первинній науковій літературі, – цікаве і для дослідження та опису досить складне явище в розвитку писемності, по-перше, тому, що за популяризацію здебільшого бралися та й тепер беруться не ті, кому належав або належить твір первинної наукової літератури. По-друге, популяризація потребує іншої структурної організації тексту, іншої композиційної будови твору та способу викладу, ніж первинна

наукова література. Виявити повно ці особливості можна лише за допомогою скуппульозного зіставлення власне наукової літератури з науково-популярною. Причому і власне наукові і науково-популярні твори мали б бути з однієї тематики. Надзвичайно цікаво було б знайти випадки, коли науковий і відповідний науково-популярний твір належали б одній особі. Якщо ж науково-популярний твір написано не вченим, то знову-таки набуває ваги встановлення ступеню його обізнаності з відповідною проблематикою, тому що, коли за популяризацію наукових знань береться не сам дослідник, цілком можливе помилкове висвітлення фактів, описуваних у первинній науковій літературі, хоча б з тих причин, що автор науково-популярного твору не має відповідної наукової кваліфікації і не зрозумів або по-своєму розтлумачив первинне наукове знання.

Щоправда, відсутність точності розтлумачування первинних наукових знань для науково-популярної літератури може бути й не такою вже лихою бідою, бо в завдання популяризації може входити не стільки розтлумачувати суть результатів наукових знань (їх розуміння важливе для спеціалістів), скільки привернути увагу до них, підкреслити їх вагу в житті, мобілізувати нові сили на подібні наукові дослідження, організувати на пошук можливостей їх практичного втілення. За таких умов тексти науково-популярних творів мають багато спільного з художньою літературою, але не зливаються з нею, бо художня література орієнтована на збудження і виховання відповідних почуттів, а науково-популярні твори – на інтелектуальну діяльність читача, на цілеспрямування його розумового розвитку. Звідси у сучасній науково-популярній літературі превалює строга наукова логіка викладу, але текст будується за принципом значно щільнішого поступового розгортання висловлення, ніж власне наукові твори.

Малюнки як засіб уявиразнення опису наукових знань

Найдавнішим і найвиразніше представленим свідченням популяризації наукових знань, описуваних у словесному тексті, можна, очевидно, вважати малюнки. В науковій літературі вони вживаються і вживалися рідко, здебільшого для підсилення

аргументації певного доведення або підтвердження достовірності описуваного, а згодом прижилися в науково-популярних творах і перетворилися в один з їх високочастотних текстотворчих засобів, хоча тут і втратили підтверджувальну та підсилювальну функції. В науково-популярних творах малюнки в основному виконують роль ілюстрацій. Ілюстративна функція обумовлює й інше словесне включення їх у науково-популярний текст, ніж у твори первинної наукової літератури (Лихачев, 1983, 437).

Дослідники відзначають велику різноманітність самої ілюстративності малюнків у східнослов'янських рукописних книжках, але одна чи не найзагальніша особливість полягала в "тяжінні до розповідності... та сюжетності" (Сидоров, 1964, 31). Отже, текстові малюнки не тільки ілюструють словесно виражений текст, а нерідко коментують та доповнюють його.

Показовим у цьому відношенні є Радзивіллівський літопис, у тексті якого на 245 аркушах (490 сторінок) вміщено 610 малюнків. З них: на 208 сторінках – по одному малюнку, на 193 – по два малюнки, на 4 – по три і на 1 сторінці – чотири малюнки. Лише 84 сторінки літопису мають чисто словесний текст. Якщо порахувати рядки, то весь текст Радзивіллівського літопису складається з ≈ 8260 рядків. Це означає, що кожен малюнок супроводжується в середньому $\approx 13,5$ рядками. Підрахунки цікаві в кількох відношеннях, бо розмір одного малюнка займає в середньому $\approx 9,5$ рядка. Таким чином, паперовий простір, зайнятий словесним текстом, не набагато більший за той, який покритий малюнками. Як же сам літописець оцінював таке співвідношення, скільки місця в малюнках відводив унаочненню, а скільки доповненню словесного викладу?

Всі малюнки сюжетні і досить тонко відображають ситуації, про які йдеться в попередньому словесному тексті. Наприклад, описуючи похід великого київського князя Олега на греків, повідомлення "И повелѣ Олегъ воєм своимъ. колеса издѣлати. и воставляти на колеса корабля. и бывшую покосну вѣтроу. въспя пароусы с поля. и идяше къ гра(д). и видѣвши греци и оубояша(ся). и рѣша выславше ко Олгови. не погоубляи града имемъ(ся) подать яко ж хочещи. и оустави Олегъ воя" (І велів Олег воїнам своїм колеса наробити та поставити на них кораблі. Коли з'явився

попутний вітер, повернув паруси з поля і пішли вони до замку. Греки, побачивши це, налякалися й вирішили відправити до Олега представників: не губи замку, зобов'язуємось подати платити, яку хочеш. І зупинив Олег військо) ілюструється малюнком (див. вклейку, № 10).

Унаочення тексту малюнком, як видно з наведеного прикладу, – це не дублювання словесного змісту. Зокрема, тільки малюнок дозволяє робити висновок, що словом *корабль* у літописі позначено предмет, який сьогодні називається *човном*; для Олегових кораблів достатньо було по чотири колеса; в даному кораблі вміщувалося приблизно 6 осіб; на кораблях крім воїнів було по одному веслувальнику, який зображений в іншому одязі і без шолома; вітрила теж мали іншу форму, ніж сучасні.

Переважна більшість малюнків у Радзивіллівському літописі складається з двох частин. Протиставлення лівого і правого боків на малюнках літопису послідовно відображає географічне співвідношення країн і народів, які брали участь у зображуваних історичних подіях. Так, військо Олега намальоване справа, а греки зліва, бо Київська Русь східніша і північніша від Греції.

Аналогічну східно-північно – західно-південну географічну орієнтацію, очевидно, відображають і розташування людей як співрозмовників, коли вони є представниками різних країн. Зокрема, після одного з успішних походів київського князя Святослава на греків грецький цар скликав своїх бояр на раду “и ре(че) им што сътворим яко не можем противу ему стати. и рѣша ему бояре. послѣ к нему дары. искусим и любѣздниѣ ли естъ злату. ли паволокам. и посла к нему злато и паволоки. и мужа м(у)дра. рѣша ему глядаи взора. и лица его и смысла его. он же взем дары приде к С(вя)тославу. и повѣдаша С(вя)тославу. яко придоша Гръци с поклоном и ре(че) въведѣте я сѣмо. придоша и поклонѣша(ся) ему. и положиша пред ним злато и паволоки. и ре(че) С(вя)тослав кромѣ зря отроком своим схороните” (і каже їм, що будемо робити, коли не можемо йому протистояти. І відповідають йому бояри: послати до нього подарунки. Випробуємо, чи жадібний він на золото або на дорогі тканини. І відправили йому золото та дорогі тканини, а з ними й чоловіка мудрого, наказавши стежити за його поглядом і обличчям, а також за його думками. Вони взяли подарунки і пішли

до Святослава. Коли Святославу повідомили, що греки прийшли з поклоном, Святослав сказав: ведіть їх сюди. І поклонилися йому і поклали перед ним золото та дорогі тканини, на що Святослав відповів: заберіть і збережіть своїм дітям).

Святослав на малюнку сидить зліва (схід, північ), а греки стоять перед ним справа (захід і південь).

Для Радзивіллівського літопису, як і для східнослов'янського літописання взагалі характерна одна дуже важлива риса: словесний текст акцентує увагу читача на ході історичних подій. У зв'язку з цим малюнки зображують людей, тварин і навіть природу у відповідній динаміці: якщо йдеться про воєнні походи, то це динаміка боїв (див. вклейку, № 11), якщо міждержавні переговори, то це динаміка комунікативного акту (див. вклейку, № 12). На першому малюнку зображено кульмінаційний момент у боротьбі Святослава з греками: коли у греків назріла необхідність тікати з поля битви і перші з них уже повернули своїх коней назад (див. військо, намальоване справа на малюнку). Другий малюнок зображує таку ситуацію: “Посла лѣпшиє моу(ж) к ц(а)р(е)ви. и придоша в Дерстр и поведаша ц(а)р(е)ви. ц(а)рь же наоутрия призва я. и ре(че) ц(а)рь да гл(аголя)ть послы роустии. они (ж) рѣща тако гл(аголе)ть кн(я)зь нашъ. хочю имѣти любовь со ц(а)р(е)м грецки(м) свершенноюю прочая вся лѣта. ц(а)рь рад був и повелѣ писцю писати вся рѣ(ч) С(вя)тослава на хоратыи. нача гл(аголе)ть посол вся рѣчи нача писецъ писати гл(агол)я сице. равно другаго съвещания. бывшаго при С(вя)тославѣ. велицѣ кн(я)зи роустем. и при Свинелде. писано при Феофиле. Синкелѣ. ко Иону нарицаемому Цемьскию ц(а)рю грецкому в Дерстрѣ” (Відправив ліпших мужів до царя. І прийшли вони в Дерстр і повідомили царю. Цар же запросив їх на завтра і сказав: хай говорять послы руські. Вони повідомили, що сказав наш князь так: “Хочу бути в любові з царем грецьким, як вона існувала і в попередні роки”. Цар зрадів і доручив писцеві записати всю промову Святослава на хартії. Почав говорити посол всю промову і почав її записувати писець, як другу нараду, що відбулася при Святославі, великому руському князеві і при Свинельді. Писана при Феофілі Синкелі до Іона, називаного Цемським, царя грецького в Дерстрі). В центрі малюнка, очевидно, Феофил, чи не перекладач. По його праву руку – писець, а по ліву

– послы Святослава. Писець зайнятий усвідомленням того, що йому писати, руські послы – переказом промови Святослава, а Феофіл – розтлумаченням чи перекладом (для писаря) того, що розповідають послы. Всі зображені в сидячих позах, але динаміка акту спілкування передана досить багатогранно.

Більшість літописних статей описують історичні факти як такі, що складаються з двох частин: з воєнного походу та його наслідків. Художнє відображення такого здвоєного словесного змісту теж має здвоєний характер. Наприклад, болгарський цар Семіон (так у літописі!) зі своєю дружиною пішов на Царгород. Похід його закінчився укладанням мирного договору між болгарами і греками (див. вклейку, № 13).

Зліва на малюнку зображено похід Семіона на Царгород, а в правій частині він сидить на троні як переможець із шаблею в руках. Представник Греції стоїть перед ним і подає йому документ договору. Цей тип здвоєння характерний також для малюнків на аркушах 9, 11, 20, 21 зв., 23, 27, 37, 38 зв., 44, 44 зв. та ін.

Нерідко зображується здвоєність лише комунікативного акту. Показовим у цьому відношенні є змалювання і опис завершення найдавнішого писаного договору Олега з греками. На аркушах 17 та 18 подано переказ змісту договору з греками, який за свідченням літопису було укладено й написано “м(ѣся)ца сен(тяб-ря) .В. на(дѣ)ли .И. в лѣ(то) создания мира .S.У.К.” тобто 912 р. Після договору йде опис прийому руських послів у Греції: “Ц(а)рь же Леон почти послы роускиє. дарми. златом. и паволоками. и фофоудьями. и пристави к ним моуж свои. показати им ц(е)рк(о)в-ную красоту. и полаты златыя. и в них соушая багатьство. злата много. и паволокы. и каменье драгое. и стр(а)сти г(оспод)ня. и венещь и гвоздие. и хламиду багряную. и мощи с(вя)тых оучаще я к вѣрѣ свои. и показующе им истинную вѣроу и тако отпусти я во свою землю с честию великою”. Опис цей завершується малюнком, на лівій частині якого зображено передачу грецьким царем Леоном документа договору Олеговим послам, а справа – обдаровування їх і показ їм грецької християнської розкоші (див. вклейку, № 14).

На аркушах 23 – 23 зв. описується похід Ігоря на греків, під час якого руська дружина зустрілася з вогневою зброєю: “и поущати нача трубами огнь. на лодьи роускыя. и бысть видѣти

страшно чюд(о). роус же видѣхоу пламень. вметахоуся водоу морськоую. хотяще оубрести, тако возратися восвояси". Малюнок 1 на арк. 23 зв. відображає саме цю ситуацію (див. вклейку, № 15).

Далі словесний текст літопису повідомляє, що ті, які повернулися в землю свою, почали розповідати всім про цей страшний вогонь. Отже, йдеться про множинність комунікативних актів, які на малюнку 2 (арк. 23) передані теж здвоєнням. Множинність мирного Ігорового спілкування як київського князя з багатьма країнами представлена малюнком 1 на арк. 27. Малюнків із здвоєним зображенням мирного спілкування не менше, ніж воєнних походів (див. аркуші: 28, 33, 33 зв., 34, 38 зв., 39, 40 зв., 42 зв., 47, 48, 58, 61 зв. та ін.).

Малюнки не просто ілюструють словесний передтекст, а й багато в чому конкретизують його, хоч той, хто малював їх, і не мав на увазі цю конкретизацію (Лихачев, Поэтика, 1979, 36–54). Наприклад, малюнок на арк. 46 зв. ілюструє, як київський князь Володимир ще до хрещення Русі вимагав для Перуна приносити в жертву дітей. Зміст повідомлення зводиться до того, що жереб випав на сина одного з греків-християн, які в той час жили на Русі. Саме з цим повідомленням прийшли до батька люди Володимира і як доказ принесли предмет, подібний чи то на доміно, чи то на кубик з нанесеними на ньому шістьма точками-кружечками. Отже, жеребкування мало вигляд гри з цим кубиком. Малюнок 2 на арк. 237 зв. ілюструє здобич князя Романа в одному з походів на половців: "И взя веж(и) половецкие и приведе полона мног(о)". Проте, що таке вежі, із словесного тексту Радзивіллівського літопису дізнатися не можна, зате малюнок розкриває значення цього слова і засвідчує, що ним позначено двоколісний візок із спеціальним покриттям, завдяки чому візок служив і житлом.

Хоч у словесному тексті тут про це не сказано, малюнок свідчить, що половці були кочівниками. Про це ми можемо прочитати зокрема на аркуші 12: "Идоша угре мимо Кыев. еже є(сть) нынѣ зоветь оугорское. и прише(д)ше к Днепру стала вежами. бѣша бо хадяще яко и половци, и прише(д)ше от востока. и оустормиша(ся) чре(с) горы великия. яже прозвашас(я) горы угорския".

На малюнку, який міститься на арк. 177, після передтексту "и повелѣ Изяслав. постричь его. еп(иско)поу переяславському

Соуфимью. и пришед постриже и. ген(варя) .Е.:" монастирські будівлі мають по три поверхи. На малюнках, як і в словесному тексті, рідко зафіксовані тваринний і рослинний світ. Виняток становлять коні, на яких воїни йшли в бій, іноді інші домашні тварини – як символ податків. Рослинний світ в основному представлено деревами, які, очевидно, є символами лісу (див. вклейку, № 16).

Отже, ілюстрування в Радзивіллівському літописі значно розширює можливості читацького сприймання за рахунок прирощення змісту шляхом доповнення словесно описуваного зовнішнім виглядом предметів та природи, будівель, речей, що є фоном розгортання історичних подій.

Особливості вираження Радзивіллівського літопису

Радзивіллівський літопис, особливо в його початковій частині, де повторюється зміст "Повісті", в переважній більшості збігається з Іпатіївським та Лаврентіївським літописами. У спільних частинах цих літописів хіба можуть траплятися варіювання морфологічних форм. Але разом з тим Радзивіллівський літопис засвідчує одну чи не найголовнішу ознаку науково-популярних творів – скорочення тексту первинної наукової літератури:

Іпатіївський літопис

Лѣ(то)писе(ц). Роускии. с
б(ого)м починаємь. О(т)че
бл(агосло)в(и)

Радзивіллівський літопис

Сия книга лѣтописець

повѣсть временных лѣ(т) черноризца
Федосьева монастыря печерскаго

откуда

откуда

есть пошла роу(с)кая земля

стала естъ и хто

и кто

в ней поча(л) первое княжити (арк. 1 зв.).

Там, де описується поділ світу між синами Ноя після всесвітнього потопу, в Радзивіллівському літописі опущено цілий ряд народів, які жили на виділених Ноєвим синам землях:

Іпатіївський літопис

Афетово же колѣно и то
Варязи. Свеи. Оурмане. Готѣ.
Русь. Аглянѣ. Галичанѣ.
Волохове. Римляне. Нѣмци.
Корлязи. Венедици. Фряговѣ...
(арк. 3 зв.)

Опущення можна було б вважати недоглядом переписувача тексту, але послівне зіставлення усього Іпатіївського і Радзивіллівського літописів приводить до висновку, що в більшості випадків опущено такі слова і вирази, які можна було б віднести до не особливо важливих для широкого читача або які піддавалися уточненню. Зокрема, в Радзивіллівському літописі при описі будови вавилонського стовпа опущено такий фрагмент: “въ дни Нектана. и Фалеса. и събравшеса на мѣстѣ Секарьполе. здати сти столпь” та ін.

Опущення нерідко супроводжується перебудовою висловлювання. Тоді Радзивіллівський літопис наче повідомляє про інші речі, ніж Іпатіївський:

Іпатіївський літопис

и почаша воевати на
живущая ту. съяху бо ту
преже словене. и волохове.
перяша землю Волинскую. по
сем же Оугре прогнаша волохы.
и наслѣдиша землю ту. и
сѣдоша съ Словеньми.
покоривше я под ся и оттолѣ
прозвася земля оугорська (арк.
10 – 10 зв.).

Ця ознака науково-популярної літератури в Радзивіллівському літописі виражена ще як зародкове явище, хоча цілком можливо, що детальніше дослідження словесного тексту могло б виявити й деякі глибинні особливості організації його змісту.

Вивчення того, які фрагменти тексту вибиралися для ілюстрації, показало, що ілюструвалися здебільшого дуже короткі

Радзивіллівський літопис

Афетово бо колѣно то ва-
рязи свеи оурмане... галичанѣ...
нѣмци. корлязи. венедици.
фряговѣ... (арк. 2-2 зв.)

Радзивіллівський літопис

И почаша воевати на
живоущая тоу. съяху бо тоу.
волохы словены. седяхоу оубо
тоу словене преже и волохове
преяша землю словеньскую. и
наследиша землю тоу. и седоша
со словѣньми покоривше я под
ся и о(т)толе прозвася земля
оугорская (арк. 12).

висловлювання. Наприклад, малюнок на арк. 3 стосується тільки висловлювання “и содѣлаша город. и нарекоша новгород”. Про це, цілком можливо, свідчать і словесні уточнення на малюнках. Зокрема, на полі згаданого малюнка є такі слова: “но(в)горо(д) великии”. Покрайніми написами супроводжуються й деякі інші малюнки. Але зіставлення їх із словесним текстом інколи ніби суперечать висловленому вище твердженню. Так, передтекст до другого малюнка значно довший: “Яко же рекоша Андрѣю. оучащоуся в Синопѣ. и прише(д)шю ємоу в Корсоунѣ. и оувѣде яко с Корсуня близ оустѣ Днѣпрское. и отоле поиде по Днепру горѣ. и по прилоучаю прїиде. и ста по(д) горами на березѣ. и вѣста заоутра и ре(ч) к соущи(м) с ним оученико(м) видите ли горы сия. яко на сих горах вѣсияеть бл(а)г(о)да(ть) б(о)жьѣ. имаєть гра(д) велик бы(ти) и ц(е)ркви многы. имаєть б(ог) воздвигнути. и вше(д) на горы сия и бл(а)г(осло)ви я. и постави кр(е)ст:”.

Проте і цей малюнок супроводжується покрайнім уточненням “(свя)тыи ап(осто)л (А)ндрѣи. поста(в)и на горѣ крест гдѣ же (б)ѣ гра(д) Києв” (арк. 3 зв.). Щоправда, тут інша особливість розташування малюнка. Малюнок треба було б чекати на рядок нижче, ніж він тепер знаходиться, а саме – після слів “идѣже после бы(сть) Києв” (арк. 4)., але тоді залишилося б мало місця для малюнка, бо він і тепер міститься на самій основі сторінки.

З покрайнім уточненням у літописі всього 13 або 14 початкових малюнків, а далі уточнення відсутні. Причину відсутності написів поки що важко пояснити, але одна з них могла б обумовлюватися ускладненням (здвоєністю) самих малюнків, а можливо, й тим, що літописець чи художник вважали за достатнє підкреслювати зміст малюнків на восьми аркушах, що читач далі і сам за вказаним зразком зможе прочитати не тільки словесний текст, але й малюнки.

Цікаво, які ж місця словесного тексту літописець вважав за потрібне ілюструвати? Продовжимо під цим кутом зору аналізувати словесний текст, що йде за другим малюнком. Після того, як Андрій поставив хрест на горі, він продовжив свій шлях по Дніпру до варягів, а звідти – до Риму, розповідаючи про звичаї народів, з якими він зустрічався. Розповідь ця не ілюстрована. Ілюструється наступна літописна розповідь про братів Кия, Щека та Хорива і їх сестру

Либідь, які побудували “городок” Київ. Малюнок 3 зображує братів з сестрою, а перед ними досить красивий замок. Після третього малюнка розповідається про те, що походження назви Київ пов’язується не тільки з Києм, братом Щека та Хорива і Либіді, а й з перевізником, який працював на цьому місці Дніпра. Повідомляється, що на Дунаї є теж містечко Києвець. Текст цей теж не ілюструється. Малюнок 4 стоїть за повідомленням, що Шек і Хорив після смерті Кия “почаша держати ро(д) их княженьє в полях. а в деревех своє, а дре(го)вичн своє. а словени своє в Новѣгородѣ. а друогое на Полотѣ. иж полочане. о(т) них же и кривичи сядят на верх Волгы. и на верх Двины. и на верх Днепра. их же гра(д) естъ Смоленьск”. Здається, що на малюнку і Шек і Хорив приймають якісь писані документи (див. вклейку, № 17).

Наступний неілюстрований текст описує заселення європейської частини неслов’янськими народами. Ілюструється те висловлення, в якому говориться, що ці народи віддають данину Русі. Після малюнка розповідається про прихід угрів у Європу, але якщо перший прихід датований тут 899 р., то цей датується описово: “сии бо оугре почаша быти при Ираклиѣ ц(а)ри” (арк. 5 – 5 зв.). Описова дата зображена на малюнку, після якого називається дуже войовничий народ; жорстокість їх і словесно охарактеризована і проілюстрована малюнком. Передтекст: “аще поехати бяше обрину. не даваше въпрячи ни коня ни вола” (див. вклейку) післятекст: “Повеляше впрячи Г. (3) или Д. (4) или Е. (5) жен в телѣгоу и повести обрина. и тако моучахоу...”. Далі повідомляється, що за жорстокість їх бог покарав, і вони всі вимерли. Тут же літописець підсумовує, посилаючись на приказку: “погибоша акы обре” (арк. 6; див. вклейку № 18).

Неілюстрований текст далі описує походження назв полян, деревлян, вятичів, радимичів та ін., а також їх розселення і звичаї. Звичаї деревлян літописець засуджує й протиставляє полянам, представником яких, очевидно, був і сам. Це засудження ілюструється малюнком на арк. 6 зв. Передтекст його такий: “живяхоу в лѣсѣ(х). як и всякии звѣрь. ядоуще все нечи(с)то. и срамословіє в них пре(д) о(т)ци и снохами. и браци не бывають в ни(х). но игрища ме(ж) сель [...]”.

Малюнок, як і більшість інших, здвоєний. На ньому, ймовірно,

зображена зустріч двох деревлянських поселень. Оскільки ілюструється перша недатована літописна стаття, то можна припускати, що маємо справу з дохристиянським способом життя. На підставі цього ми могли б говорити про те, що в деревлян ще в дохристиянський період бубон використовувався в ролі ударного музичного інструмента і грала на ньому жінка. Бубон супроводжував або супроводжувався грою на духових інструментах. Духові інструменти мали різну форму.

Деревляни на малюнку зображені з коротким волоссям; одяг у них з довгими рукавами; виріз під шиєю досить високий; сукні могли мати різну довжину. Словесний текст про ці і подібні деталі із життя деревлян не повідомляє. Він акцентує увагу на їх моральному обличчі: “Восхожаху(ся) на игрище на плясания. и на вся бесовская пѣ(с)ни. и тоу оумыкаху жены собѣ. с нею кто совещае(ся) имяхоу(т) же по две и по .Г. жены...” (6 зв.). Далі наводяться аналогії з іншими народами світу, описаними в Хронографі Георгія Амартола. Зіставляються народи, що живуть за законами високої моралі, з такими, які займаються всім поганим включно аж до людодіства.

Наступний малюнок вставлено в таке висловлення: “Титом. жены и(х) орю(т) и зижуть храмы:~ (малюнок) и мужьская дѣла творять” (арк. 7). Ці жінки далі по тексту характеризуються як “хоробры” і “крѣпъкы”. Сьомий малюнок зображує половців, восьмий “козарів” і т.д.

Якщо продовжити подібне зіставлення малюнків і текстів у літописі, то побачимо цікаву особливість. Зміст літописного тексту породив собі двійника, який не є дублером: це цілком самостійний зміст, що має власний сюжет з власними засобами вираження. Зміст словесного тексту характеризує історичні факти зсередини, спрямовуючи читача на суспільну, етичну їх значимість, а зміст малюнків – на зовнішні ознаки історичних фактів. Проте новонароджений ілюстративний літописний зміст у досліджуваній пам’ятці може поки що існувати лише при підтримці словесного змісту, без якого ілюстрації були б незрозумілими, а окремі малюнки, будучи кадрами цілісного змісту, втратили б структурно обумовлений зв’язок між собою. Зміст словесного тексту, таким чином, виступає для ілюстративного змісту і фундаментом, і засобом зв’язку.

ВИСНОВКИ

Загальна сюжетна схема розгортання тексту розглянутих східнослов'янських літописів базується на досить чітко викристалізованій структурі. Літописи, звичайно, починаються з топографічного визначення місць розселення слов'ян на землі взагалі: "Афетови же с(ы)н(о)ве запад прияша и полоу(нощ)ныя страны. о(т) сихъ ж(е) .О. и дву языку. бы(сть) язык Словенск. о(т) племени же Афетова. нарѣцаємѣи Норци. иже суть Словенѣ. по Дунаєви. где єсть н(ы)нѣ Оугорская земля. и Болгарская. о(т) тѣх Словен. разидошася по зємьли. и прозвашася имени своими. где сѣдше. на котором мѣстѣ. яко пришедше сѣдоша. на рѣцѣ именем Мор(а)вѣ. и прозвашася Морава. а друзии Чєсѣ нарекошася а се ти же Словѣне. Хорвати Бѣлии. Серпѣ. и Хутанѣ. Волохом бо нашедши(х) на Словєны. на Дунаискыє. и сѣдшим в них. и насиляющим им. Словѣне же ови пришедше и сѣдоша на Вислѣ. и прозвашася Ляховѣ. а о(т) тѣх Ляхов прозвашася Поляне Ляховѣ. друзии Лютицѣ. инии Мозовшанє. а инии Поморяне. тако же и тѣ же Словѣне. пришедше сѣдоша по Днепру. и наркошася Поляне. а друзии Деревляне. занє сѣдоша в лѣсѣх. а друзии сѣдоша межи Припѣтью и Двиною. и наркоша(ся) Дреговичи. и инии сѣдоша на Двинѣ. и нарекошася Полочанє. рѣчки ра(ди). яко втечєть в Двину. именем Полота. о(т) сея прозваша(ся) Полочанѣ. Словѣне же сѣд(о)ша около озера Илмера. и прозвашася своим именем. и сдѣлаша город. и нарекоша и Новѣгород. а друзии же сѣдоша на Дєснѣ. и по Семи и по Сулѣ. и наркошася Сѣверо. и тако разидєся Словенск язык" (Ипат. летоп., 4).

Опис цей, звичайно, констатаційний. Літописець тут виступає абстрактним споглядачем, описувані народи представлено у

найзагальнішому вигляді, поки що без історії, без звичаїв та інших літописних характеристик. При переході до заселення східнослов'янських земель літописець переключається на визначення і характеристику шляхів сполучення, готуючи таким чином читача до зміни чисто статичної констатації історичних фактів на динамічне їх зображення: “и бѣ путь из Варяг в Грѣкы. и из Грѣк по Днепру. и вѣрх Днѣпра волок до Ловоти. и по Ловоти внити в Илмер озеро великое. из него же озера. потечеть Волхов. и втечеть в озеро великое Неву. и того озера вниде оустье в море Варяское. и по тому морю внити доже и до Рима. а от Рима прити по тому же морю. к Ц(а)р(ю)граду. и о(т) Царягра(да) прити в Понт море. в неже втече(т) Днѣпр рѣка. Днѣпр бо течеть из Волковского лѣса. и потечеть на полудни. а Двина из того же лѣса потече(т). и идетъ на полуночье. и вниде(т) в море Вар(я)ское. ис того же лѣса потечеть Волга. на восто(к). и вѣтече(т) сѣдмьюдесять жерел. в море Хвалиское. тѣм же из Русі можетъ ити по Волзѣ. в Болгары. и в Хвалисы. и на восток дойти в жребии Симов...” (там же, 4 зв.). Літописець-споглядач і на цьому етапі залишається абстрактно невизначеним.

У подальше розгортання тексту включається конкретна особа – “Андрѣй брат Петров” (там же), а літописець нагадує читачеві про себе опосередковано, обіцяючи розповісти йому те, про що розповідали інші: “Яко же ркоша”. Східні слов'яни далі описуються через сприймання неслов'янина Андрія, бо він брат апостола Петра. Подорож Андрія почалася з гриля Дніпра, очевидно, по шляху “из Варяг в Грѣкы” (там же). На шляху до Києва і далі до Новгороду є короткі вказівки на місцевість, розташовану з обох боків Дніпра, але народи не згадуються. В Новгороді Андрій побачив “люди ту сушая. как их обычаи и к(а)ко ся мыють. и хвощются и оудивися им. и иде в Варягы. и приде в Рим. исповѣда елико наоучи. в елико видѣ. и ре(че) им дивно видѣх землю Словеньску. идущую ми сѣмо. видѣх банѣ древяны. и пережгутъ я велми. и сѣвлекутся и будутъ назии. и обольются мытелью. и возмуть вѣники. и начнутъ хвостатити(ся). и того собѣ добыю(т) одва вылѣзутъ ле(т) живы. и обольются водою студеною. и тако оживу(т). и тако творять по вся дни. не мучими никым же. но сами ся мучать. и творя(т) не мытву себѣ но мученье”(там же, 5). Ідучі далі до Риму, Андрій побував і в полян,

які за його твердженням тоді жили родовим ладом: “Поляном же живущий о собѣ. и вл(а)дѣющим роды свои(ми). яже и де сея бра(т)я бяху Поляне. и живяху кождо с родо(м) своим. на своих мѣстѣх. володѣюще кождо родом своим” (там же).

Досі розповідь про слов'ян велася як про етнічні групи. Далі літописець переходить до опису конкретних осіб: “И быша .Г. брата. а единому имя Кию. а другому Щек. а третьому Хорив. и сестра их Лыбѣдъ”(там же). Людська історія ще описується в рамках констатаційної статистики. Проте літописна розповідь вже від формально статичної узагальненої споглядальної характеристики через спостереження мандрівника значно конкретизувалася. Щоправда, і абстрактний літописець-споглядач, і мандрівник сприймали східних слов'ян ззовні і поза часом, так чи інакше окресленим історично. Перехід до опису конкретних осіб пов'язується із заснуванням Києва, але й цей історичний факт характеризується без позначення часу, тому що літописець, за його же твердженням, не мав в своєму розпорядженні відповідних хронологічних даних: “сии Кию княжаше в роду своє(м). и приходившю ему к ц(а)рю не свѣмы. но токмо о сем вѣмы яко же скажутъ. яко велику честь приял естъ о(т) ц(а)ря. которого не вѣм” (там же, 5 зв.).

Починаючи з першої датованої літописної статті, історія висвітлюється через конкретних осіб та їх діяння. Далі історичні факти, як правило, і датуються, і локалізуються, а автор літописної розповіді перетворюється з пасивного споглядача в активно сприймаючого історичні події, який нерідко виражає і свою оцінку, своє ставлення до княжих справ, походів, до стосунків між князями як історичними особами: “Володимир землю разора и оумягчи. рекше кр(е)щ(е)ниємъ просвѣтив сии же Ярослав с(ы)н Володимерь насѣя книжными словесы. с(е)рдца вѣрных. людий. а мы пожинаємъ. оучение приємлюще книжное. велка бо полза бывається ч(е)л(о)вѣку о(т) оучения книжнаго. книгами бо кажеми и оучи(м)и есми пути покаянню и мудрость бо обретаємъ. и въздержание. о(т) словес книжных. се бо суть рѣкы напаяющи вселеную всю се суть исходяща мудрости...” (там же, 57).

Літописець виразно набуває рис східного слов'янина і описує життя східних слов'ян як своє, зсередини. Спосіб споглядального

опису відходить на другий план, а в багатьох місцях повністю зникає. Історичні події набувають вигляду вдалої чи невдалої реалізації князівських задумів, виконання наказів або попередньої міжкнязівської взаємодомовленості.

Однак постатейна структура літописного тексту не дозволяє історичний час представляти як єдино процесуальний. Історичні події висвітлюються розірвано. Вони хоч і упорядковані строго одна за одною, але мало коли характеризуються як взаємозалежні. Навіть в одній літописній статті здебільшого подаються паралельно.

Відбір фактів для об'єднання історичних подій в єдине ціле обмежується об'єднанням дій, справ, заслуг окремих князів. Їх дії і в таких випадках описуються як історично не взаємообумовлені з попередніми і наступними ситуаціями.

Відзначені особливості первинної давньоруської літописної організації змісту значною мірою збереглися й у Літописі С.Величка, незважаючи на те, що постатейність композиційної структури тексту в ньому майже повністю стерлася. Отже, у виробленні книжкового монологічного способу висвітлення історичних фактів первинна наукова література, принаймні на початковому етапі свого розвитку, йшла від опису розрізнених фактів переважно як вчинків окремих історичних постатей до висвітлення історії як суспільно вагомих процесів. При цьому її структура тексту виразно фіксує таку взаємозалежність текстотворчого розгортання форми і змісту твору, при якому розвиток композиційної будови передував розвиткові відображення динаміки історичних процесів, нова форма твору розвивалася скоріше, ніж його зміст.

Структура тексту Збірників 1073 та 1076 рр. обумовлена тим, що поряд з усім іншим їх створення переслідувало мету виховання. Якщо спиратися на "Похвалу", то вчителем мав бути великий київський князь Святослав, а учні – його бояри: "из оуст своих прѣд бояры на въразоумѣніе тѣх мыслѣм являяся им новии Птоломѣи". Так приблизно й організовано зміст енциклопедичних статей і тематичних циклів у Збірнику 1073 р. Ті, кого передбачувалося Збірником виховувати, представляють у принципі не просто сформованого, а вже літнього адресата. На це вказують і відібрані

в Збірник життєві ситуації, і ілюстративні повчання, а також дидактичність викладу, яка не виходить за межі порад та засудження тих негативних вчинків, що могли робитися в основному можновладними (див. вище аналіз тематичного циклу про мамону).

Добір життєвих ситуацій та моралізаторських повчань і порад досить різноманітний, як і життя тих, кого планувалося виховувати. Різноманітні й конкретні факти містять моралізаторські повчання і житейські поради. Вони комбінуються в різних енциклопедичних статтях і тематичних циклах. Виховання, таким чином, мало здійснюватися на досвіді інших і розумілося як суспільно і соціально обумовлений факт, спрямований на удосконалення тогочасного життя взагалі.

В Радзивіллівському літописі ще не сформувалися засади словесного текстотворення науково-популярної літератури. Проте спосіб ілюстрування первинного літописного тексту серією однотипних малюнків, аналогію яким можна знайти, наприклад, у сучасних діафільмах, породив фактично новий твір з новою (хоч і несловесною) формою і з новим (паралельним первинному словесно вираженому) змістом.

Сам цей факт – знаменна подія в історії розвитку наукових жанрів. Завдяки йому знайдено один з надзвичайно важливих шляхів прилучення суспільства до досягнень первинної наукової літератури. Стало ясно, що популяризувати первинні наукові знання можна не лише розтлумачуванням незрозумілих місць у наукових творах, як це робилося в Збірниках 1073 і 1076 рр., але й описом зовнішніх ознак наукових фактів, того фону, на якому вони існують і розгортаються будучи явищами і подіями об'єктивного світу.

Із вторинної наукової літератури в досліджуваних писемних пам'ятках у своєму зародковому вигляді нам удалось виділити анотацію, реферат, хроніку, ономастичні покажчики і “Зміст”, а в основному тексті – листи, грамоти, державні угоди і под. Останні належать до ділового стилю, але в наукових творах, особливо на історичну тематику, використовуються як джерельна база дослідження і для підтвердження достовірності наукових висновків.

СЛОВНИК КЛЮЧОВИХ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

Абстрактні слова – лексика на позначення категорій мислення і духовної культури

Автономна частина літопису – літописна стаття

Автор – той, кому належить твір або цитата

Автореферат – короткий виклад змісту власної наукової праці

Авторська відповідь – відповідь укладача Збірника Святослава на заголовкове питання енциклопедичної статті та тематичного циклу

Авторський текст – текст автора, який протиставляється в науковому творі чужому, цитатному текстові

Адресність змісту – спосіб викладу, розрахований на конкретний тип читача

Альбом – об'єднане за темою видання малюнків, фотографій, іноді з короткими коментарями

Анотація – короткий зміст книжки, глави, розділу, іноді з елементами оціночного коментаря

Аплікація – один з принципів текстотворення, за яким припасодуються один до одного текстові блоки

Аргументаційна частина авторської відповіді – частина післязаголовкового тексту, якою підтверджується достовірність авторської відповіді на заголовкове питання тематичного циклу Збірника Святослава

Аргументаційна частина розгорнутої дефініції – уточнення і розширення початкового визначення заголовкового поняття філософських енциклопедичних статей у Збірнику Святослава

Аргументована відповідь – весь післязаголовковий текст енциклопедичної статті із заголовковим питанням Збірника Святослава

Арістотель – давньогрецький вчений і філософ, який жив у III ст. до н.е.

Архівні матеріали – історичні писемні пам'ятки, які зберігаються в архівних сховищах

Бібліографічні відомості – елементи тексту, якими супроводжуються посилання на чужі думки

Бібліотека – зібрання книжок, певним чином упорядкованих для користування

Бібліографічний довідник – книжка зі списком наукових книг та інших видань, систематизованих за спеціально розробленою схемою класифікації

Брошура – невелика книжка, звичайно в м'якій оправі

Величко С. – автор 4-томного наукового твору про боротьбу українського народу під керівництвом Б.Хмельницького проти польського поневолення

Вершиноподібна ритмічна структура – фрагмент тексту, побудований за принципом послідовного зростання і послідовного скорочення довжин його одиниць

Визначення поняття – основна частина дефініції у філософських енциклопедичних статтях Збірника Святослава 1073 р.

Висловлювання – 1. Словесне вираження думок

2. Фрагмент тексту із завершеною думкою

Відкрита структура тексту – 1. Текст, побудований за принципом входження одиниць нижчого рівня до складу одиниць вищого рівня

2. Те саме, що *Відкритість тексту* 1

Відкритість тексту – 1. Твір, у якому після останньої композиційної частини можна додавати ще одну або більше, не порушуючи його попередньої будови.

2. Композиційна частина, яка при завершеності змісту дозволяє продовжувати опис того, що було в ній головним.

Текстова однорідність – відношення між частинами одного рівня композиційної сегментації твору

Відповідь-розтлумачення – авторська відповідь, у якій замість твердження тлумачиться поняття заголовкового питання першої енциклопедичної статті тематичного циклу в Збірнику Святослава 1073 р.

Візерунок – малюнок з різних ліній і кольорів, якими прикрашалися стародавні книжки

Внутрішній зміст книжки – структура твору, поділеного на передмову, основну частину і кінцівку

Внутрішньорозділові мікросистеми – сукупність тем, описуваних у розділі наукового твору та підпорядкованих його загальній темі.

Внутрішньостатейний словесний заголовок – заголовок всередині літописної статті, яким відокремлюється найважливіша історична подія від решти описуваних.

Вступ – початкова частина основного тексту книжки, твору, розділу і т.ін.

Вторинна наукова література – 1. Сукупність творів, у яких переказується зміст первинної наукової літератури.
2. Довідники, підручники, інструкції, науково-популярні книжки і т.ін.

Галузь науки – частина науки, яка виділилася в автономну галузь пізнання об'єктивної дійсності: мовознавство, літературознавство, фізика, математика і т. ін.

Глава – композиційна частина книги, твору, що позначається нумерацією або окремим заголовком

Глиняні таблички – 1. Найдавніший матеріал, вироблений із запеченої глини, на якому записано перші наукові твори
2. Наукові твори, написані на табличках, вироблених із запеченої глини.

Густинський літопис – літопис, переписаний ієромонахом Михайлом Павловичем Лосицьким. Текст літопису зберігся з XVII ст.

Двоступінчасте членування композиційної структури твору – поділ твору на частини чи книги, а частин або книг – на розділи

Двочленне речення – речення, що складається з підметової та присудкової частин

Дискусія – 1. Публічне обговорення спірних питань.

2. Принципове вияснення чийх-небудь поглядів на спірне питання.

Діалог – 1. Текст, який відображає бесіду.

2. Письмове відображення дискусії

Діалектологічні матеріали – тексти, карти, словники, відповіді на анкети чи питальники, в яких відображено говірки

Діалог дискусійний – текст, у якому висловлювання співрозмовників виражені у формі твердження, заперечення або аргументації основних положень

Діалог екзаменаційний – текст, у якому один з учасників розмови питає, а інший відповідає

Діалогічне мовлення – 1. Спосіб викладу у вигляді розмови, бесіди.

2. Те саме, що **Діалог**

Діалогічний спосіб викладу – текст, побудований у формі бесіди

Довідки бібліографічного характеру – те саме, що **Бібліографічний довідник**

Друкарський верстат – машина, на якій друкувалися перші книжки

Друковані цитовані джерела – опубліковані твори, з яких наводяться цитати в наукових працях

Екстралінгвістична основа розгортання змісту – опис історичних фактів за їх хронологічною послідовністю

Елементи структури твору – композиційні частини та відношення між ними

Енциклопедична стаття – композиційна частина енциклопедії, в якій тлумачиться наукове поняття

Енциклопедичний довідник – книжка, в якій зібрано довідки з багатьох галузей знань

Енциклопедія – науковий довідник, в якому тлумачаться певні положення первинної наукової літератури

Епіграф – цитата, вислів, афоризм, які ставляться перед основним текстом книжки

Жанри – види наукового стилю: монографія, стаття, доповідь і т. ін.

Заголовкове питання – заголовок енциклопедичної статті, виражений у формі питання

Заголовкове поняття – те, що позначається словом, винесеним у заголовок філософських статей Збірника Святослава 1073 р.

Заголовок наукового дослідження – 1. Найменування твору та його композиційних частин.

2. Реєстрова частина енциклопедичних та літописних статей у Збірнику Святослава.

Заголовок абсолютної хронологізації – озаглавлення літописних статей роками

Заголовок-паспортизація – заголовок цитованих енциклопедичних статей у Збірнику Святослава

Заголовок-питання – те саме, що *Заголовкове питання*

Закінчення – завершальна частина основного тексту, книжки, тому, розділу і т. ін.

Заклучна частина – те саме, що *Закінчення*

Запис – документ, в якому зафіксовано одиничні історичні факти

Заставка – 1. Фрагмент тексту, обрамлений розмальованою рамкою, що виконує функцію заголовка розділу або передмови до книжки.

2. Розмальована рамка, в яку обрамлено текст перед основним текстом книжки, розділу і т. ін.

Засудження – частина хроніки у Збірнику Святослава, де подається рішення церковних соборів стосовно єретиків

Засуджуюча частина – фрагмент хроніки із Збірника Святослава, в якій засуджуються єретики та їх погляди на церковні догми.

Збірник – один із жанрів вторинної наукової літератури; довідник

Збірник Святослава 1073 р. – найдавніша східнослов'янська енциклопедія, виконана на замовлення Київського великого князя Святослава

Збірник 1076 р. – рукописна східнослов'янська енциклопедична пам'ятка, подібна до Збірника Святослава 1073 р.

Звертання – звичайно формальний заголовок листа, в якому названо адресата

Здвоєння структури малюнків – зображення на одному малюнку двох історичних подій

Зигзагоподібна ритмічна структура – фрагмент тексту, побудований на принципом послідовного чергування довших і коротших його одиниць

Зміст – 1. Те, про що розповідається у творі, розділі і т. ін.

2. Перелік розділів, частин книжки; сумарій

Змістова однопорядковість – структура композиційних частин, у яких зміст будується за однією схемою

Змістова самодостатність – 1. Достатнє вираження змісту.

2. Ознака відрізка тексту, зміст якого можна розуміти без звертання до попередньої чи наступної частин твору

Ілюстративні документи – цитовані повністю; листи, грамоти, розпорядження тощо в Літописі С.Величка

Ілюстративна функція малюнків – здатність пояснювати словесний текст без особливих текстотворчих прив'язок

Ілюстрований текст – словесний фрагмент твору, до якого подано малюнок

Імперативна форма викладу – спосіб викладу, що нагадує формулювання постанов, наказів та інших подібних документів

Ініціали – збільшені та оздоблені літери, якими починається частина, розділ, рукописний твір

Ініціали великі – літери, з яких починається основний текст першого і другого томів Збірника Святослава 1073 р.

Ініціали малі – літери, з яких у Збірнику Святослава 1073 р. починаються заголовки енциклопедичних статей

Ініціали середні – літери, з яких у Збірнику Святослава 1073 р. починаються післязаголовкові тексти енциклопедичних статей

Іпатіївський літопис – найдавніший український історичний науковий твір XIV ст.

Історична писемна пам'ятка – текст, що зберігся з давніх часів і має певне наукове значення

Категоріально-нумераційне найменування композиційних частин – нумеровані заголовки, в яких називається категорія композиційної частини (книга, розділ і т. ін.)

Кіновар – червона фарба, виготовлена із сірчистої ртуті, яку використовували для писання

Кінцівка – 1. Завершальна частина твору, розділу.

2. Післятекстова приписка.

Книга – 1. Чималий за обсягом зброшурований твір.

2. Висловлювання.

3. Лист.

4. Композиційна частина твору

Книгодрукування – розмноження твору у вигляді книги на друкарському верстаті

Колон – об'єднання кількох мовленнєвих тактів, яким виражається думка

Коментоване видання першоджерел – книжка, в якій міститься максимально відображений текст першоджерела з науковим описом його історії і наукового значення та необхідними словопоказниками

Композиційна сегментація тексту – поділ тексту на композиційні частини твору: глави, розділи і т. ін.

Композиційна частина твору – 1. Автономно оформлена частина в ряді рівнозначних.

2. Частина твору з відношеннями ієрархічної підпорядкованості.

Контроверза – 1. Спірне питання.

2. Спірні погляди на питання

Констатаційний спосіб викладу – текст, у якому відповідні факти або називаються, або перелічуються

Контактні типи зв'язку – переважно лексичні одиниці, повторення яких у діалозі зв'язує питання з попередньою відповіддю; відповідь з попереднім питанням

Лаврентіївський літопис – найдавніший східнослов'янський історичний науковий твір XIV ст., написаний монахом Лаврентієм

Ланцюгове нанизування частин тексту – розгортання тексту, при якому кінець попередньої частини дозволяє приєднувати початок наступної

Латки – знак, яким у науковому творі позначається чужий текст

Лексико-граматичні правила – правила, за якими будується структура тексту

Літографічне видання – 1. Публікація історичних писемних пам'яток способом плоского друку, при якому для виготовлення форми використовують літографічний камінь з нанесеним на нього малюнком

2. Публікація, яка копіює форму оригінала

Літопис – жанр давньоруської та староукраїнської наукової літератури, історичні події в якому описуються хронологічно послідовно

Літописець – 1. Автор літопису.

2. Ономастичний довідник до збірника Святослава 1073 р.

Літописна розповідь – текст, який належить літописцеві, на відміну від висловлень історичних осіб, про які йдеться в літописі, та документів, якими підтверджується достовірність описуваного.

Літопис С.Величка – науковий твір про історію України XVII ст.

Літописна стаття – фрагмент тексту, в якому описуються історичні факти одного року

Логіко-змістовий план структури тексту – опис історичних фактів на основі логічного аналізу їх значимості

Макроструктура наукової літератури – поділ книжки на основний і супровідні тексти та їх особливості

Макроструктурна організація тексту наукового твору – 1.

Виділення в творі вступу, основного тексту і закінчення.

2. Поділ основного тексту на композиційні фрагменти: глави, розділи і т. ін.

3. Забезпечення твору супровідними текстами наукової книжки

Малюнки – ілюстрація в книжці як елемент структури тексту.

Матеріальна рамка – формальні ознаки, якими обрамляється основна частина текстотворчої одиниці

Мініатюра – невеликий кольоровий малюнок у книзі

Мовленнєвий такт – 1. Те саме, що *Ритмічний такт*.

2. Фрагмент тексту, відділений в мовленні з обох боків ритмічними паузами

Монотонна ритміка тексту – 1. Будова тексту з повторюваних одиниць однакової довжини.

2. Будова тексту з повторенням однаково впорядкованих фрагментів

Моралізаторське висловлювання – повчальний висновок, іноді з використанням притч

Надзаголовковий текст – у Літописі С.Величка найчастіше – характеристика документа, який разом з заголовком наводиться у вигляді ілюстрації або підтвердження достовірності авторського твердження

Назва книжки – основний текст, що виноситься на титульну сторінку

- Наскрізний спосіб зв'язку діалогічного мовлення** – лексична одиниця, якою виражається основне поняття в дискусії і яка повторюється у висловленнях співрозмовників протягом великого відрізка тексту
- Наукова доповідь** – усне або письмове офіційне повідомлення про результати наукового дослідження
- Наукова література** – писемні пам'ятки, в яких описуються результати наукових досліджень
- Наукова стаття** – невеликий опис наукового дослідження в журналі або збірнику
- Науковий огляд** – те саме, що *Реферат*
- Науково-популярна література** – писемні пам'ятки, в яких популяризується, унаочнюється науковий твір
- Неілюстрований текст** – у Радзивіллівському літописі фрагмент твору, який не супроводжується малюнком
- Непряма цитация** – супроводжує посилання на особу, якій належить висловлювання
- Нестор** – давньоруський літописець XI ст., автор “Повѣсти врѣменьныхъ лѣтъ”
- Нумерація** – числове позначення композиційних частин твору або їх пунктів
- Нумерація внутрішня** – числове позначення одиниць нижчого композиційного рівня при подвійній нумерації
- Нумерація зовнішня** – числове позначення одиниць вищого композиційного рівня при подвійній нумерації
- Нумерація подвійна** – збіг або поєднання двох рядів чисел для позначення одиниць різних композиційних рівнів
- Ономастична частина** – фрагмент тексту з великою кількістю імен людей та географічних назв у композиційній частині
- Ономастичний покажчик** – список осіб з елементами біографічних відомостей, про які йдеться у науковій книжці
- Орнамент** – оздоблюваний візерунок з ритмічним повторенням геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів
- Орнамент рослинний** – смужка, намальована переважно з квітів та їх деталей перед твором або композиційними частинами

- Основний відповідник** – родове поняття до заголовкового в енциклопедичній статті Збірника Святослава 1073 р.
- Основний зміст** – головне, про що розповідається в книжці або композиційній частині
- Папір** – матеріал для писання і друку, виготовлений з дерев'яної маси
- Папірус** – матеріал, виготовлений з тропічної багаторічної трав'янистої рослини родини осокових, на якому писали в стародавньому Єгипті
- Паспортизація** – 1. Позначення автора книжки, року та місця написання.
2. Спеціально оформлені заголовки цитованих енциклопедичних статей у Збірнику Святослава
- Перошнна наукова література** – 1. Сукупність наукових творів, у яких описується об'єктивна дійсність як результат її дослідження
2. Трактати, літописи, монографії, статті, доповіді тощо
- Пергамент** – матеріал, на якому збереглися старовинні наукові книжки, виготовлений із шкіри здебільшого малих телят
- Передмова** – вступна композиційна частина твору
- Передтекст** – фрагмент тексту, що передує малюнкові або таблиці
- Переказ** – виклад чужих висловлень своїми словами
- Переклад опублікованого твору** – різновид вторинної наукової літератури, що становить переклад тексту з однієї мови на іншу
- Період** – текстотворча ритмічна одиниця, утворена з колонів, яка виражає мікротему
- Періодичне видання** – науковий журнал, записки тощо, які виходять регулярно через певний проміжок часу
- Питання-заголовок** – те саме, що *Заголовкове питання*
- Підзаголовковий текст** – відокремлений фрагмент тексту, який міститься між заголовком і основним текстом розділу та поєднує в собі елементи анотації, реферату і “Змісту”
- Підтвердна частина договорів** – місце у договорах, де сформульоване підтвердження вірності договірних сторін
- Післязаголовковий текст** – основний текст енциклопедичних статей у Збірнику Святослава 1073 р.

- Післямова** – одна з композиційних частин твору
- Післятекст** – фрагмент твору, що йде безпосередньо за малюнком, таблицею і має певне смислове відношення до них
- Пові́стествова́нє** – розповідь про боротьбу за владу на Україні після Б.Хмельницького
- Покра́йня паспортиза́ція** – паспортизація в Густинському літописі, винесена на бокові поля сторінки проти чужих слів
- Покра́йне уточне́ння** – написи на полях у Радзивіллівському літописі проти малюнка. Його можна розглядати і як найменування малюнка
- Послі́довність розго́ртання́ тексту** – формування тексту за принципом приєднування наступних одиниць до попередніх
- Постате́йна части́на літописного́ тексту** – основний текст, який оформлено у вигляді сукупності літописних статей
- Похвала** – супровідний текст книжки, присвячений її замовникові; посвята
- Початко́ве визна́чення** – перша частина розгорнутої дефініції філософської енциклопедичної статті Збірника Святослава 1073 р.
- Пояснюва́льний спо́сіб ви́кладу** – текст, у якому описувані явища мають пояснення
- Припи́ска** – дописане збоку або в кінці основного тексту книжки чи композиційної частини
- Прися́жна части́на** – місце в договорі, де знаходиться присяга однієї з договірних сторін
- Протоко́л** – документ, який містить запис висловлювань на якому-небудь зібранні
- Пря́ма цита́ція** – цитація, яка супроводжується препозитивно-попереджувальними синтаксичними конструкціями в авторському тексті
- Пу́ста літописна ста́ття** – літописна стаття, в якій після заголовка відсутній опис історичних фактів
- Рамка** – 1. Прямокутної або круглої форми орнамент, яким обмежується малюнок або текст у книжці.
2. Спеціальні початкові і кінцеві текстові фрагменти, якими обрамляється основний текст твору, текст композиційних частин

- Рамкова замкнутість** – структурна організація твору або його композиційних частин за допомогою матеріальної і смислової рамок
- Реферат** – 1. Короткий виклад змісту наукової праці.
2. Критичний огляд наукових праць з певного питання
- Ритміка тексту** – 1. Темп читання писаного тексту вголос.
2. Відображення на письмі темпу усного вираження сформульованого тексту
- Ритмічна крапка** – розділовий знак, яким у давньоруських писемних пам'ятках текст ділився на ритмічні такти
- Ритмічний такт** – одиниця тексту, виділена з обох боків ритмічною крапкою
- Ритмічні послідовності** – фрагмент тексту з однаковою будовою мовленнєвих тактів, які йдуть один за одним
- Ритмомелодика тексту** – членування тексту відповідно до певних інтонаційних і ритмічних правил
- Розгорнута дефініція** – післязаголовковий текст філософських енциклопедичних статей у Збірнику Святослава 1073 р.
- Розділ** – композиційна частина твору, присвячена одному з аспектів досліджувальної проблеми
- Розповідь** – повідомлення
- Рукописна книжка** – пам'ятка стародавньої писемності
- Рукописні цитовані джерела** – листи, архівні матеріали, документи, наведені в науковому творі
- Сказання** – жанр давньоруської та давньоукраїнської розповідної літератури про історичних діячів та події, в яких вони брали участь
- Смислова рамка** – ознаки змісту, яким обрамляється основна частина текстотворчої одиниці
- Смислове членування основного тексту** – поділ тексту на мікротеми
- Спосіб викладу** – система прийомів вираження думки
- Стиль** – 1. Сукупність прийомів оформлення тексту певного типу творів.
2. Твори, написані цими прийомами
- Структурно відкритий характер тексту** – будова тексту, в якому кожна попередня думка може мати продовження, а кожна наступна пов'язана з попередньою так, що може бути зрозумілою тільки у зв'язку з попередньою

- Ступінчастий спосіб членування наукового твору** – поділ твору на пронумеровані композиційні частини, композиційних частин на дрібніше пронумеровані частини і т. д.
- Сувій** – пам'ятка, написана на папірусній смужці або на пергаменті і згорнута в трубку
- Сумарій** – фрагмент тексту, який поєднує в собі елементи антонації, реферату і “Змісту”
- Супровідні тексти книжки** – передмова, “Зміст”, ономастичний довідник та інші приписки і кінцівка
- Сюжет** – система явищ, за допомогою яких розкривається зміст наукового твору
- Сюжетний малюнок** – зображення людини на полях сторінки стародавніх писемних пам'яток
- Твердження** – початкова частина авторської відповіді на заголовкове питання в енциклопедичних статтях Збірника Святослава
- Текст** – 1. Письмове зображення словесної частини твору,
2. Зміст словесного твору або його частини
- Текст-дефініція** – те саме, що *Розгорнута дефініція*
- Текстова однорідність** – відношення між частинами одного рівня композиційної сегментації твору
- Текстовий блок** – відрізок тексту з ознаками цілісності й самостійності
- Текстовий обрив** – приєднання чужого тексту до авторської розповіді в кінці розділу, глави і т. ін.
- Текстовий розрив** – 1. Один із способів включення цитати в авторську розповідь.
2. Текстотворчі засоби приєднання цитати до попередньої авторської розповіді та наступної авторської розповіді до попередньої цитати
- Текстовий фрагмент** – уривок композиційної частини твору
- Тексто-змістова рамка** – текстове вираження змісту, яким обрамляються композиційні фрагменти твору основного тексту
- Текстотворча структура** – лексико-граматичні правила лінійного упорядкування словесної частини твору
- Текстотворчі засоби контактного зв'язку** – те саме, що *Контактні типи зв'язку*

Текстотворчо зв'язана автономність – відношення, при якому цитована енциклопедична стаття, будучи автономною композиційною частиною тематичного циклу, має спільні з авторською відповіддю та іншими енциклопедичними статтями лексичні одиниці на позначення опорного поняття

Тематичний заголовок – заголовок, у якому називається тема твору, глави, розділу і т. ін.

Тематичний збірник – книжка із сукупністю наукових статей на задану тему

Тематичний комплекс – те саме, що *Тематичний цикл*

Тематичний цикл – сукупність енциклопедичних статей, об'єднаних під одним заголовковим питанням

Термінологічна насиченість – кількість вживання термінів у науково-популярному творі

Технологія виготовлення книжки – сукупність способів оформлення та публікації наукового твору

Титульна сторінка – перша сторінка книжки, на якій міститься її заголовок та ім'я автора твору, інші відомості про книжку або гвір

Титульний аркуш – те саме, що *Титульна сторінка*

Титульний текст – текст, який винесено на титульну сторінку в давньоруських і староукраїнських рукописних книжках

Том – частина книги

Трактат – особливий спосіб викладу наукового твору, в якому виражене й авторське ставлення до описуваного

Трилисник – 1. Назва болотяної і лугової рослини з трійчастим листям.

2. Деталь візерунків на малюнках Збірника Святослава 1073 р.

Угода – документ, в якому викладено основну суть взаємодомовленості з приводу часткових історичних ситуацій

Укладач – той, хто підготував Збірник Святослава 1073 р.

Устав – 1. Алфавіт, в якому літери схожі на сучасні друковані.

2. Спосіб писання, за яким літери в тексті писалися окремо, прямо і чітко

Ухеала – фрагмент тексту хроніки, вміщеної у Збірнику Святослава 1073 р., з рішенням церковних соборів, у яких визначалися розпорядження для вірників

Фольклорні матеріали – казки, пісні, загадки, приповідки тощо, опубліковані в книжці, збірнику, журналі

Форзац – подвійний аркуш паперу, що з'єднує книжку з внутрішньою частиною обкладинки і служить для оформлення книжки

Формальна автономність – самостійність фрагменту тексту, виражена сукупністю формальних ознак

Формула ввічливості – вираження шани і відданості автора адресату в кінці листа

Фотографічне видання – публікація історичних писемних пам'яток способом фотографування

Фронтиспіс – малюнок на початку книжки із зображенням фасадів церкви у Збірнику Святослава 1073 р.

Хроніка – текст з короткою інформацією про роботу конференції, симпозіуму та інших типів зібрань

Хронікоподібний текст – текст, подібний до хроніки за способом викладу

Хронологізована нумерація – упорядкування літописних статей за допомогою позначення років

Цитата – уривок тексту, дослівно повторений в іншому з відповідним його відзначенням

Цитата-відповідь – те саме, що *Цитатна енциклопедична стаття* в Збірнику Святослава 1073 р.

Цитата-підтвердження – тип цитованих енциклопедичних статей, якими підтверджується достовірність основної авторської відповіді в Збірнику Святослава

Цитатна енциклопедична стаття – цитата з паспортизованим заголовком, оформлена в автономну композиційну частину тематичного циклу Збірника Святослава 1073 р.

Цитування – спосіб викладу з використанням цитат

Частина – 1. Розділ, глава і т. ін. наукового твору.

2. Фрагмент будь-якої композиційної одиниці твору

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Анисимов В.И. Краткий очерк развития письменности и типографского искусства в России. – ПГ.: 15 гос. тип., 1920. – 89 [4] с.
- Аристотель. Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 с.
- Арістотель. Поетика. – К.: Мистецтво, 1967. – С. 39–92.
- Арциховский В.А. Древнерусские миниатюры как источник исторический. – М.: МГУ, 1944. – 214 с.
- Асмус В. Метафизика Аристотеля // Аристотель. Соч.: В 4 т. – М.: Мысль, 1976. – С. 5–62.
- Бахтиаров А.А. История Книги на Руси. – СПб.: Ф. Павленков, 1890. – 277 с.
- Брылов Г.А. Иллюстрация в книге, журнале, газете. – М.: ИЗОГИЗ, 1931. – 87 с.
- Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. Т. 2. – К.: Рад. школа, 1948. – 467 с.
- Вздорнов Г. Исследования о Киевской псалтыри. – М.: Искусство, 1978. – 172 с.
- Владимиров М.В., Георгиевский Г.П. Древнерусская миниатюра. – М.: ACADEMIA, 1933. – 133 с. + 100 рис.
- Грамоти XIV ст. Серія “Пам’ятки української мови”. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.
- Дуйчев И.С., Щепкина В.Н. Материалы Хлудовской псалтыри. – М.: Искусство, 1977. – 80 с.
- Жуковская Л.П. Древние книги и писатели в Изборнике Святослава 1073 года. Научный аппарат факсимильного издания. – М.: Книга, 1983. – С. 31–40.
- Изборник 1076 года / Издание подготовили Гольцшенко В.С., Дубровина В.Ф., Нефедов Г.Ф. – М.: Наука, 1965. – 1090 с.
- Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей, изданных по высочайшему велению Археографической комиссией. Т. 2. – М.: Изд-во восточной литературы, 1965. – С. 1–232.
- История культуры древней Руси. Домонгольский период. Т. 2. Общественный строй и духовная культура. – М.: АН СССР, 1951. – 546 с.
- Історія української літератури: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 1 – С. 535.; 1988. – Т. 2. – 699 с.
- Історія Української РСР. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1977. – Кн. 1–2. – Т. 8. – 632 с.; 1979. – 742 с.

- Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древне- и славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь Л.: Изд-во АН СССР, 1930. – 348 с.
- Карпенко Ю.О.* Назва твору як об'єкт ономастики // Повідомлення Української ономастичної комісії. Вип. 13. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 3–10.
- Кройника*, которая начинается от потопа первого мира, и столпотворения, и раздѣления язык и расселение по всей вселенной, и о розных народах таже о початку славенского російского народу, егда сѣде Киев, и како крести благовѣрный князь Володимер Русскую землю, и о великом княжении Киевском, и о Греческих царѣх... // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему велению Археографической комиссией. Т. 2. – СПб., 1843. – 233 с.
- Лаврентьевская летопись* // “Полное собрание русских летописей... т. 1 – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – С. III–VIII+1–288.
- Лазарев В.Н.* История византийской живописи: В 2 т. – М.: Искусство, 1986. – 329 с.
- Лексикон латинський Э.Славенецького. Лексикон словено-латинський Э.Славенецького та А.Корецького-Сатановського / Підготував до видання В.В.Німчук //Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури. – К.: Наук. думка, 1973. – 540 с.*
- Лингвистические вопросы алгоритмической обработки сообщений.* – М.: Наука, 1983. – 246 с.
- Лихачева В.Д.* Памятники византийской литературы IX–XV веков в собраниях Советского Союза. – М.: Искусство, 1977. – 22 с. + 85 рис.
- Лихачева В.Д.* Художественное оформление Изборника Святослава 1073 года // Изборник Святослава 1073. Научный аппарат факсимильного издания. – М.: Книга, 1983. – С. 68–74.
- Лукачевская Л.А.* Титульный лист книги. – М.: Искусство, 1958. – 99 с.
- Летопись событий в Югозападной России в XVII веке*, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720. Врем ком. для разбора древн. актов. Т. 1–4. – С. 454, 612, 568, 407. – К.: Лито-типографское заведение Иосифа Валнера, 1848–1864.
- Михайлов А.И., Черный А.И., Гиляровский Р.С.* Основы информатики. – М.: Наука, 1968. – С. 756.
- Оленин А.Н.* Письмо к графу Алексею Ивановичу Мусину-Пушкину. О камне Тмуроканском, найденном на острове Тамани в 1792 г., с описанием картин к письму приложенных. – СПб., Типография Императорской Академии наук, 1806. – С. 38. – Прим. IX.
- Палаузов С.Н.* Век болгарского царя Семеона. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1852. – 166 с.
- Печать в СССР в 1966 г.* Статистические материалы. – М.: Книга, 1967. – с. 208.
- Пешах М.М.* Стиль ділових документів XIV ст. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 267.
- Подобедова О.И.* Миниатюра русских исторических летописей. – М.: Наука, 1965.
- Повість минулих літ.* Літопис. – К.: Веселка, 1989. – 223 с.
- Полное собрание русских летописей.* т.2. – СПб. – С. 377.

- Поэтика древнерусской литературы.* – М.: Наука, 1979. – 365 с.
- Радзивилловская или Кенигсбергская летопись. 1. Фотомеханическое воспроизведение рукописи.* – СПб. 1902. – 252 л.
- Розенкампф.* Объяснение некоторых мест в Несторовой летописи в рассуждение вопроса о происхождении древних руссов // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1828. – Ч. 4. – Кн. 1. – С. 139–166.
- Русская грамматика.* – М.: Изд-во АН СССР, 1970. – Т. 1. – 783 с. – Т. 2. – 709 с.
- Рыбаков Б.А.* Языческое мировоззрение русского средневековья // Вопр. истории. – 1974. – № 1. – С. 3–30.
- Сидоров А.А.* История оформления русской книги. – М.: Книга, 1964. – 319 с.
- Словарь русского языка:* В 4 т. – М.: Рус. язык, 1981 – 1984.
- Словарь современного русского литературного языка:* В 17 т. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948 – 1965.
- Словник української мови:* В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- Снегирев И.М.* Замечания о Георгии Амартоле .. //Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1830. – Ч. 5. – Кн. 1. – С. 255–263.
- Срезневский И.И.* Материалы для Словаря древнерусского языка в 3-х томах. – М.: Госиздат иностранных и национальных словарей, 1959.
- Срезневский И.И.* Славяно-русская палеография XI–XIV вв.: Лекции, читанные в С.-Петербургском университете. – СПб., 1885. – 261 с.
- Строев П.М.* О византийском источнике Нестора // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1828. – Ч. 4. – Кн. 1. – С. 167–183.
- Труды и летописи Общества истории древностей российских, учрежденного при Императорском Московском университете.* – 1828. – Ч. 4. – Кн. 1. – 494 с.; 1830. – Ч. 5. – Кн. 1. – 505 с.
- Українська Радянська Енциклопедія.* – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – Т. 1; 1985. – Т. 12.
- Хавский П.* Хронология вообще и в особенности Нестора // Чтения Общества истории и древностей российских. – 1847 – 1848. – Т. 3. – С. 41–43.
- Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете.* – М., 1846.
- Шайкин А.* “Се повѣсть времанныхъ лѣтъ...” от Кия до Мономаха. – М.: Современник, 1989. – 253 с.
- Шлецер А.Л.* Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом Лудовиком Шлецером. Ч. 1–3. – СПб.: К. Шнора, 1809 – 1819.
- Щепкина М.В.* Миниатюры Хлудовской псалтыри. – М.: Искусство, 1977. – 318 с.
- Юрченко А.И.* Изборник 1073 года. Интерпретация основных древнерусских философских терминов // Вопр. языкознания. – 1988. – № 2. – С. 75–90.
- Ягич И.В.* История сербско-хорватской литературы. – Казань, 1871. – 243 с.
- Kulundžić Zvonimir.* Kniga o knjizi. Т. 1. Historija pisama. – Zagreb: Rooseveltov T.H.g, 1957. – 868 с.
- Veder W.R.* Изборник 1076 года – компиляция из компиляций // IX Международный съезд славистов. Резюме докладов и письменных сообщений. – М.: Наука, 1983. – С. 443–444.

Наукове видання

Пещак Марія Михайлівна

Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту

Оформлення художника *О.І. Пономоренка*

Художній редактор *Г.О.Сергеев*

Коректор *С.І.Германов*

**Підп. до друку 16.03.94 Формат 60 х 84/16. Папір офс. №1. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 15,81. Ум. фарбо-відб. 16,13. Обл.-вид. арк. 15,6. Зам.1348к
ДВПП ДКНТ.252171 м.Київ, вул.Горького, 180**

**Оригінал-макет підготовлено
в Інституті археографії АН України
252001 Київ-1, вул. Грушевського, 4**

